

ŠPANIELSKO A STREDNÁ EURÓPA

**Minulosť a prítomnosť
vzájomných vzťahov**

*Zborník štúdií z medzinárodného semináru,
ktorý sa konal v Bratislave 17. marca 2003*

Peter Száraz (editor)

2004

Univerzita Komenského Bratislava

Publikácia vyšla vďaka finančnej podpore, ktorú Univerzita Complutense v Madride poskytla Katedre Alexandra Dubčeka Univerzity Komenského v Bratislave.

ŠPANIELSKO A STREDNÁ EURÓPA

Minulosť a prítomnosť vzájomných vzťahov

Editor: Peter Száraz

Copyright © Jana Lenghardtová, Salustio Alvarado, Renáta Bojničanová,
Pavol Valachovič, Ignacio de las Heras Moreno, Radoslav Hlúšek,
Bohumila Ferenčuhová, Peter Száraz, Miroslav Michela,
Matilde Eiroa San Francisco, Soňa Szomolányi,
Silvia Miháliková, Fernando Luengo Escalonilla, 2004

Translation © Monika Vincová, Mária Böhmerová, 2004

ISBN 80-223-1960-0

Obsah

Úvodom	5
<i>Jana Lenghardtová</i> Španielčina na Slovensku. Percepcie, význam, perspektívy	7
<i>Salustio Alvarado a Renáta Bojničanová</i> Typologické súvislosti v tvorbe Janka Jesenského a Leopolda Alasa „Clarína“	13
<i>Pavol Valachovič</i> O vzťahoch Hispánie a stredného Podunajska v prvých troch storočiach n. l.....	29
<i>Radoslav Hlúšek</i> Španielska zámorská expanzia na prelome 15. a 16. storočia podľa <i>Codexu Bratislavenis</i>	34
<i>Ignacio de las Heras Moreno</i> Karpatská kotlina v španielskych dokumentoch zo 17. storočia	40
<i>Bohumila Ferenčuhová</i> Pablo de Azcárate a menšinový problém v bývalom Československu	52
<i>Peter Száraz</i> Činnosť španielskeho vyslanectva v Prahe pod vedením Luisa Jiménez de Asúa (1936 – 1938)	64
<i>Miroslav Michela</i> Občianska vojna v Španielsku v politike HSES v rokoch 1936 – 1939	73
<i>Peter Száraz</i> Dlhá cesta k slovensko-španielskej obchodnej dohode 1943	79
<i>Matilde Eiroa San Francisco</i> Studená vojna a vnútroeurópske presuny medzi Pyrenejským poloostrovom a Železnou oponou	91
<i>Soňa Szomolányi</i> Španielsko a Slovensko – dva rozdielne typy demokratizácie	100
<i>Silvia Miháliková</i> Legitímnosť demokracie alebo politika symbolov? Komparatívny pohľad na vybrané aspekty španielskej a slovenskej politickej kultúry	119
<i>Fernando Luengo Escalonilla</i> Rozširovanie Európskej únie: výzvy a neistoty	132

Na úvod

V marci 2003 sa konal v Bratislave medzinárodný seminár na tému Španielsko a Stredná Európa – minulosť, prítomnosť a perspektívy vzájomných vzťahov. Východiskom preň bola predchádzajúca viacročná spolupráca pedagógov Univerzity Komenského v Bratislave a Univerzity Complutense v Madride sprostredkovaná nadáciou Katedry Alexandra Dubčeka.

Pri projektovaní marcového semináru sme vedome rezignovali na nesporné výhody monotematických celkov a rozhodli sa pre obsahovo širšie koncipovanú víziu prierezu postupne kultivovaných vzťahov spomínaných regiónov. Naším cieľom nebola a v danom rozsahu ani nemohla byť demonštrácia celej ich šírky. Predsa však v zborníku zhromaždené príspevky, väčšinou dopracované do podoby štúdií, napriek všetkej torzovitosti obrazu a zdanlivej rozháranosti tém odzrkadľujú niektoré tendencie neprehliadnuteľné pri charakterizovaní zašlej i oveľa intenzívnejšie pociťovanej nedávnej minulosti či súčasnosti vzťahov Strednej Európy a Španielska.

V dobe, keď prinajmenej na našom území ešte nemôžeme počítať s etnikami, ktoré dali vzniknúť dnešným našim národom, treba v súvislosti s oboma regiónmi hovoriť viac o kontaktoch než o vzťahoch a táto kontinuita stykov vytvára krehké spojivo aj v nasledujúcich stáročiach, keď napriek obchodu sa vedomosti jedného o druhom v prevažnej miere opierali o správy cestovnej povahy. S istou dávkou nadsádzky možno povedať, že (iste aj vďaka habsburskej panovníckej misii, na ktorú boli odsúdené oba regióny) jeden druhého začíname cieľavedomejšie objavovať až paralelne s Amerikou. Politicko-vojenské, náboženské udalosti na oboch stranách dodávali impulzy pre vzájomné vzťahy obohatené o hospodársky aj kultúrny aspekt. Ten posledný dodnes nepostráda isté špecifiká asymetrickej a je skôr príkladom absolvovania viac-menej rovnej cesty, než priameho ovplyvňovania sa.

V ére konštituovania moderných národov, keď technický pokrok a obchod skrátili vzdialenosti a vzbura davov urobila politiku vecou všetkých, o novom prepojení najlepšie svedčí živá odozva či dokonca spoluúčasť na vývojových peripetiách posledných desaťročí. Konečne spoločná skúsenosť s likvidáciou bývalých režimov ako aj vzhľadom na stupeň rozvoja zrejme odovzdávanie čierneho Petra pri vstupe do európskeho klubu vytvárajú súčasný rámec a možnosti vzájomnej prospešnosti a poznávania sa. Na to popri bežných ľudoch zlákaných krásou svetového jazyka a ešte väčšmi nádherou kultúrneho dedičstva oboch strán reaguje však najmä sféra kultúry, historici a politológovia, zatiaľ čo politici a obchodníci verní svojej podstate ako vždy hľadajú na ich chrbty zo závetria výhodnejších kalkulácií.

Nech teda trinásť štúdií venovaných spoločnej príťažlivosti svojimi informáciami poskytne čitateľovi radosť či snáď doplní jeho vedomosti, tak ako to história, z ktorej čerpáme, vždy robí.

Editor

ŠPANIELČINA NA SLOVENSKU. PERCEPCIE, VÝZNAM, PERSPEKTÍVY

Jana Lenghardtová
Ekonomická univerzita Bratislava

Lenghardtová, J.: Spanish in Slovakia – perceptions, significance, perspectives

The study concerns the influence of the spreading of Spanish on the development of the relations and contacts of Central European and Hispanic countries. It points out the two-dimensionality of perceptions of Spain as the country itself and also as the cradle of the Hispanic culture. Just this second dimension is evaluated in our region insufficiently. The author lifts out exactly the role the language could play in changing the present situation. Besides showing the tendencies of the development in teaching Spanish in Slovak education system, she also presents several projects which are offered in this field at the University of Economics in Bratislava.

Dnes má byť španielčina viac ako kedykoľvek predtým návrhom na priateľstvo a porozumenie, nástrojom svornosti a tolerancie a riečičom pre tvorivosť a porozumenie medzi ľuďmi a kultúrami.

Jeho Veličenstvo kráľ Španielska don Juan Carlos

1. Percepcie španielčiny dnes

V kontexte tejto konferencie, ktorá upriamuje našu pozornosť na vzájomné reflexie Španielska a strednej Európy, by som rada uviedla tému svojho príspevku obrazne:

Keď sa niekto z mojich známych chystá na cestu do Španielska, nezabudnem mu zdôrazniť, aby si zašiel na jedno z námestí v strede Madridu – na Plaza Colón – Kolumbovo námestie. Priestoru námestia dominuje pamätník slávneho janovského moreplavca: obelisk so sochou Admirála sa týči na vyvýšenom mieste nad obrovskou polkruhovou mapou vytesanou do kameňa. Tri jemné čiary pretínajúce oceán znázorňujú cesty, vďaka ktorým Európa objavila pre seba Nový svet. Mohutná hučiacia vodná kaskáda, ktorá rámuje architektonický celok, vyvoláva v návštevníkovi živú predstavu oceánu.

Tento pôsobivý zážitok – viac ako tisíce slov – umožní precítiť veľkosť onoho „oceánu“ hispánskej kultúry, ktorý spája Španielsko a Latinskú Ameriku a ktorého najvyšším a nespochybniteľným exponentom je španielsky jazyk.

Takže, ak hovoríme o španielčine, nemôžeme ju predstaviť inak ako prostriedok komunikácie s celým hispánskym svetom. A práve táto skutočnosť nám umožní vnímať a reflektovať Španielsko v dvoch dimenziách: Španielsko samo osebe a Španielsko, ktoré ako kolíska hispánskej kultúry presahuje samo seba.

Zdá sa, že na Slovensku a pravdepodobne aj v strednej Európe vôbec, vnímame Španielsko väčšmi v tej prvej dimenzii, ako významnú, modernú a vyspelú európsku krajinu, ktorá je pre nás – pre Slovensko a jej obyvateľov – objektívne zaujímavá a príťažlivá z viacerých dôvodov:

- oslovuje nás napríklad ako krajina s obdivuhodným kultúrnym dedičstvom, na ktorom sa podpísali tri významné svetové kultúry, kresťanská, moslimská a židovská,
- nachádzame v nej zdroj poučenia v paralelách z nie takých dávnych spoločenských procesov – najmä z obdobia prechodu k demokracii a z integračných procesov do európskych a transatlantických štruktúr,

- objavujeme aj možnosti vzájomných ekonomických a obchodných vzťahov, ktoré však ešte pravdepodobne nevyužívame naplno, atď.

Tú druhú dimenziu asi nevnímame v našom geografickom priestore natoľko intenzívne. Z tohto pohľadu vystupuje Španielsko ako krajina pôvodu jedného z najsilnejších koreňov súčasných latinskoamerických kultúr. Práve preto je tiež krajinou, ktorá má kľúčový význam a postavenie v Spoločenstve iberoamerických národov. Zaslúžilo sa – spolu s Portugalskom – o výraznejšiu orientáciu EÚ na Latinskú Ameriku a dnes je jedným z najaktívnejších a najvýznamnejších partnerov dialógu medzi Európou a Latinskou Amerikou.

Plody tohto úsilia sa dnes prejavujú na rôznych fórach na najvyššej úrovni a v rôznych európskych projektoch, napr. na summitoch krajín Európskej únie, Latinskej Ameriky a Karibskej oblasti, konaných v Rio de Janeiro 1999 a v Madride 2001, kde bol vyjadrený zámer vytvárať strategickú alianciu medzi Európou a Latinskou Amerikou.

Tým všetkým aj Španielsko pomáha otvárať dvere do Latinskej Ameriky, subkontinentu, ktorý sa v našich zemepisných šírkach ešte stále javí ako príliš vzdialený a príliš neznámy na to, aby sme sa pokúsili objavovať a využívať možnosti pre dialóg a spoluprácu.

Pokiaľ ide o španielčinu, jazyk, ktorý spája celý tento rozmanitý a rozľahlý hispánsky svet, zdá sa, že verejná mienka na Slovensku – a hádam aj v celej strednej Európe – ju už vníma zväčša ako jeden z významných prostriedkov medzinárodnej komunikácie. Fakty o postavení španielčiny medzi jazykmi sveta sú už na Slovensku pomerne známe (španielčina ako druhý najrozšírenejší jazyk európskeho pôvodu na svete po angličtine, úradný jazyk v dvadsiatich krajinách a materinský jazyk 400 miliónov ľudí, rastúci význam v medzinárodných ekonomických, politických a kultúrnych vzťahoch atď.)

Na druhej strane, verejná mienka ešte stále tomuto jazyku neprpisuje osobitnú pragmatickú dôležitosť. V našom geografickom priestore totiž naozaj nie je jednoduché zúročiť úsilie vložené do štúdia tohto jazyka a uplatniť jeho znalosť v odbornej praxi. Príležitostí nie je nazvyš, pretože vzťahy s hispánskymi krajinami, počnúc turistikou, cez vzťahy v kultúre, školstve, vede až po tie v hospodárstve a obchode, sa zatiaľ rozvíjajú len skromne.

Výnimku z tohto konštatovania predstavujú do istej miery vzťahy so Španielskom, ktoré sa za ostatné roky výrazne zintenzívnili. Zásluhu na tom má aj aktivita veľvyslanectva Španielskeho kráľovstva, ktoré bolo v Slovenskej republike zriadené v r. 1999. Výrečným prejavom tejto skutočnosti sú aj návštevy Slovenska predsedu španielskej vlády Josého Maríu Aznara v roku 2000 a španielskeho kráľovského páru v roku 2002.

Aj napriek spomínanému zintenzívneniu vzťahov so Španielskom však platí, že hispánske krajiny ako celok vo veľkej miere ostávajú pre nás svetom, ktorý treba ešte len treba „objaviť“. To je aj dôvod paradoxnej percepcie španielskeho jazyka v našom súčasnom spoločenskom prostredí: napriek tomu, že španielčina objektívne patrí k najrozšírenejším jazykom sveta, ešte stále si dostatočne nevedomujeme jej praktický význam pre rozvoj našich medzinárodných vzťahov a v našej vzdelávacej praxi ju ešte stále zaraďujeme k tzv. „malým“ jazykom.

2. Percepcie španielčiny v spätnom pohľade

Aj krátky pohľad na hlavné etapy dejín španielčiny na Slovensku ilustruje známu skutočnosť, že medzi intenzitou reálnych vzťahov s cieľovou krajinou/regiónom a percepciou príslušného cudzieho jazyka vo verejnej mienke – a tým aj jeho postavením vo vzdelávacom systéme – je úzky vzťah.

V období po druhej svetovej vojne spoločenský kontext na Slovensku nežičil šíreniu španielčiny. Nemožno sa tomu čudovať. V tom čase hispánsky svet bol príliš vzdialený

od našej reality: od Španielska nás oddaľovala dvojité železná opona a Latinská Amerika prakticky nevstupovala do našich obzorov. Realita hispánskych krajín rezonovala len okrajovo v našej verejnej mienke najmä cez reminiscencie z občianskej vojny v prípade Španielska a cez problematiku slovenskej emigrácie v prípade Latinskej Ameriky.

Španielčina sa v tom čase vyučovala na Vysokej škole ekonomickej (predchodkyni dnešnej Ekonomickej univerzity), kde bola ako cudzí jazyk zavedená do učebných plánov už v šk. r. 1940/41, t. j. v čase založenia tejto vysokoškolskej vzdelávacej inštitúcie.

Od polovice 50. rokov sa začínajú klásať základy hispanistiky ako odboru štúdia na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského, na ktorej sa v priebehu ďalších rokov postupne vybudovalo najprestížnejšie centrum hispanickej filológie na Slovensku.

Až do začiatku 60. rokov však španielčina z uvedených pochopiteľných dôvodov nebola na Slovensku považovaná za jeden z jazykov, ktoré sa „treba učiť“.

Skutočná a prvá významná vlna záujmu o španielčinu bola motivovaná prelomovými udalosťami na Kube v r. 1959. Zo známych politických a ideologických dôvodov sa začali rozvíjať intenzívne vzťahy v rôznych oblastiach života. Z hľadiska našej témy je osobitne dôležitá skutočnosť, že aj Slovensko patrilo k tým krajinám, z ktorých sa na Kubu vysielali experti pre viaceré odvetvia kubánskeho hospodárstva. Tak sa prvá početnejšia skupina našich ľudí dostáva do bezprostredného osobného kontaktu s realitou jednej z hispanofónnych krajín. Títo ľudia potom šíria v domácom prostredí nielen informácie o živote na Kube, ale aj záujem o španielsky jazyk a hispánsky svet vôbec.

Španielčina dostáva podporu z oficiálnych miest, takže jej postavenie vo vzdelávacom systéme sa v priebehu 60. a 70. rokov výrazne zlepšuje:

- Rastie počet nefilologických fakúlt, kde sa španielčina vyučuje ako cudzí jazyk. Napr. v r. 1961 sa španielčina začína vyučovať na Vysokej škole technickej, dnešnej Slovenskej technickej univerzite, v r. 1970 na Vysokej škole Poľnohospodárskej v Nitre, dnešnej Slovenskej poľnohospodárskej univerzite, a v r. 1972 na Vysokej škole dopravnej v Žiline, dnešnej Žilinskej univerzite.
- Španielčina sa dostáva dokonca ako predmet na stredné školy, čo až dovtedy bolo neslýchané.
- Na FFUK promujú prvé veľké skupiny hispanistov, ktorí sa neskôr v praxi uplatnili ako učitelia, prekladatelia, tlmočníci, novinári či diplomati. Práve títo absolventi zohrali neskôr významnú úlohu pri podpore záujmu o španielčinu a o iberoamerický svet. Len pre ilustráciu spomeňme napr. skutočnosť, že v období od r. 1948 bolo zo španielčiny do slovenčiny preložených viac ako 350 literárnych diel.

Počnúc 80. rokmi oficiálna podpora španielčiny vo vzdelávacom systéme začína ustupovať. V niektorých prípadoch jej miesto na stredných či vysokých školách bolo dokonca ohrozené, keď sa objavili snahy presadzovať v stredoškolskom a vysokoškolskom vzdelávaní výlučne výučbu ruštiny a angličtiny na úkor ostatných cudzích jazykov.

Napriek nepriaznivým vonkajším podmienkam sa však španielčina udržala a prežila a výsledky dosiahnuté v predchádzajúcom období sa v niektorých prípadoch dokonca upevnili. Zásluhu na tom mal predovšetkým „subjektívny faktor“ – už spomínaní hispanisti, učitelia, prekladatelia, novinári, diplomati, experti a všetci tí, ktorí sa jedným či druhým spôsobom dostali do kontaktu s hispánskou spoločenskou realitou, kultúrou, či španielskym jazykom a boli presvedčení, že aj túto kultúrnu orientáciu treba u nás uchovať a rozvíjať. Aj pod ich vplyvom sa začali vo verejnej mienke prejavovať určité pozitívne tendencie, napríklad názory priaznivejšie naklonené možnostiam vzťahov s krajinami Latinskej Ameriky. Okrem toho zmeny, ktoré sa na spoločensko-politickej scéne Španielska a Portugalska rozvíjali od polovice 70. rokov pritiahli pozornosť k týmto iberským krajinám a cez ne nepriamo – ale celkom logicky – aj na Latinskú Ameriku.

Po revolúcii 1989 priaznivé spoločenské podmienky, otvorenosť krajiny voči vonkajšiemu prostrediu podnietili nebývalý záujem o cudzie jazyky a poznávanie sveta vôbec.

Kvôli objektívnosti je však potrebné spomenúť, že v období bezprostredne nasledujúcom po revolúcii sa v jazykovej politike začali prejavovať aj negatívne tendencie: jednostranné presadzovanie angličtiny ohrozovalo najmä miesto románskych jazykov vo vzdelávacom systéme na Slovensku. Táto etapa však, ako sa zdá, už bola prekonaná.

Pokiaľ ide šírenie španielčiny, prejavila sa najmä príťažlivá sila Španielska a v súčasnosti sme opäť svedkami teraz už druhého obdobia rozkvetu španielčiny. Dnes sa na všetkých typoch škôl po španielsky učí okolo 5000 mladých ľudí, máme približne 170 učiteľov španielčiny, španielčinu možno študovať ako odbor na štyroch fakultách na Slovensku. Okrem už spomínanej Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave je to Pedagogická fakulta tej istej univerzity, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína a Metoda v Nitre a Filozofická fakulta Prešovskej univerzity. Možno najväčšmi prekvapí údaj, že na Slovensku máme šesť bilingválnych slovensko-španielskych gymnázií (Bratislava, Nitra, Žilina, Banská Bystrica, Košice, Trstená). V jednom z ukazovateľov – v počte učiteľov/lektorov zo Španielska – patrí Slovensku prvé miesto v Európe. Rastie záujem o štúdium španielčiny na nefilologických fakultách a jazykových školách.

3. Význam a perspektívy

Ako už bolo spomenuté v druhej časti tohto príspevku, aj osudy španielčiny na Slovensku ukazujú, že ak sa otvárajú a posilňujú možnosti reálnych vzťahov a kontaktov s cieľovou krajinou, narastá nielen oficiálna podpora príslušného jazyka a kultúry, ale rastie aj spontánny záujem o ich poznávanie a štúdium.

Spätné pôsobenie vo vzťahu medzi šírením jazyka a dopadom na reálny rozvoj kontaktov a vzťahov je síce menej zreteľné, menej hmatateľné a ťažšie dokázateľné, ale aj tak cítime, že tento vzťah je prítomný: Štúdium jazyka, poznávanie spoločenskej reality danej krajiny, šírenie jej kultúry a vedomostí o spoločenskej realite, to všetko pôsobí na „obraz“ príslušnej krajiny v spoločenskom povedomí. Aj osobné skúsenosti z pedagogickej praxe nejedného učiteľa španielčiny potvrdzujú, že v mnohých prípadoch štúdiom španielskeho jazyka a poznávanie hispánskej kultúry pozitívne ovplyvňuje postoje študentov voči hispánskemu svetu a motivuje ich, aby aktívne vyhľadávali možnosti pre rozvoj rôznorodých vzťahov. Šírenie španielčiny je teda aj faktorom, ktorý aktívne pôsobí v prospech rozvoja vzťahov a spolupráce so Španielskou a s krajinami Latinskej Ameriky.

Súčasná spoločenská situácia sa zdá byť pre šírenie španielčiny mimoriadne priaznivá. Európa sa zjednocuje a zároveň sa otvára ostatnému svetu. Latinskej Amerike sa vzhľadom na kultúrnu blízkosť so starým kontinentom pritom dostáva osobitná pozornosť. Prejavom tohto úsilia o zblíženie je už spomínaná spoločná vôľa o postupné vytváranie „strategickej aliancie“ medzi oboma časťami sveta deklarovaná na summitoch v Rio de Janeiro a v Madride.

Osobitne sľubné sú perspektívy v oblasti vysokoškolského vzdelávania a vedy. Tendencia zblížovania medzi Európou a Latinskou Amerikou sa prejavuje okrem iného v ambicióznom akčnom pláne postupného vytvárania Spoločného priestoru vysokoškolského vzdelávania Európskej únie, Latinskej Ameriky a Karibiku. Vôľu spolupracovať na dosiahnutí tohto cieľa vyjadrili aj Asociácia európskych univerzít a jej latinskoamerický partner Asociácia univerzít Latinskej Ameriky v spoločnom dokumente podpísanom v Turíne v novembri 2000.

Uvedené rámcové tendencie neostávajú však len v deklaratívnej rovine. Dnes už počítajú aj s konkrétnymi nástrojmi, ktoré umožňujú premieňať zámery na skutočnosť. Ide o také existujúce alebo pripravované programy Európskej únie pre spoluprácu vo vysokom školstve a vede, ako sú napr. 6. rámcový program na podporu vedy a výskumu, Erasmus Mundus, Alfa, Albán, @lis a i.

Toto všetko nepochybne pôsobí a bude pôsobiť ako faktor, ktorý posilní aj v Európe význam španielskeho jazyka ako prostriedku medzinárodnej komunikácie. Dalo by sa teda konštatovať, že pred španielčinou sa otvárajú nové možnosti a perspektívy tak ako nikdy predtým. Nemožno pochybovať, že záujem o tento jazyk sa bude posilňovať aj na Slovensku. Dá sa očakávať nárast počtu učiacich sa na stredných a jazykových školách, aj na vysokých školách nefilologického zamerania. Na filologických odboroch bude zase potrebné pripraviť nielen viac učiteľov, ale aj tlmočníkov a prekladateľov.

Môže sa preto zdať, že nasledujúce tvrdenie protirečí tomu, čo bolo práve povedané. Je síce pravda, že vo všeobecnosti je situácia pre šírenie španielčiny priaznivá a perspektívy sľubné. Platí to však skôr pre dianie na vrcholovej úrovni štátov EÚ. V našom kontexte však myšlienky o potrebe posilniť vzťahy s Latinskou Amerikou dostatočne neprenikli do verejnej mienky. Problémom je najmä fakt, že si ich dostatočne neosvojila decízna sféra na rôznych stupňoch a v rôznych oblastiach spoločensko-kultúrneho a ekonomického života. Práve tam sa nezriedka stretávame s nezáujmom, skepticizmom ak nie priamo s odmietavým postojom vo vzťahu k možnostiam spolupráce.

Na pozadí priaznivých tendencií na najvyššej úrovni tak ešte výraznejšie vystupujú znaky „začarovaného kruhu“ vo vzťahu k Latinskej Amerike:

Na Slovensku nepripisujeme dostatočný význam vzťahom s Latinskou Amerikou (ilustruje to napr. aj fakt, že v ostatnom čase sa výrazne redukuje počet našich diplomatických zastupiteľstiev v iberoamerických krajinách), nepoznáme dostatočne tento subkontinent a nevedomujeme si jeho potenciál pre naše zahraničné vzťahy. Jednou z bariér – okrem iného – je aj ešte stále neadekvátne zastúpenie španielčiny v našich vzdelávacích systémoch. O realite Latinskej Ameriky sa dozvedáme zväčša len sprostredkovane, cez kusé správy o dianí a sporadické preklady.

Keďže nepoznáme tento subkontinent, neobjavujeme príležitosti pre spoločné projekty vo vede, kultúre, hospodárstve, prípadne nemáme dostatočnú dôveru v ich úspech. Takýchto projektov je teda nedostatok a preto – spätne – nemáme ani dostatočnú pragmatickú motiváciu k zvládnutiu španielčiny. Aj keď je pravda, že sporadicky sa už objavujú aj tendencie po zmene v postojoch, je potrebné prekonávať prekážky a bariéry v myslení, ktoré sťažujú alebo znemožňujú projekty zblížovania s Latinskou Amerikou.

V tomto zmysle by mohlo a malo zohrať významnú úlohu aktívne šírenie záujmu o španielčinu najmä vo vysokoškolskom vzdelávaní mladých ľudí, ktorí v krátkom čase zaujmú významné pozície v našej spoločnosti a budú spolurozhodovať o jej osude. Zmyslom tohto úsilia by malo byť najmä motivovať mladých ľudí, aby hlbšie poznávali realitu hispanofónnych krajín, a tak efektívnejšie vyhľadávali rozmanité možnosti pre vzťahy vo vede, kultúre a hospodárstve.

Takýto motivačný efekt bude mať nepochybne projekt Cervantesovho Inštitútu inštalovať na pôde Ekonomickej univerzity v Bratislave tzv. Aulu Cervantes. Tento typ vzdelávacích centier sa zriaďuje tam, kde nateraz nie je možné zriadiť pobočku samotného inštitútu. Tak ako ostatné Auly – v súčasnosti pôsobiace v šiestich krajinách sveta – aj tá na pôde Ekonomickej univerzity v Bratislave bude slúžiť na podporu šírenia španielčiny a kultúry v španielčine, bude sprístupňovať príslušné informačné zdroje a bude slúžiť

nielen hispanistom a študentom španielčiny na Slovensku, ale všetkým tým, ktorí sa z po-
ácie rôznych vedných či technických odborov zaujímajú o realitu hispánskych krajín.

Na záver by som chcela spomenúť niektoré projekty, ktoré tiež môžu prispieť k posil-
neniu prestíže španielčiny u nás prostredím a ktoré sa uskutočňujú alebo dozrievajú na
Ústave medzinárodných projektov Ekonomickej univerzity v Bratislave a v jeho Centre
iberských a latinskoamerických štúdií, ktoré tu reprezentujem. Ide najmä o nasledujúce
aktivity:

- Vypracovanie a zavedenie interdisciplinárneho študijného programu „Interkultúrna komunikácia v ekonomických vzťahoch“ v aplikácii na hispanofónne krajiny, ktorého cieľom bude pripraviť študentov na komunikáciu s danou jazykovo-kultúrnou oblasťou nielen v zmysle poznania jazykového systému a nadobudnutia určitých rečových zručností, ale najmä v zmysle hlbšieho poznania a pochopenia kultúry, histórie, ekonómie a spoločnosti uvedených krajín.
- Nadviazanie a rozvoj spolupráce s univerzitami a inými inštitúciami v Španielsku a v Latinskej Amerike, najmä prostredníctvom programov Európskej únie.
- Organizácia IV. európskeho kongresu CEISAL latinoamerikanistov, ktorý sa bude konať na pôde Ekonomickej univerzity v Bratislave v júli 2004. Kongres bude fórom odborníkov zo spoločenských, ekonomických a humanitných vied z rôznych krajín sveta, ktorí sa venujú problematike Latinskej Ameriky alebo jej komparácii s Európou.
- Príprava inter- a pluridisciplinárneho vedeckovýskumného projektu v oblasti interkulturnej komunikácie medzi Európou a Latinskou Amerikou.

Zhrnutie

Ak teda máme zhrnúť dôvody, pre ktoré je dnes španielčina pre nás významným ja-
zykom, potom treba zdôrazniť nasledujúce. Šírenie španielčiny a hispánskej kultúry nám
v konečnom dôsledku umožní:

- účinnejšie objavovať potenciál vzťahov so Španielskom a krajinami Latinskej Ameriky,
- rozširovať obzory poznania v súvislosti s našim začleňovaním do Európy a do transatlantických štruktúr,
- a napokon, lepšie poznať a pochopiť realitu Latinskej Ameriky, tohto pre nás zdanlivo vzdialeného regiónu, ktorý zvykneme vnímať a reflektovať ako tzv. „tretí svet“ a tak si vytvárať komplexnejší a pravdivejší obraz o súčasnej ľudskej spoločnosti.

Osobitná príťažlivá sila španielčiny nielen pre nás, ale aj v celosvetovom meradle tkvie v tom, že tento jazyk v minulosti spájala a aj dnes spája ľudí tých najrozmanitejších kultúr. Práve preto môže účinne vytvárať mosty porozumenia medzi krajinami sveta a prispievať k vytváraniu planetárneho povedomia.

LITERATÚRA

- Lenghardtová, J.: El Español en las Universidades Eslovacas. In: *Cuadernos Cervantes de la Lengua Española*, 4, 1998, č. 21, s. 7-16.
- Lenghardtová, J.: Una lengua que une. In: *Cuadernos Cervantes de la Lengua Española*, 4, 1998, č. 21, s. 8-11.
- Lenghardtová, J.: Los Estudios Iberoamericanos en Eslovaquia. In: *European Review of Latin American and Caribbean Studies*, č. 72 – Major Trends and Topics in Latin American Studies in Europe. Zvláštne číslo pre konferenciu CEISAL. Amsterdam, 2002, s. 95-103.
- Lenghardtová, J. – Trup, L.: Estudios Iberoamericanos en Eslovaquia. In: *Estudios Americanistas en Europa Centro-Oriental. 50 Congreso Internacional de Americanistas*. Varšava, 10. – 14. 7. 2000, s. 14-22.
- Šoltýs, J.: *Bibliografía de los Hispanistas Eslovacos. 1950-2000*. Bratislava, 2000.
- Trup, L.: *Estudios Hispánicos VIII. Mundo Ibérico, Mundo Esloveno. Afinidades e interrelaciones*. Wrocław, 2000.

TIPOLOGICKÉ SÚVISLOSTI V TVORBE JANKA JESENSKÉHO A LEOPOLDA ALASA „CLARÍNA“

Salustio Alvarado a Renáta Bojničanová
Universidad Complutense Madrid

Alvarado, S. – Bojničanová, R.: Typological parallels in the work of Janko Jesenský and Leopoldo Alas Clarín

This literary essay is concerned with searching for common features in the work of the representatives of the Spanish and Slovak realism – Janko Jesenský and Leopold Alas Clarín. After a literary and historical classification it maps the analogies in their private lives which influenced their work. The comparison culminates in the analysis of literary relations. The authors concentrate on the genre preferences of both writers, their thematic orientation, typology of characters and their reflections of the social changes. To make it complete, the authors give some remarks on the main differences in the character of Jesenský's and Clarín's work.

Pri prekladaní Jesenského poviedky *Pani Rafiková* (1898) do španielčiny¹ sme natrafili na problém, ako preložiť jej veľavravný názov a neochudobniť ho pritom o konotácie, ktoré by aj španielskemu čitateľovi niečo o poviedke vopred napovedali. Po zvážení viacerých možností sme ako optimálny zvolili názov *La Vicerregenta*, čo v doslovnom preklade znamená *Pani podsudcová*.

V úvodnej štúdií k prekladu vysvetľujeme, že naše rozhodnutie využiť alúziu na román Leopolda Alasa – „Clarína“ *Pani sudcová* (*La Regenta*, 1884 – 1885) nie je výsledkom čirej náhody a súčasne v krátkosti naznačujeme základné súvislosti medzi *Pani Rafikovou* a *Pani sudcovou*. Hneď na začiatok ich zopakujeme:

Vznik oboch diel spadá približne do rovnakého obdobia, *Pani sudcová* vyšla v rokoch 1884 – 1885 a *Pani Rafiková* sa objavila v *Národných novinách* v roku 1898.

Ich dej sa odohráva v prostredí malomesta, pričom autorský postoj k tomuto prostrediu je odmietavý. Clarínova *Vetusta* je inšpirovaná mestom, ktoré autor naj dôvernejšie pozná, Oviedo, čo je zrejme ako z opisných pasáží, tak aj z „etymológie“ literárneho toponyma; prídavné meno od Oviedo je *ovetense*, odtiaľ je ľahko odvodiť slovo *Vetusta*, názov rovnozvučný s adjektívom „*vetusto/vetusta*“ – „*zastaralý, staromódny*“, čo pre zmenu napovedá o životnom štýle jeho obyvateľov. Na rozdiel od toho, v Jesenského poviedke nenachádzame indikácie, ktoré by poukazovali na niektoré konkrétne slovenské mesto. Možno však predpokladať, a to nie z literárneho textu, ale z biografických údajov, že Jesenský mohol použiť za vzor pri zobrazení imaginárneho Lanového – a nejde o opis vonkajškový, ale o opis jeho atmosféry, zvykov a zlozvykov – Turčiansky Svätý Martin.

V oboch príbehoch je postava manžela buď zosmiešňovaná alebo iným spôsobom znevažovaná. Manžel pani sudcovej sa stáva paroháčom, manžel pani podsudcovej je zase pod papučou.

Hrdinky oboch próz sa na záver ocitnú v situácii, ktorá ich pred spoločnosťou stavia do veľmi zlého svetla.

---

¹ Jesenský, Janko. *Pani Rafiková – La Vicerregenta*. Edición, introducción, traducción y notas de Renáta Bojničanová y Salustio Alvarado. Edición bilingüe (eslovaco-español). Madrid. Centro de Lingüística Aplicada Atenea. 2002.

Samozrejme, treba mať na zreteli priepastné rozdiely medzi porovnávanými dielami, počnúc nerovnakou žánrovou klasifikáciou až k protikladným typom vyústenia príbehov – jeden vyznie ako komický, druhý ako tragický.

Usilovali sme sa zistiť, či Jesenský mohol nejakou nepriamou formou, napríklad v nemeckom alebo francúzskom preklade, preslávený Clarínov román poznať. Hľadali sme informácie, ktoré by tomu nasvedčovali, dopracovali sme sa však k zisteniu, že takáto možnosť je málo pravdepodobná. Clarín za svojho života bol oceňovaný a takisto obávaný ako ostrý kritik literárneho a politického života svojej doby. Mnohými postojmi si získal veľký počet nepriateľov, ktorí neustále vyvíjali snahu zamlčať význam a hodnotu jeho diela. Román *Pani sudcová* sa stretol v Španielsku s protirečivým prijatím. Niektorí, napríklad, Menéndez Pelayo a Pérez Galdós², ho chápali ako jeden z najcennejších plodov, ktoré dalo literatúre 19. storočia. Iní boli, naopak, pobúrení a preklínali autora, osobitne tí obyvatelia Ovieda, ktorí sa spoznávali na stránkach románu; dotknuté sa cítili aj cirkevné authority, a to pre jeho antiklerikálne ladenie. Výsledkom nerovnakej verejnej mienky bolo, že Clarínovým protivníkom sa napokon podarilo minimalizovať význam tohto majstrovského diela, ako aj Clarínovej osobnosti vo všeobecnosti, takže na znovuoobjavenie sme museli čakať pomerne dlhý čas. Ešte v *Dejinách španielskej literatúry (Historia de la literatura española)* z roku 1937 od Valbuena sa román *Pani sudcová* iba zbežne spomína, akoby šlo o titul druhotného významu. Ten istý autor vo štvrtej reedícii svojich dejín už označuje *Pani sudcovú* za „základné dielo modernej španielskej literatúry“³. Dnes sa popri románe *Fortunáta a Jacinta (Fortunata y Jacinta, 1886 – 1887)* Péreza Galdósa pokladá za jeden z najreprezentatívnejších plodov španielskeho realizmu.

1. Literárno-historická klasifikácia

Súvislosti v tvorbe Jesenského (1874 – 1945) a Clarína (1852 – 1901), o ktorých sme sa zmienili, nie sú náhodné. Medzi Clarínom a Jesenským je síce generačný rozdiel, stavajúci medzi obdobia ich literárneho pôsobenia prelom storočí, tento životopisný fakt však pri pokuse o naznačenie paralelizmov v ich tvorbe nie je relevantný. Pripomeňme si, že hoci sa Jesenský literárne prebúdzal už v roku 1897 (básnický debutuje v *Slovenských pohľadoch* a uverejňuje niekoľko próz v *Národných novinách*), považujeme ho za autora reprezentujúceho v našej literatúre 20. storočia. Pri literárnej komparácii sa však opierame o to, že obaja autori uplatňujú vo svojich dielach realistickú tvorivú metódu.

Treba brať do úvahy, že chronológia realizmu ako dobového typu zobrazovania skutočnosti variuje v jednotlivých národných literatúrach v priamej závislosti od stupňa pokročilosti spoločenských zmien, príznačných pre Európu 19. storočia. Ak literárni historici konštatujú, že realizmus sa v Španielsku oproti iným európskym literatúram – rozumie sa francúzskej, anglickej a ruskej – udomácňuje oneskorene, čo je dané sociálno-politickými podmienkami, ktoré brzdili proces formovania sa buržoáznej spoločenskej vrstvy a v jej rámci intelektuálnych kruhov, schopných podrobiť túto spoločnosť kritickej analýze, to isté možno povedať aj o slovenských pomeroch, ba čo viac, u nás vývoj k tejto spoločenskej a estetickej premene dospeje s ešte väčším oneskorením.

---

² Pérez Galdós a Clarína viazal vzťah vzájomného obdivu. Pérez Galdós je autorom oslavného prológu k druhému vydaniu románu *Pani sudcová*.

³ Valbuena Prat, Á.: *Historia de la literatura española*, Gustavo Gili, Barcelona, 1953, s. 445.

V mnohých prameňoch sa ako medzník počiatku novej kultúrnej orientácie v Európe, uvádza už rok 1830⁴. Na Slovensku znamenajú 30. roky 19. storočia nástup romantickej štúrovskej generácie, v Španielsku rozkvet romantickej literatúry. Vskutku naozajstná generácia realistov sa však formuje vo Francúzsku po revolúcii 1848, a až v druhej polovici 50. rokov zočili svetlo sveta základné diela pri konštituovaní realizmu: Edmont Duranty zakladá časopis *Réalisme*, vychádza od júla 1856 do mája 1857, v tom istom roku Champfleury publikuje zväzok kritiky s podobným názvom *Le Réalisme*, a v októbri 1856 začína vychádzať v *Revue de Paris* Flaubertov román *Pani Bovaryová*.

V Španielsku je romantizmus na ústupe od druhej polovice 19. storočia, prelínajúc sa postupne do prerealizmu, medzietapy charakterizovanej snahou presadiť nové postupy do literatúry ešte silne poznačenej sentimentalizmom, kostumbrizmom⁵ a moralizátorskými tendenciami (v dielach F. Caballera a P. A. Alarcóna). Približne štvrtinu storočia, teda asi do roku 1875, sa španielske umenie zmieta medzi neústupnosťou romantických a presadzovaním sa nových, realistických koncepcií. Literárny realizmus dospieva ku svojim vrcholným prejavom v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 19. storočia, v tvorbe autorov ako J. Valera, J. M. Pereda, A. Palacio Valdés, B. Pérez Galdós, E. Parodová Bazánová, Clarín. Táto skupina spisovateľov dostala názov „Generácia '68“, a to podľa revolúcie zvanej „La Gloriosa“⁶, ktorá práve v roku 1868 rozvírila v Španielsku politické a spoločenské dianie: zosadenie z trónu kráľovnej Izabely II., krátke obdobie kraľovania Amadea Savojského, vyhlásenie Prvej republiky s trvaním v rokoch 1873 – 1874 a končiacej reštauráciou Bourbonovcov v osobe Alfonza XII. Pre autorov k nej prislúchajúcich platí, že sa odvrátili od romantických umeleckých postupov a stotožnili sa v plnej miere s estetikou realizmu⁷.

Podobná charakteristika by v slovenských pomeroch mohla zodpovedať generácii „druhej vlny“ slovenského realizmu. Jej základní predstavitelia, prozaici z prelomu storočí – B. Slančíková-Timrava, J. G. Tajovský, J. Jesenský – sú pokračovateľmi tvorivých úsilí generácie „prvej vlny“ – P. Országh-Hviezdoslav, S. Hurban-Vajanský, M. Kukučín, – uplatňujúcej realizmus, podľa Šmatláka nedôsledne, čiže v symbióze s romantickými „ideovými“ prvkami.⁸ To ich pri porovnaní zblížuje so skupinou španielskych prerealistov. Ako je známe, v dejinách slovenskej literatúry je obdobie medzi romantizmom a realizmom poznačené stagnáciou. V porevolučnom období sa v myslení i v literatúre začali prejavovať anachronické črty; idealizmus, pasívne očakávanie spásy, sentimentálny

⁴ Podotýname, že tento údaj je predsalen privčasný. Za priekopníkov realizmu sa označujú Balzac, Mérimée a Stendhal, chronologicky prináležiaci romantickej generácii, ale koncepcne smerujúci už k novému spôsobu zobrazovania.

⁵ Kostumbrizmus, zo španielskeho *costumbre* – *obyčaj*; umelecká tendencia, rozšírená u romantických či prerealistických literátov, ktorá spočíva vo vytváraní obrazov obyčají, ľudových scén, pričom menšia pozornosť sa venuje zápletke a psychologickému introspekciu postáv. V procese formovania estetiky realistického románu má význam v takom zmysle, že vyžadovala podrobný popis pozorovanej reality, čím obracala pozornosť autorov k aktuálnemu a skutočnému.

⁶ Doslova „Slávna (revolúcia)“. Vypukla v meste Cádiz pod vedením generálov Prima, Serrana a admirála Topeteho. V Oviede sa pri tej príležitosti konali manifestácie na podporu revolúcie, ktorých sa zúčastnil i mladý Clarín.

⁷ V 80. rokoch 19. storočia začína do Španielska prenikať vlna naturalizmu. Možno ho považovať buď za novú literárnu etapu nahrádzajúcu realizmus, alebo za jeho druhú fázu. Do španielčiny sa prekladá Zolovo dielo, od 1885 sa dokonca preklad zvykne publikovať v rovnakom roku ako originál. Clarín má veľké zásluhy na šírení estetiky naturalizmu ako kritik i ako tvorca. Jeho kritické eseje ohľadom naturalizmu vyšli v roku 1882 pod názvom *O naturalizme (De naturalismo, 1882)*.

⁸ Kusý I., Šmatlák S.: K typológii slovenského literárneho realizmu. *Dejiny slovenskej literatúry IV.*, Bratislava: SAV, 1975, s. 85-107.

nacionalizmus. Bachov absolutizmus viedol ku kríze v národnom i kultúrnom živote, a až jeho páde vytvorila politická liberalizácia organizačné predpoklady nového kultúrneho rozvoja, a to založením Matice slovenskej (1863), troch slovenských gymnázií a vytvorením národného centra v Turčianskom Svätom Martine. Po rakúsko-maďarskom vyrovnaní (1867) nastal však znova nebývalý nacionálny útlak a v národnom tábore zaznamenávame rozčlenenie na konzervatívco a liberálov. Snahy o nadviazanie kontaktov s európskou filozofiou a literatúrou narazili na prudký odpor Hurbana. K národnostnému útlaku cudzích sa pridala puritanizmus konzervatívnej slovenskej inteligencie. Všetky opísané okolnosti majú za následok nerozvitosť slovenského literárneho vývinu a jeho oneskorenie v porovnaní s inými európskymi literatúrami, vrátane španielskej. Zatiaľ čo v Španielsku realizmus kulminuje v 80. rokoch 19. storočia, na Slovensku je to až na prelome storočí.

Z uvedeného všeobecného porovnania literárneho vývinu vyplýva, že ako Clarín tak i Jesenský sú predstaviteľmi vrcholného realizmu v rámci svojho národného kontextu. Obaja aplikujú už zaužívané literárne postupy tejto dobovej metódy, odporované od cudzích európskych autorov, a súčasne sa učia od svojich starších generačných predchodcov – Jesenského tvorba sa napríklad dáva do súvisu s Vajanským – a samozrejme, uplatňujú sa vlastný autorský štýl. Z európskych autorov sa u Clarína spomína vplyv francúzskych realistov, predovšetkým G. Flauberta, neskoršie Zolovho naturalizmu; u Jesenského sa tradične upozorňuje na jeho príklon k ruským majstrom realizmu⁹ (A. P. Čechov, L. N. Tolstoj), i keď pravdepodobne vplyvu v tom čase celoeurópsky dominantnej francúzskej kultúry sa ani on nevyhol.

2. Životopisné paralely

Po tom, ako sme objasnili základnú otázku slohovo-typologickej klasifikácie porovnávaných autorov, pozastavíme sa nad niektorými životopisnými faktami, z ktorých vyplynie, že zhodou náhod i vo svojom osobnom živote sa ocitli v podobných situáciách, ktoré sa zároveň premietli do niektorých aspektov ich literárnej tvorby.

2.1. Právnické vzdelanie

Takou je, napríklad, okolnosť, že obaja majú právnické univerzitné vzdelanie, pričom Clarín sa ďalej venuje výučbe práva – je profesorom Právnickej fakulty v Zaragoze a od roku 1883 v Oviade – a Jesenský po získaní doktorátu sa právu venuje v praxi – začína ako advokátsky koncipient, aby si potom otvoril vlastnú advokátsku kanceláriu. Vo svojej literárnej tvorbe neraz obaja využívajú právnickú terminológiu ako i zbehosť v latinčine a poznatky z oblasti právnej vedy v záujme rozličných stylistických efektov.

2.2. Malomesto a veľkomesto

Obaja dôverne poznajú prostredie malomesta ako aj život vo veľkomeste, čo našlo odraz v tematickom repertoári ich prózy. Clarín sa síce narodil v Zamore, ale rozhodujúce a najdlhšie obdobia prežil v Oviade, meste par excellence clarínovskom. S prostredím Madridu sa zase zblížil počas svojich doktorandských štúdií a štúdií na Filozofickej fakulte.

---

⁹ Šmatlák, S.: *Dejiny slovenskej literatúry II.* Bratislava, 2001, s. 235.

V Jesenského tvorbe nachádzame odraz malomestského prostredia poznaného v časoch mladosti, počnúc rodným Turčianskym Svätým Martinom a pokračujúc pobytom v rozličných slovenských mestečkách počas stredoškolských gymnaziálnych rokov. Takisto okúsil atmosféru metropoly – Pešti, kde skladá advokátske skúšky – pričom zážitky odtiaľ zazneli v jeho poézii (báseň *Romantika* zo zbierky *Verše*, 1905). Po návrate z vojny sa zabýval v Bratislave, ktorej prostredie je zachytené na stránkach románu *Demokrati* (1934, 1938).

2.3. Literárne začiatky

Pre zaujímavosť uvádzame, že literárne začiatky u jedného i druhého autora možno situovať do takmer zhodného veku, pričom potrebu vytvárania si publikačného priestoru obaja riešili rovnakým spôsobom – rukopisnými časopismi. Jesenský začal písať na gymnáziu v Kežmarku (1889 – 1893), kde si hŕstka študentov založila skupinu *Kytka* a vydávala rukopisný časopis *Lúč*, do ktorého básňami a prozaickými prácami prispieval vtedy 15 – 18-ročný Jesenský (jeho najstaršie datované básne sú z roku 1889). Clarín tiež začal literárne tvoriť počas svojich študentských rokov, napríklad ako 16-ročný vydáva vlastný rukopisný týždenník *Juan Ruiz*, a to od marca 1868 do začiatku roku 1869.

Rovnako prvé seriózne diela našich dvoch autorov sa nechávajú poznať na stránkach periodík. Jesenský debutuje v roku 1897 v *Slovenských pohľadoch*, kde mu J. Škultéty uverejňuje prvú báseň. Neskoršie práce, prózu aj poéziu, publikuje okrem *Slovenských pohľadov* i v *Národných novinách*, *Černokňažníku*, *Živene*, *Ludových novinách*. Knižná zbierka próz mu vychádza až oveľa neskôr, v roku 1913 (*Malomestské rozprávky*). Obsahuje práce postupne vychádzajúce v periodikách v rozsahu rokov 1897 – 1913.

Clarín sa začína objavovať na stránkach denníka *El Solfeo* v roku 1974. Tam publikuje v 1976 prvú poviedku, za ktorou čoskoro nasledujú ďalšie. Mimochodom, približne v tomto období si zvolí aj svoje pseudonym Clarín. V rozsahu rokov 1876 – 1899 píše do novín poviedky a rozličné články pravidelne, okrem *El Solfeo* sú to *El Día*, *La España Moderna*, *El Imparcial*.

Rozkvet časopisectva nastupuje v Španielsku po revolúcii „La Gloriosa“, ktorá zaviedla slobodu vyjadrenia, a opäť sa nad ním zmráka návratom Bourbonovcov na trón. Jedným z prvých opatrení predsedu vlády A. Cánovasa bolo zavedenie cenzúry tlače. Napokon v roku 1883 bol schválený zákon o tlači (*Ley de Imprenta*) ktorý legalizoval oficiálnu kontrolu všetkých typov publikácií. Tým sa pre Clarína začínajú mnohé problémy a ťažkosti.

Poviedka ako literárny žáner môže byť v mnohom vďačná rozvoju časopisectva v tomto období. Noviny a časopisy slúžia nielen na šírenie informácií, ale i na pobavenie čítajúcich. Ako najadekvátnejšia sa na také ciele javí práve krátka próza, typický je aj román na pokračovanie. To podmieňuje i záujem autorov práve o tieto literárne žánre. Napríklad Jesenský v mladosti prispieva v *Národných novinách* do rubriky „besednice“, ktorá má zaujať publikum vtipným rozprávaním. Jednoduché anekdotické príbehy besedníc sú základom neskorších lepšie prepracovaných poviedok. Clarín aj Jesenský začínajú ako literáti najprv v periodikách a z textov roztrúsených na ich stránkach vydávajú neskôr knižné zbierky.

2.4. Aktivity vo verejnom živote

Obidvaja spisovatelia majú ambície uplatniť sa vo verejnom živote: Jesenský po vytvorení Československého štátu vstupuje do jeho administratívnych služieb (župan, neskôr vládny radca na Krajiniskom úrade a v rokoch 1931 – 1938 viceprezident Slovenskej krajiny). Clarín istý čas pôsobí ako republikánsky zástupca na radnici v Oviade.

Slovenského autora skúsenosti z takéhoto prostredia inšpirovali, poskytnúc mu materiál na napísanie románu *Demokrati*, Clarín, ako vyplýva z jeho konfesií, sa na politických postoch necítil veľmi vo svojej koži, a skôr ako inšpirovať ho, verejné povinnosti ho vyčerpávali a uberali mu energiu potrebnú na literárnu tvorbu.

3. Literárne paralely

Súvislosti medzi Clarínovým a Jesenského dielom sú v mnohom výsledkom ich využívania realizmu ako tvorivej metódy: počnúc žánrovou orientáciou, cez tematické preferencie, kritický postoj, uplatnenie spoločných typov postáv, formy psychologického ponoru do duše hrdinov až k jazykovému štýlu.

3.1. Žánrová orientácia

Jesenský i Clarín sa realizujú v próze, poézii i dráme. V oblasti prózy Clarínovým najvladnejším žánrom je poviedka – venuje sa jej nepretržite počas celej svojej literárnej trajektórie. Je autorom piatich zbierok krátkych próz, celkovo okolo stovky prác. Okrem toho vydáva dva rozsiahle romány, *Pani sudcová (La Regenta, 1884 – 1885)* a *Jeho jediný syn (Su único hijo, 1890)*. Takmer do zabudnutia upadol nedokončený román *Dolu kopcom (Cuesta abajo, 1890 – 1891)*, možno preto, že ide o preintelektualizovaný text s množstvom literárnych referencií. Clarínove kreácie v oblasti poézie a drámy sú jednak menej známe, jednak menej úspešné. O tom, že vo svojej mladosti písal verše, sa dozvedáme z jeho súkromnej korešpondencie. Ide o osobné verše inšpirované ľúbostným citom, z ktorých niektoré sa mu podarilo príležitostne i publikovať; žiadna zbierka poézie mu však nevyšla. Pokiaľ ide o dramatickú tvorbu, Clarínova *Tereza (Teresa)*, uvedená na scénu v roku 1895, sa stretla len so slabým ohlasom. Preto autor od ďalšieho pokusu upustil.

Jesenský bol v dráme podobne neúspešný – jeho dve jednodejstvomé veselohry, *Bozký súboj alebo Poručík (1895)* a *Medecína účinkuje (1895)* možno charakterizovať ako začiatočnicke pokusy a faktom je, keďže zostali v rukopise, že obecenstvo sa s nimi nestretlo. Poviedka je tak povediac žánrom Jesenského mladosti, pestuje ju predovšetkým do obdobia vypuknutia prvej svetovej vojny. Celkovo vytvoril okolo päťdesiat poviedok a noviel, zhrnutých do zbierky *Malomestské rozprávky (1913)* a troch zväzkov *Zobraných prác (1921)*. K tomu treba prirátať memoárovú prózu *Cestou k slobode (1933)* a dvojdielny román *Demokrati* a je zjavné, že Jesenského prozaická tvorba je pomerne rozsiahla.

Na rozdiel od Clarína, Jesenský vyniká v poetickej tvorbe, súc jedným z reprezentatívnych predstaviteľov slovenskej básnickej moderny. Poézia v ňom klíči od samotných literárnych začiatkov, uchýľuje sa k nej ako k forme sebavyjadrenia aj počas búrlivého obdobia na fronte a v zajatí a sprevádza ho aj po návrate z vojny.

U oboch autorov badať záujem o literárnu vedu a literárnu kritiku. Jesenský sa orientuje na náučno-populárne šírenie poznatkov o slovenskej literatúre, v Rusku píše a vydáva príručku s osvetovým poslaním *Nástin dejín slovenskej literatúry (Jekaterinburg, 1918)*. Clarín je považovaný za jedného z najlepších literárnych kritikov druhej polovice 19. sto-

ročia. Jeho kritické články vyšli v zväzkoch *Nová kampaň* (*Nueva campaña*, 1887), *Zmeska* (*Mezclilla*, 1889), *Vyvrávanie* (*Palique*, 1893), rozsiahlejšie kritické práce ohľadom teoretických aspektov súdobej literárnej tvorby sú zhrnuté v zbierke *Eseje a revue* (*Ensayos y revistas*, 1892) a ďalších. Formám svojich kritických článkov dával Clarín rozličné pomenovania: „solos“ (sóla), „folletos“ (pamflety), „ensayos“ (eseje), revistas (revue).

Ako je zrejmé z predostretých faktov, v epickej próze sú obaja autori najproduktívnejší v oblasti poviedky. Táto skutočnosť nie je náhodná. V slovenskom realizme má práve „druhá vlna“ podiel na tom, že sa mení žánrový ideál literatúry, robiac z poviedky prevládajúci epický žáner. Šmatlák¹⁰ to považuje za prejav zámerného odklonu mladých autorov od ambícií svojich bezprostredných generačných predchodcov vytvárať veľké sujetové koncepcie. V tvorbe poviedky vyniká okrem J. Jesenského i J. Gregor-Tajovský a B. Slančíková-Timrava, zo starších M. Kukučín. Príklon k tomuto žánru nie je javom výsostne slovenským, ale celoeurópskym. 19. storočie je totiž obdobím, keď sa kladú základy moderného typu krátkych prozaických foriem, pričom získavajú nebývalú obľubu u autorov i čitateľského publika. V španielskej literatúre skoro všetci veľkí románopisci druhej polovice 19. storočia podniknú pokusy aj v oblasti poviedky, vedomí si skutočnosti, že ide o literárny žáner, vyžadujúci si uplatnenie inej, jemu vlastnej, literárnej techniky. Poviedky moderného typu píše Clarín, E. Pardová Bazánová, J. M. Pereda, J. Valera, P. A. Alarcón, B. Pérez Galdós, A. Palacio Valdés.

3.2. Tematický záujem o spoločenské prostredie mesta a malomesta

Jednou zo základných charakteristík realistickej tvorivej metódy je záujem o súdobú spoločnosť a každodenný život. Už prv sme naznačili, že Clarín i Jesenský podstatnú časť života strávia v prostredí malomesta. Obidvaja prináležia k vyššej strednej vrstve. Ako praví realistickí autori, zameriavajú pozornosť na svoju najbezprostrednejšiu skúsenosť, to jest na okolitú realitu malomestského života. Azda najvydarenejší satirizovaný obraz malomestského života v krátkej predprevratovej próze nachádzame v poviedke *Pani Rafíková*. Je utvorený z mozaikovitě poskladaných situácií, do ktorých postupne nazrieme sprevádzajúc pani Rafíkovú na jej každodenných obchádzkach po susedách. Iné Jesenského poviedky nemapujú malomestské prostredie v takej komplexnosti, sú viaceré zacielené na jeden konkrétny jav: napríklad v poviedkach *Štvorylka* (1900), *Maškarný ples* alebo *Doktor* (1897) sledujeme, ako sa spoločnosť zabáva, v poviedke *Slniečny kúpeľ* ako oddychuje a podobne.

Najucelenejším a najkritickejším spôsobom je u Clarína malomesto vypodobené v románě *Pani sudcová*. Na jeho ploche sú zastúpené všetky spoločenské skupiny, od aristokratických kruhov, cez predstaviteľov kléru, zbohatlú buržoáziu, obchodníkov, úradníkov, až po panské služobníctvo. Čo do zložitosti a šírky obrazu spoločnosti by sme mohli prirovnať *Pani sudcovú* k Jesenského *Demokratom*. Temer celá prvá časť tohto diela sa odohráva v malom okresnom meste, čo znamená, že Jesenský znovu vstúpil na územie, ktoré už prv poznal a zachytil. V druhej časti sa dej presúva do metropoly a malomestské figúrky vystriedajú predstavitelia najvyšších spoločenských kruhov. Keďže v diele *Demokrati* sú na širokom epickom priestore zachytené rozličné spoločenské prostredia, vyslúžilo si označenie „encyklopédia poprevratového spoločenského života“.¹¹

Ale i v rámci poviedkovej tvorby patrí u Clarína malomestské k jednému z najfrekvencovanejších prostredí [v poviedke *Čiripovo obrátenie* (*La conversión de Chiripa*, 1896)]

¹⁰ Šmatlák – *Dejiny slovenskej literatúry II*. Bratislava, 2001, s. 236.

¹¹ *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava: SAV, 1975, s. 505.

popri iných, ako sú astúrsky vidiek [v poviedkach *Kin* (*El Quin*, 1896), *Pani Berta* (*Doña Berta*, 1891)], veľkomesto Madrid [sčasti *Pani Berta*, *Zurita* (*Zurita*, 1886)], alebo severošpanielske kúpeľné mestečká [v poviedkach *Dvaja mudrci* (*Dos sabios*, 1899), *Rozkašľané duo* (*El dúo de la tos*, 1894)]. Niekedy sa v tom istom dielku miesto deja mení, napríklad v poviedke *Pani Berta*, v ktorej sa protagonistka z vidieka presťahuje do Madridu. Vždy však platí, že všetky zobrazené prostredia sú poznané autorom z osobnej skúsenosti¹².

Rovnako u Clarína ako i u Jesenského sa malomestskí hrdinovia zvyčajne pohybujú v týchto konkrétnych priestoroch; kasíno, tancovačky, kostol, promenáda, reštaurácie – tam sa sústreďuje spoločenský život, alebo súkromné domy, kde sledujeme ich správanie v rodinnom kruhu.

Obaja autori však píšu i poviedky, v ktorých priestorová ambientácia má menší význam, prípadne vôbec nie je upresnená. V rámci Clarínovej tvorby sú takými predovšetkým tie zo zbierky *Pán a to ostatné sú iba bájky* (*El señor y lo demás son cuentos*, 1893). Súvisí to dozaista so skutočnosťou, že v literárnej tvorbe tohto neskoršieho obdobia sa už zintenzívnili záujem o religiózne otázky a o skúmanie hĺbok ľudskej duše, pričom vonkajšková situácia sa stáva menej podstatnou [uved’me poviedky *Benediktín* (*Benedictino*, 1893), *Zmena svetla* (*Cambio de luz*, 1893)]. U Jesenského je táto stránka literárneho diela irelevantná v poviedkach zameraných na analýzu rozličných fáz ľúbostného citu (*Koniec lásky*, *Slovo lásky*).

3.3. Autentické a autobiografické prvky

Realisti druhej polovice 19. storočia čerpajú inšpiráciu v bezprostrednej realite a snažia sa zobrazovať okolitý svet čo najtriezvejším spôsobom. Podnetom pre literárnu tvorbu býva neraz vlastný zážitok, často sa za napísaným skrýva skutočne prežité. Fiktívne postavy nezriedka majú autentický alebo autobiografický základ.

Na súvislosti medzi Clarínovým dielom a jeho životnými okolnosťami upozorňujú viacerí španielski odborníci (Laura de los Ríos, Baquero Goyanes). Pripomínajú, že *Vetusta* je obrazom skutočného Ovieda nielen čo do vonkajškového opisu mesta, ale i jeho obyvateľov. Ako sme už spomenuli, román zapríčinil veľký škandál i preto, že mnohí vážení občania tohto mesta sa rozpoznali zobrazení na jeho stránkach. Známe je pobúrenie zo strany samotného biskupa, monsignora Martíneza Vigila. Jesenský pre zmenu nachádzal prototypy jednotlivých hrdinov *Demokratov* v bratislavskom úradníckom prostredí a vie sa, že pre súčasníkov nebolo ťažké identifikovať ich i pod maskou umeleckej štylizácie. Autobiografické črty možno zaznamenať na postave úradníka Landíka, ten je zároveň médiom, cez ktoré spisovateľ vyjadruje svoje osobné názory a kritické postoje, a viceprezidenta Zimáka.

Takisto nie je tajomstvom, že väčšina Jesenského prvých próz sa opiera o konkrétny motivický materiál zo zásobárne spoločensky živej konverzácie martinskej society. Ako možno predpokladať, za početnými poviedkami s témou neperspektívnosti vzťahu dvoch mladých ľudí alebo citového vzdialenia sa, *Otroci* (1905), *Koniec lásky* (1921), *Slovo lásky* (1906), sa zasa skrýva autorom osobne zažité citové sklamanie. Životopisné údaje napovedajú o vysokej pravdepodobnosti takéhoto predpokladu. V Jesenského prípade je to vzťah, ktorý ho pútal k Ol’ge Kraftovej, dokumentovaný v korešpondencii (*Listy slečne Ol’ge*, 1970). Ani Clarín sa vo svojej mladosti nevyhol podobnej skúsenosti. Nie síce veľmi

¹² Rozdelenie literárnych prostredí na štyri základné skupiny navrhla Laura de los Ríos vo svojej práci *Los cuentos de Clarín. Proyección de una vida*, strana 115, (v *Revista de Occidente, Madrid*, 1965).

známe, ale zachovali sa ľúbostné verše, „paganas“ – „pohanské verše“, ako ich sám nazval, venované sesternici Juane Ureňovej. Práve do obdobia ich vzniku spadá datovanie poviedky *Doktor Sutilis* (*Doctor Sutilis*, 1878), tematicky podobnej Jesenského „triptychu o láske“. V tejto Clarínovej poviedke sa stretajú dve z Jesenského častých tém z mladosti: stroskotanie lásky mladého, existenčne nezabezpečeného muža (Restituta dá prednosť druhému nápadníkovi práve v deň, keď protagonistu získa prvé zamestnanie) a ženská koketnosť, či neschopnosť ku skutočnej ľúbosti¹³ (opäť na postave Restituty). V každom prípade, autor *Doktora Sutilisa* sa do veľkej miery identifikuje s protagonistom daného príbehu. Ďalšou Clarínovou poviedkou s výraznými autobiografickými referenciami, tento raz z neskoršieho obdobia, je *Zmena svetla* (*Cambio de luz*) zo zbierky *Pán a to ostatné sú iba bájky* (*El señor y lo demás son cuentos*). Jej protagonistu, Jorge Arial, je Clarínovým druhým ja, a to nielen svojím myšlienkovým a pocitovým univerzom, ale tiež vekom, spoločenskou pozíciou, rodinnou situáciou.

V Jesenských poviedkach, hoci i literárni hrdinovia nie sú v pravom zmysle slova autobiografickými, často sa ocitajú v podobnej situácii, v akej sa reálne nachádza autor, alebo sú cez nich vyjadrené jeho skutočné postoje. Napríklad Čurín z poviedky *Slovo lásky* je tlmočníkom Jesenského názoru na podstatu lásky a začínajúceho advokátskeho pomocníka Brveníka z poviedky *Pani Rafiková*, by sme mohli označiť za akéhosi hovorcu autorovej duše.

3.4. Kriticko-spoločenský postoj

Clarín a Jesenský sú prenikavými pozorovateľmi okolitej spoločenskej reality a považujú za svoju povinnosť upozorňovať na jej neduhy a nedostatky. Podobnosť nepochybne nachádzame i vo formách, akými vyjadrujú svoje kritické postoje. Striedajú ostrú satiru s láskavým humorom, úsmevný tón s vážnym. Zatiaľ čo láskavý humor je aplikovaný na postavy vzbudzujúce u svojho tvorca súcit, osoby slabých a ponížených, nekompromisná satira je adresovaná arogantným a triumfujúcim.

Clarín vo svojich poviedkach mieri proti takým javom, ako sú zbytočné byrokratizovanie (*Benediktín*), administratívna a politická korupcia, kasikizmus¹⁴ (*Pani Berta*). Z ľudských vlastností napáda najmä závisť (*Benediktín*, *Dvaja mudrci*), prehnany intelektualizmus (*Dvaja mudrci*). Jeho kritika sa nezameriava na vybranú spoločenskú skupinu, ale má široký záber. Napríklad v románe Pani sudcová je zobrazená, ako sme už povedali, rozsiahla škála spoločenských a ľudských typov. Obyvatelia Vetusty sú osobami smiešnymi, malichernými, zlenivelými v neplodnom živote. V meste panuje pretváarka, všetci navzájom kritizujú druhých, hoci v osobnom styku prísne dodržiavajú etiketu a strojenú slušnosť. Atmosféra tohto mesta je podobná Jesenského Lanovému.

V centre Jesenského kritického záujmu je novodobá slovenská buržoázia. Na slovenskom meštiakovi kritizuje jeho egoizmus, pretváarku, namyslenosť na svoje spoločenské postavenie, plochosť záujmov. Najcelistvejší obraz malomestského životného štýlu poznačeného takýmito nedostatkami nachádzame v poviedke *Pani Rafiková*. V románe *Demokrati* autor pokračuje v spoločenskej kritike novodobej mestskej, najmä bratislavskej spoločnosti. Vysmieva sa z predstieranej rovnosti, koristníckej morálky, karietizmu. Najmä

¹³ Túto druhú tému nachádzame v Jesenských prózach *Bozk* (1902), *Koketka* (1921).

¹⁴ Kasikizmus, po španielsky „caciquismo“ (od „cacique“ – indiánsky náčelník), termín na označenie korupčných praktík v demokratickom systéme zavedenom v období bourbónskej reštaurácie, ktorých podstata spočívala v tom, že miestni pohlavári, či už vlastníci pozemkov alebo predstavitelia cirkvi, uplatňovali lokálne vplyvy pri spravovaní svojich regiónov a manipulovali voľby podľa vlastných záujmov.

pri opise volebnej mašinérie humorno-karikatúrny tón rozprávania prechádza do ostrejšej irónie.

3.5. Hľadanie nového ideálu

„V časoch Châteaubrianda a potom Lamartina väčšina mládeže bola zúfalá, stravovala ju nejaká neznáma vášeň, ako Boh svätého Pavla, keď zapríčinil, aby ho trápil celý svet..., boli schopní milovať prízrak, sen, a tým sa vyhli povinnosti milovať, veriť a ctíť si všetko ostatné; bola to v skratke doba nepochopených duší. Potom toto všetko prešlo; nie vďaka ničomu dobrému, nie pretože spoločnosť sa zmohla užitočnými a racionálnymi aktivitami, ale pretože svet sa prerátal na peniaze, stal sa priekupníckym a nízke záujmy s handrkovaním sa o mizerný halier naplňajú v ňom životy; ešte i dnes žijeme v takom stave: v stave oveľa horšom ako ten predchádzajúci, pretože to predtým bolo aspoň odrazom idealizmu, karikatúrou svätého mysticismu; a toto je alibizmus dovedený do cynizmu, takmer zúfale zatratenie...“ (z prvého listu Clarína Quevedovi)¹⁵

Tieto slová, priamo z pera Clarína, presne vyjadrujú pocit realistického spisovateľa, spisovateľa frustrovaného nesúlalom medzi ideálnym a reálnym v novom spoločenskom ovzduší, postihnutom príliš rýchlymi zmenami, a to nie vždy práve k lepšiemu.

V súvislosti s Jesenského poéziou, ale myslíme, že to možno vzťahnúť i na jeho prózu, platí, že „je ochotný hľadať novú „romantiku“, chcel by „staré“ ideály azda nahradiť nejakými novými. Nemá ich však, a vo svete ich nenachádza.“¹⁶ Je to výstižné pozorovanie ohľadom vnútorného stavu autora náležiacého dobe, v ktorej sa vyčerpali romantické ideály, a každodenná realita neponúkala nič, čím prázdne miesto zaplniť. V ére pozitivizmu sa stráca viera vo veľké, veľavravné gestá. Tie už nikoho nie sú schopné presvedčiť, práve naopak, stávajú sa terčom výsmechu. „Romantické“ správanie je zosmiešnené na príklade Miluškinho úteku z domu (*Pani Rafiková*), inšpirovaného románmi o láske, podobne ako aj na „páde“ Clarínovej hrdinky Berty (*Pani Berta*). Avšak ani v zovšednenom svete sa človek necíti uspokojený. Ako vidíme u našich dvoch porovnávaných autorov, nevzdáva sa myšlienky hľadať vo svete charakterizovanom priemernosťou, mamonárstvom, ženbou za materiálnymi hodnotami akýsi nový ideál, vyššie hodnoty, čistú dušu, ak to máme nejakto nazvať.

Hľadanie ideálu a čistoty duše je príznačné pre pani sudcovú, avšak deštruktívny nátlak okolia ju v jej hľadaní mátie a zvedie k zúfalým činom. Iné postavy s citlivou, romantickou dušou, napríklad Čiripa, alebo Manín a jeho dcéra z poviedky *Manín Jožkovej Jožky* (*Manín de Pepa José, 1916*) sú zase odstrkovanými, zaznávanými jedincami, ku ktorým ich autor prejavuje sympatiu a súcit. Aj u Jesenského kladných hrdinov badáme túžbu po čomsi krajšom, ušľachtilejšom, hodnotnejšom, ale práve na základe neúspešnosti ich hľadania si nasadzujú masku skeptika. Očakávanie čistej lásky je v autorovom vedomí ničím prirodzene pociťovaným, v reálnom spoločenskom prostredí sa však stretáva so skutočnosťou, že splnenie takejto túžby je takmer nedosiahnuteľnou metou, naráža totiž na morálku vypočítavosti a nespoľahlivosť sľubov, priamo protichodné vysnívanému ideálu. Odrazom týchto frustrovaných túžob je ľubostné utrpenie Čurína v poviedke *Slovo lásky*, alebo nostalgia mužského protagonistu za ničím neskaleným a nevinným citom dievčaťa v poviedke *Koniec lásky*. Aj v *Pani Rafikovej* je láska mierená na osobu bočiacu od svojho okolia, vyznávajúcu celkom iné hodnoty – na Elenu. V poviedke *Elenka* stretávame obraz zasneného, naivného dievčaťa, prežiarení nehou a sympatiou.

¹⁵ Alas „Clarín“, Leopoldo: *Treinta relatos. Selección y edición de Carolyn Richmond*. Espasa Calpe, 1988, s. 194.

¹⁶ *Dejiny slovenskej literatúry IV.*, Bratislava: SAV 1975, s. 473.

Na znázornenie myšlienky o márnom hľadaní vyšších hodnôt si ale uvedme príklad, úryvok z poviedky *Bozk*, ktorý nepotrebuje komentára: „A odrazu tá krásna, bledá dáma, ktorá ma predtým tak vábila, nevzbudila vo mne ani najmenšieho záujmu. Cítil som len hnev nad tým, že **som hľadal niečo vyššie, krajšie, neobyčajnejšie a našiel som každodenné, obyčajné a jednoduché.**“

3.6. Pripodobenie vnútorného stavu hrdinov k okolitej prírode a lyrizmus

Pri psychologickom ponore do vnútra postáv realistickí autori často využívajú pripodobenie ich stavu k okolitej prírode, pričom pasáže s prírodným pripodobením sa vyznačujú lyrizmom. Tak v románe *Pani sudcová* nachádzame kapitoly presiaknuté atmosférou daždivého počasia, čo evokuje vnútorný pocit skleslosti hlavnej hrdinky, a naopak, v letnom a slnečnom období pozorujeme, ako stúpa jej chuť do života. Rovnako v niektorých Clarínových poviedkach badať uplatnenie týchto postupov (*Čiripovo obrátenie, Pani Berta*).

Ricardo Gullón podčiarkuje, že „väčšina naratívneho diela Clarína je jednoducho náhradou poézie vo veršoch, ktorá – ak by mu nechýbalo nadania – by vznikla ako výraz jeho intuícií. Jeho novely a poviedky sú nabité lyrickým napätím, ktoré ich rozochvieva.¹⁷“ V podobnom zmysle sa vyslovili aj odborníci o Jesenského prózach: „Súhrne možno povedať, že novely *Slovo lásky, Koniec lásky* a *Otroci*, patriace nepochybne k umeleckému vrcholu predprevratovej Jesenského prózy, tvoria epický pendant k lyrike jeho *Veršov*.¹⁸“

Všimnime si lyrický záver poviedky *Koniec lásky*: „**Na obloky fŕkal hnusný zimný dážď**. Von všetko skryté v tmavej, nepriehľadnej noci, ani jedinkého svetlého bodu. Smutno i tam, i tu... **Ani čo by nič nezaujímalo dušu. Svet prázdny, bez radosti...** Kde si, tichá, bojzlivá Elena, so svetlými vlasmi a smutnými očami? Kde je tebou vyčarovaný svet nezapomenuteľných pocitov? Strácaš sa ako vták na jasnom nebi, letiaci do diaľky, vždy menší a menší... drobný bod... i ten mizne. S tebou sa viac nestretnem.“

3.7. Spoločné typy literárnych postáv

Charakteristickým atribútom realistickej metódy je typizácia, a to na úrovni charakterov hrdinov, situácií, konfliktov, ako aj iných zložiek literárneho diela. Nie je preto náhodné, že v rámci európskeho realizmu sa v rozličných obmenách, nezávisle od seba, vynárajú a opakujú isté spoločenské situácie a ľudské typy, ktoré sú z jednej strany odpozorované zo skutočnosti, ale z druhej závislé na už vopred známych a literárne uplatnených modeloch. I pri sledovaní Jesenského a Clarínovho diela nachádzame spoločné momenty založené na tomto základe.

V realistických dielach často nachádzame jedincov s konfliktným vzťahom ku svojmu okoliu, pričom nátlak z neho pochádzajúci ich nakoniec premáha a ničí. Archetypickou osobnosťou tohto typu je u Clarína Ana Ozoresová. Jej literárny profil zároveň splyva s charakteristikou ďalšej pre realizmus príznačnej postavy, a tou je „vášnivá čitateľka“. Vhĺbenie sa do kníh, je pre ňu východiskom zo stavu dusivej izolácie. Pri hľadaní vzoru tohto typu hrdinky literárni vedci odkazujú na protagonistku Flaubertovho románu *Pani Bovaryová*. Francúzsky autor v ňom, okrem iného, analyzuje vplyv romantickej čety na ženské správanie.

¹⁷ Gullón, Ricardo: Las novelas cortas de Clarín. In: *Ínsula* číslo 76, 1952, s. 3.

¹⁸ *Dejiny slovenskej literatúry IV.*, Bratislava: SAV, 1975, s. 492.

V rámci Clarínovej poviedkovej tvorby nachádzame viacero postáv vášnivých čitateľiek. Najvýraznejšou je protagonistka novely *Pani Berta*, ktorá sa podobne ako Emma Roualtová z románu *Pani Bovaryová* dopustí „poklesku“, inšpirovaná svojimi lektúrami romantických románov na pokračovanie. Za trest je Berta na celý život odsúdená k izolácii.

V Jesenského poviedke *Pani Rafiková* sa tieto dva vyššie opísané typy hrdiniek premetajú na dve samostatné postavy. Postavou nezdieraajúcou rovnaké presvedčenia so svojim okolím, vyznávajúcou iné životné hodnoty, je v nej Elena. Keďže však nie je oslabená romantickými víziami, naopak, je ženou racionálnou a takmer emancipovanou, znáša margináciu s vedomím vlastnej superiority, a navyše, osud ju dovedie k príslubu šťastného a vyrovnaného vzťahu. Vášnivá čitateľka je stelesnená zase v Miluške Rafikovej. Miluška trpí situáciou izolácie, keďže v svojich predstavách nenachádza nikoho seberovného, uzatvára sa do sveta románov, a v nich hľadá vzory svojho konania. Takýto pohľad na svet jej ako jediného možného spoločníka predurčuje vikomta, pre objektívneho pozorovateľa trochu pochybného fičúra. Jeho opisu je venovaná veľmi malá pozornosť, takže nevieme, či ide o typického cynického zvodcu, alebo o ďalšieho sentimentálneho romantika; teda o typ postavy príbuzný donjuanom z románov *Pani sudcová* a *Pani Bovaryová*, alebo o oddaného milenca, ktorému iba nepravosť osudu nedovolí splniť daný sľub, ako je to v Clarínovej novele *Pani Berta*. V každom prípade, ženské postavy, ktoré sa vrhajú do podobných vzťahov, bývajú zväčša v istom zmysle slabé a žijúce mimo reality, a robia to buď z pocitu osamotenosti a zo zúfalstva (pani sudcová), alebo naivity (Miluška), či z potreby romantického vzrušenia (Emma).

Postava zosmiešneného, nebystrého manžela, akým je u Jesenského pán Rafika, nepredstavuje v realistickej literatúre žiadnu výnimku. Rovnako román *Pani sudcová* nie je jediným Clarínovým dielom, kde je manžel vykreslený ako nevšímavý, viac-menej neschopná osoba. Víctor Quintanar, zdá sa, si uvedomuje, že má ženu, až keď sa dozvie o jej nevere, dovtedy sa mu takáto možnosť zdá vonkoncom nemysliteľná. Aj protagonista druhého Clarínovho románu, Bonifacio Reyes, je slabošským mužom, nepoživajúcim si u svojej nežnej polovičky veľkej autority.

Často sa na pranier v Jesenského poviedkach a novelách, napríklad *Gazdiná*, *Moja pani domáca* a opäť *Pani Rafiková*, dostávajú matróny mesta. V týchto textoch autor zosmiešňuje dámu s obmedzenými záujmami, úzkym rozhľadom, namyslenú na svoj spoločenský status. Postava Rafikovej prerástla do tak zvanej „rafikovčiny“, výrazného umeleckého typu či javu, príznačného pre prostredie malomesta. U Clarína by sme do tejto kategórie mohli zaradiť celú plejádu príslušníčok aristokratických a buržoázných kruhov Vetusty, v mnohom podobných klebetným Lanovčankám.

V realistických románoch neraz nachádza uplatnenie typ kolektívneho hrdinu. Ohľadom románu *Pani sudcová* platí, že Vetusta nie je iba literárnym prostredím, ale doslova protagonistom diela. Niečo podobné by sa určite dalo potvrdiť aj o Jesenského Lanovom. Tu sa síce do deja nezapája malomesto v celej svojej celistvosti, teda zastúpené všetkými spoločenskými vrstvami, ako je to v Clarínovom románe; podobnosť však nachádzame v tom, že je zobrazené akoby šlo o nejakú skutočnú bytosť, schopnú mieniť, súdiť i odsúdiť jednotlivca, pred ktorou treba predstierať a „dobro vyzerat“ stručne povedané, malomesto je stelesnené vo verejnej mienke, založenej na úsudku všetkých miestnych dám dokopy. Navyše, zobrazené mestá prerástli do symbolu; Vetusta reprezentuje ktorékoľvek španielske malomesto obdobia bourbónovskej reštaurácie a Lanové predstavuje ktorékoľvek slovenské mesto rakúsko-uhorskej monarchie posledného obdobia.

3.8. Záujem o ženskú dušu

Je zaujímavé, s akou pozornosťou sa realistickí autori zameriavajú na analýzu ženskej duše. Často sa zdá, že vo vnútornom svete žien sa vynajú lepšie, ako ony samotné. Majstrovstvo, akým je vystihnutá zložitá osobnosť protagonistky románu *Pani sudcová*, je obdivuhodné. Nejde pritom o jediné Clarínovo dielo, zvlášť sa venujúce tejto téme.

V predchádzajúcej kapitole sme hovorili o najfrekvencovanejších ženských typoch u nami porovnávaných realistických autorov. K tomu dodávame, že sú časté nielen čo do výskytu, ale ich charaktery bývajú spravidla zobrazené s prenikavým ponorom do najosobnejších ľudských hĺbok a s neobvyklým pochopením pre ich slabosti zo strany mužského autora. Ako príklad, okrem už spomenutých Clarínových diel, uvedme poviedky *Dokonalá vydatá žena* a *Nedokonalá vydatá žena*.

V „ženských prózach“ autor zvykne zaujať postoj k rozličným feministickým otázkam, aktuálnym v dobe, v ktorej, čo sa týka spoločenského postavenia ženy, pretrvávajú ešte mnohé prežitky, v úplnom nesúlade s pokrokom v iných oblastiach života.

S odsúdením takých skutočností, ako sú ponímanie ženy ako „tovaru“ v machináciách uzatvárania manželstiev, jej nesloboda v rozhodovaní o vlastnom živote a často nútené vtesnávanie do tradičnej pozície osoby výhradne oddanej rodinnému životu, bez nároku uplatniť sa v akejkoľvek pracovnej oblasti, čo ju odsudzuje na oddávanie sa zhubnej nečinnosti a postupné zakrpatievanie, sa stretávame v rozličných už citovaných Clarínových dielach, ako i v Jesenského prózach *Otroci*, *Vydaj*, *Pani Rafiková*. Napríklad Miluška Rafiková číta, pretože jej nedovolia robiť nič iné. Pre tú istú príčinu je nútená brať hodiny konverzácie francúzštiny s vikomtom, ktorý ju navedie na „romantický čin“. Všetky jej najtajnejšie myšlienky nesiahajú ďalej ako predstavovať si, ako sa vydá a za koho, pretože vďaka svojej výchove nie je schopná vytýčiť si iné ciele.

K objaveniu vášnivej čitateľky ako typu literárnej hrdinky určite realistických autorov viedol aj fakt, že práve v období druhej polovice 19. storočia sa žena čoraz viac zapája do čítania kníh. Avšak nie je na túto aktivitu pripravená, často si nevie čítané správne vysvetliť. Na túto tému sa zamýšľa Clarín v esejach *Umenie čítať (El arte de leer)* a *Zlatá legenda (La leyenda de oro)* zo zbierky *Minulé storočie (Siglo pasado, 1901)*.

Žena na rozhraní 19. a 20. storočia ešte stále trpí diskrimináciou v mnohých oblastiach života, ale v každom prípade čoraz viac prejavuje túžbu vymaniť sa zo svojej tradičnej pozície spoločenskej neplnohodnotnosti. Diela realistov reagujúce na rozličné aktuálne feministické otázky, sú preto upozornením na nezadržateľnosť procesu ženskej emancipácie.

3.9. Jazyk a štýl

Ohľadom Clarínovho jazykového štýlu upozorňujeme na obrovské bohatstvo a pestrosť jazyka ako na charakteristiku, ktorá ho najlepšie vystihuje. V jeho dielach nachádzame lexiku rozličnej proveniencie a širokého štylistického registra. Literárna generácia Alasa Clarína je prvou, ktorá systematicky využíva jazyk vo všetkých jeho registroch so zámerom, aby slúžil na charakterizáciu literárnych postáv a prostredí. Štylisticky diferencujú jazyk vzhľadom na tematiku a sociálne prostredie a smerujú k pripodobeniu literárneho jazyka skutočnému.

V slovenskej literatúre už autori prvej realistickej generácie začínajú aplikovať v jazyku tieto estetické kritériá.

Ako Clarín tak i Jesenský využívajú jazykové prostriedky v službách humoru a irónie. Keď pani Rafiková používa kultizmy, predovšetkým latinizmy, v neadekvátnych situá-

ciách, napríklad na označenie nejakej banálnej činnosti, stávajú sa prostriedkom zosmiešnenia. S podobným efektom počíta i Clarín, vyslovujúci ústami svojich postáv nepochopené technicizmy a cudzie slová, skomolené frazeologizmy a dvojzmyselné výrazy, pričom postava, ktorá vyniká touto charakteristikou nad všetky, je Pepe Ronzal, alias Trabuco. Ako ďalší príklad zámerného komolenia uveďme meno psa „Quin“, slúžiace za názov jednej z Clarínových poviedok, *Quin (Kin)*. Keďže úmysel majiteľov bol pomenovať ho „Kráľ“, v skutočnosti ide o nesprávne napísanú formu anglického slova „King“.

Už v kapitole 2.1. sme sa zmienili o právnickom vzdelaní oboch autorov, ktoré presvitá v ich dielach cez početné výrazy a formuly pochádzajúce z odbornej právnickej terminológie, citované neraz v latinčine. V *Pani Rafíkovej* čítame formulu „legis actio per sacramentum“, týkajúcu sa starobylej praktiky v splátke úkonov podľa Rímskeho práva; z početných príkladov z Clarínovho diela spomeňme aspoň alúziu na „dominio quirritario“ v poviedke *Pani Berta*, alebo zmienku o juristickej zásade „in pari causa, melior est conditio possidentis“ v poviedke *Dvaja mudrci (Dos sabios)*.

Je zaujímavé, že v kritických edíciách „ad usum scholarum“ Clarínových i Jesenského próz nachádzame mnoho poznámok vysvetľujúcich niektoré aj nie celkom výnimočné slová, predpokladajúc, že priemerne vzdelaný človek už nepozná ich zmysel. Tieto sú veľavravným ukazovateľom neobyčajného jazykového bohatstva, obsiahnutého v daných textoch, hoci nás zároveň upozorňujú na jazykové a kultúrne ochudobnenie, príznačné pre dnešnú dobu.

3.10. Základné rozdiely

Hoci v článku sme sa sústredili na dielo Leopolda Alasa a Janka Jesenského s cieľom, aby sme zviditeľnili ich spoločné črty, nikomu neujde, že rozdielov medzi nimi je neporovnateľne viac.

Jedným z najpodstatnejších diferenčných znamení medzi nimi je odlišný naturel, premietajúci sa do nerovnakej nálady ich próz. Pre štýl Jesenského je príznačné „ľahké pero“¹⁹ a osviežujúci, hravý humor, schopný pobaviť i rozosmiať. Naproti tomu, Clarínov zmysel pre humor je celkom inej povahy; podľa Julia Rodríguez-Puértolas, je charakteristický svojou tragickou koncepciou²⁰. Inými kritikmi bol zase označený za moralizujúci. Jeho ironia osciluje medzi dvoma protichodnými pólmami – na jednej strane esperpento²¹ a satira, napádajúce negatívne spoločenské javy, na druhej rezignujúca a melancholická ironia, obracajúca sa na tých, ktorí sú obeťami ľudskej dravosti.

Pokiaľ ide o krátku prózu, treba pripomenúť, že pre Clarína bola poviedka žánrom, ktorý pestoval počas celého svojho života, zatiaľ čo Jesenského záujem oň je limitovaný momentom vypuknutia prvej svetovej vojny. Za následok to má nielen väčšie množstvo poviedok u Clarína v porovnaní s Jesenským, ale i väčšie bohatstvo tém a myšlienok, variujúcich v závislosti od tvorivého obdobia, ktorým prechádza. Zatiaľ čo Jesenský píše sujetovo a štruktúrne jednoduchšie práce, „rozprávky“, ako ich sám pomenúva, prípadne „epizódy“, „črty“, či „skice“, Clarínova krátka próza je štýlovo prepracovanejšia, pohybuje sa v žánrovom rozmedzí poviedky a novely.

¹⁹ Výstižné pozorovanie ohľadom „ľahkého pera“ sme si požičali z *Dejín slovenskej literatúry* (Bratislava: SAV, 1975), s. 484.

²⁰ Rodríguez-Puértolas, Julio: *Historia social de la literatura española, el lengua castellana*. Castalia, Madrid, 1981, diel 2., s. 153.

²¹ Esperpento, v preklade „ohavnosť, hnus“, ako literárny termín označuje typicky španielsku metódu literárneho zobrazovania, založenú na v zveličovaní groteskných črt a systematickom deformovaní reality.

Zhrnutie

V článku sledujeme výskyt charakteristických prvkov realizmu v dielach slovenského a španielskeho reprezentanta tohto literárneho smeru a metódy. Chceme dokázať, že slovenský realizmus, do ktorého patrí Jesenského próza, je oveľa viac citlivý na prúdy prichádzajúce zvonka, konkrétne zo západnej Európy, ako sme tradične zvyknutí pripustiť. Zároveň dokazujeme, že hoci slovenská a španielska literatúra tohto obdobia vykazuje málo priamych kontaktov, nachádzame medzi nimi vzťahy podobnosti a nepriameho súvisu, a to vďaka spoločnému žriedlu európskej kultúry, z ktorého čerpajú.

Formou krátkych zastavení odhaľujeme spoločné prvky v tvorbe Jesenského a Clarína. Začíname literárno-historickým zaradením, z ktorého vyplýva, že rozdiel v časovom situovaní literárnej činnosti oboch autorov je rozdiel, ktorý ich stavia z čisto literárneho do pozície súčasníkov. Konkrétne to znamená, že sedemdesiate – osemdesiate roky 19. storočia v španielskej literatúre a prelom storočí (o to viac, ak si uvedomíme, že v politickom i v kultúrnom zmysle prišlo k skutočnej zmene storočia iba v roku 1914) v slovenskej literatúre znamená dýchať to isté kultúrno-estetické ovzdušie, takže jeden i druhý sú reprezentantmi vrcholného realizmu v rámci svojej národnej literatúry.

Následne mapujeme podobnosti v súkromnom živote oboch spisovateľov, pričom sa zmieňujeme výhradne o tých, ktoré majú svoj odraz v literárnej tvorbe. K takým patrí zakorenenosť v prostredí malomesta a zážitky z pobytov vo veľkomeste, čo predurčuje tematický záujem našich autorov práve o tieto dve prostredia. V tomto zmysle ich možno priradiť k „mestskej odnoži“ literátov, na rozdiel od iných súčasníkov, ruralisticky orientovaných. Ďalej sa zmieňujeme o spolupráci oboch autorov s periodikami, táto aktivita podmienila ich žánrové preferencie: zameriavajú sa na žáner poviedky, v menšej miere románu. Iniciatíva vo verejnom živote z nich robí znalcov najrozličnejších spoločenských prostredí a dáva im možnosť nahliadnuť do zákulisí mnohých veľkých i malých spoločenských dianí. Odraz týchto skúseností nachádzame v kritickom postoji k okolitej skutočnosti.

Z literárneho hľadiska si všímame tieto súvislosti: žánrová preferencia a tematické zameranie na mestské prostredie, autentické a autobiografické korene ich inšpirácie, kriticko-spoločenský postoj, výskyt spoločných typov literárnych postáv, hľadanie nového ideálu v dobe poznačenej prevratnými zmenami, záujem o ženskú dušu a jazykový štýl.

Následne sa pozastavujeme pri hlavných odlišnostiach v charaktere tvorby porovnávaných autorov, určujúc ako základný rozdiel Jesenského prirodzené inklinovanie k ľahkému a zábavnému humoru a Clarínovo tragično.

V skratke: našim cieľom je porovnať zdanlivo neporovnateľné a najmä predstaviť tvorbu dvoch, nepochybne v mnohom odlišných autorov ako súčasť širšieho, spoločného európskeho kontextu, čo je okolnosť, ktorá ich i napriek rozličnostiam robí príbuznými.

LITERATÚRA

Alas Clarín, L.: *Cuentos. Edición de José María Martínez Cachero*. Barcelona, 2002.

Alas Clarín, L.: *El señor y lo demás son cuentos. Edición de Gonzalo Sobejano con apéndice de Rafael Rodríguez Marín*. Espasa Calpe, 1988.

Alas Clarín, L.: *La Regenta*. Madrid, 2001.

Alas Clarín, L.: *Relatos breves. Introducción, bibliografía, notas y orientaciones de Rafael Rodríguez Marín*. Madrid, 1986.

Alas Clarín, L.: *Su único hijo. Edición de Carolyn Richmond*. Espasa Calpe, 1988.

Alas Clarín, L.: *Teoría y crítica de la novela española. Edición y prólogo de Sergio Beser*. Barcelona, 1972, 1988.

- Blanco Aguinaga, C. – Rodríguez Puértolas, J. – Zavala, I. M.: *Historia social de la Literatura española (en lengua castellana)*. Madrid, 1981.
- Cuentos españoles del siglo XIX*. Edición, introducción, notas y orientaciones de José. A. Ponte Far. Estella, 2001.
- Dejiny slovenskej literatúry IV*. Bratislava: SAV, 1975.
- Evanjelici v dejínach slovenskej kultúry. I. A – L*. Bratislava, 1997.
- Ferreras, J. I.: *La novela en el siglo XIX (Desde 1868)*. Madrid, 1988.
- García Sarría, F.: *Clarín o la herejía amorosa*. Madrid, 1975.
- Gbúr, J.: Literatura v rokoch 1880-1918. In: *Rukoväť literatúry*. Bratislava, 1998.
- Gullón, R.: Las novelas cortas de Clarín. In: *Ínsula*, núm. 76, 1952, p. 3.
- Iañez, E.: *Historia de la literatura. Volumen 7: El siglo XIX. Realismo y posromanticismo*. Barcelona, 1992.
- Jesenský, J.: *Spisy V. Demokrati*. Bratislava, 196.
- Jesenský, J.: *Pani Rafiková – La Vicerregenta*. Edición, introducción, traducción y notas de Renáta Bojničanová y Salustio Alvarado. Madrid, 2002.
- Jesenský, J.: *Ženich a iné rozprávky*. Bratislava, 1953.
- Martínez Cachero, J. Ma.: *Leopoldo Alas Clarín, El escritor y la crítica*. Madrid, 1978.
- Mikulová, M.: Janko Jesenský. In: *Slovník slovenských spisovateľov*. Praha, 1999.
- Núñez de Villavicecencio, L.: *La creatividad en el estilo de Clarín*. Oviedo, 1974.
- Oleza, J.: *La novela española del siglo XIX, del parto a la crisis de una ideología*. Valencia, 1976.
- Pedraza Jiménez, F. B. – Rodríguez Cáceres, M.: *Manual de literatura Española VII. Época del Realismo*. Tafalla, 1983., 1981.
- Pišút, M.: *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava, 1984.
- Šmatlák, S.: *Dejiny slovenskej literatúry II (19. storočie a prvá polovica 20. storočia)*. Bratislava, 2001.
- Valbuena Prat, Á.: *Historia de la literatura española*. Barcelona, 1953.

K VZŤAHOM HISPÁNIE A STREDNÉHO PODUNAJSKA V PRVÝCH TROCH STOROČIACH N. L.

Pavol Valachovič
Univerzita Komenského

Valachovič, P.: The relations of Hispania and the Middle Danubian region in the first centuries AD

The essay on the ancient history concentrates on the research of the contacts of two Roman provinces during the imperial era. It points out the contemporary subordinations of the limits of their mutual cognition. The author supports his conclusions by concrete examples which document the contacts between Panonia and Hispania. The introduction of the life and development there indicates some possible parallels between these two distant parts of the Roman Empire.

Vzťahy dvoch takých vzdialených území, ako sú Hispánia a stredné Podunajsko, boli podmienené viacerými faktormi. Jednak to bol podobný politický vývoj v rámci jedného rozsiahleho štátneho útvaru, jednak prekrývajúce sa hospodárske záujmy oboch celkov, či vzájomné ovplyvňovanie sa v kultúrnej a sociálnej oblasti.

Politický vývoj Hispánie a Panónie mal mnohé spoločné črty, hoci v určitom časovom posune. Obe územia si podmanili Rimania v ťažkých vojnách, pôvodné obyvateľstvo sa úporne bránilo tak na Iberskom polostrove ako aj na strednom Dunaji.

Rozdiel medzi týmito udalosťami bol takmer dvesto rokov, čo spôsobilo, že Hispánia bola už silne romanizovaným rímskym územím, keď sa Panónia ešte len formovala ako rímska provincia.

Špecifické podmienky vývoja v Hispánii spôsobili, že tu vznikli zákonníky jednotlivých miest, ojedinelé v celej Rímskej ríši. Lex Malaca, Lex Ursonensis, Lex Irnitana sú vzácné právne dokumenty, ktoré sú dôležitým svedectvom o fungovaní rímskej municipálnej správy v kolóniách a municípiách Rímskej ríše. Na týchto zákonoch môžeme sledovať, ako vykonávali svoje funkcie municipálni úradníci, ako sa riešili základné problémy miest.

V Hispánii podobne ako v iných západných provinciách Rímskej ríše (v Gallii, Germánii) sa rozvíjalo hospodárstvo, ktoré malo silný vplyv na hospodárstvo Panónie. Na nové dobyté územia sa dovážali kvalitné remeselné výrobky, ktoré boli žiadané nielen na území novej provincie, ale aj za Dunajom medzi barbarským obyvateľstvom.

Skôr, ako začneme hovoriť o spoločných problémoch oboch území či o príbuzných črtách ich spoločenského, hospodárskeho a politického vývoja, musíme si najprv povedať o osobitostiach a odlišnostiach v ich vývoji.

1. Hispánia

Záujem o Hispánii sa v starom Ríme začal prejavovať už v 3. stor. pred n. l. Prírodné bohatstvo (kvalitné drevo) a suroviny (najmä kovy – cín, striebro, olovo), úrodná pôda (a jej plody – olej, víno, obilie) a priaznivé klimatické podmienky však nelákali len Rimania, ale aj ich najväznejších súperov v Stredomorí – Grékov, ale najmä Púnov. Práve súperenie Ríma a Kartága na konci 3. stor. pred n. l. vyústilo do ovládnutia území na Iberskom

polostrove a v roku 197 aj do vytvorenia provincie Hispánia. Zničenie Kartága síce znamenalo odstránenie nebezpečného súpera, ale územia južne od Pyrenej ešte neboli plne pod kontrolou Ríma.

Domáce obyvateľstvo – Kelti, Iberovia či Lusitánci sa úporne bránili rímskej nadvláde a v tvrdých bojoch sa Rím nerozpakoval použiť aj krajné prostriedky. Povstanie Lusitáncov potlačili v roku 139 pred n. l. až po zavraždení ich vodcu Viriatha.

Domáce obyvateľstvo sa dlho nezmierilo s rímskou okupáciou a nadvládou. Dokonca využilo občiansku vojnu v Ríme, aby sa pod vedením rímskeho politika a vojaka Sertoria pokúsili získať určitú samosprávu. Sertorius, pochádzajúci zo Sabínska¹, sa uchýlil do Hispánie pred Sullovým nepriateľstvom a čoskoro okolo seba sústredil Lusitáncov i mnohé hispánske kmene² v protirímskom odpore. Miestne obyvateľstvo získal na svoju stranu znižovaním povinných odvodov, rušením ťažkých povinností (napr. ubytovaním vojska), ale aj svojimi veliteľskými, schopnosťami a miernosťou. Hoci sa na jednej strane obklopoval Rimanmi, ktorí ušli pred Sullovou diktatúrou, na druhej strane sa snažil hispánske obyvateľstvo pripútať k sebe napr. aj tým, že zriaďoval školy, v ktorých sa pripravovali mladíci z popredných rodín.³

Pod Sertoriovým vedením hispánske obyvateľstvo získavalo sebadôveru i v priamych bojoch proti Rimanom, ktorí proti nim posielali tých najschopnejších veliteľov. Napokon aj v priamom boji porazili jedného z nich – Pompeia, ktorý sa vyznamenal v občianskej vojne.⁴

Sertorius a ním vedení Hispánci využívali prírodné podmienky, partizánsky boj i zložitú taktiku ústupov a neočakávaných útokov⁵ a spôsobili Rimanom veľa problémov. Situácia dospela napokon tak ďaleko, že rímsky politik Metellus vypísal na Sertoriov zabíjanie vysokú odmenu.⁶ Napokon sa aj vnútorná zrada podpísala pod Sertoriovu smrť. Niektorí Rimanovia z jeho družiny, predovšetkým Perperna, začali žiarliť na Sertoriové úspechy, pripravili sprisahanie a na hostine Sertoria zavraždili.⁷ Sertoriovou smrťou skončil aj hispánsky odpor, pretože domáce obyvateľstvo sa vzdalo Rimanom.⁸

Avšak ani po Sertoriovej smrti nebola situácia jednoduchá a celé územie Hispánie si Rimanovia podrobili až za vlády prvého rímskeho cisára Augusta.

Priaznivé podmienky a vyspelá kultúra hispánskeho obyvateľstva, ktoré sídlilo na Pyrenejskom polostrove, vytvárali predpoklady pre úspešnú romanizáciu. Už pred rímskou okupáciou tu existovali vyspelé mestá, či už založené Grékmi, Púnmi, či domácim obyvateľstvom. Pod rímskou nadvládou pokračovala urbanizácia provincie a súčasne sa úspešne rozvíjala poľnohospodárska i remeselná výroba, obchod. Mestá Tarraco (dnešná Tarragona), Augusta Emerita (Mérida), Corduba (Córdoba), ale aj mnohé ďalšie boli centrami hospodárskeho a kultúrneho rozvoja.

Celé územie Hispánie sa úspešne začlenilo do hospodárskeho a sociálneho života Rímskej ríše. Z Hispánie do Ríma a jeho jednotlivých častí prúdili potraviny, suroviny, ale aj remeselné výrobky.

Dlhé obdobie mieru a priaznivých podmienok pre rozvoj v provincii vyvrcholilo v roku 74, keď všetkým obyvateľom Hispánie boli udelené občianske práva. Hispánia sa tak

---

¹ Plut. Sert. 2.

² Plut. Sert. 6.

³ Plut. Sert. 14.

⁴ Plut. Sert. 19, Pomp 19.

⁵ Plut. Sert. 12.

⁶ Plut. Sert. 22.

⁷ Plut. Sert. 26, Pomp. 20.

⁸ Plut. Sert. 26.

definitívne začlenila do obrovského organizmu Rímskej ríše ako jej integrálna a neoddeliteľná súčasť, čo priaznivo vplývalo na obidve strany: Rímsku ríšu i Hispániu. V Hispánii sa rozvíjala rímska kultúra v takom rozsahu, že z provincie pochádzali mnohé významné osobnosti politického a kultúrneho života. Svoj pôvod mali v Hispánii napr. cisár Marcus Ulpius Traianus a Publius Aelius Hadrianus, či neskoroantický vojvodca a cisár Theodosius, ale predovšetkým také postavy rímskej literatúry, ktoré ovplyvňovali celorímsky vývoj: dramatik a filozof Lucius Annaeus Seneca, jeho synovec a básnik Marcus Annaeus Lucanus, skladateľ epigramov Marcus Valerius Martialis, autor poľnohospodárskeho diela Lucius Iunius Columella či rečník Marcus Fabius Quintilianus. V neskoršom období vynikli napr. kresťanský historik Paulus Orosius, a najmä sevillský rodák, kresťanský biskup Isidorus, ktorý tvorí prechod medzi antikom a stredovekým svetom.

2. Panónia

Na rozdiel od Hispánie o Panóniu nemuseli Rimania bojovať s vážnym politickým súperom, ale si ju museli získať v bojoch s domácim obyvateľstvom. Aj na strednom Dunaji boli usadené keltské kmene, ktoré ovládali rozsiahle územia na severozápade a juhovýchode budúcej provincie Panónie, ale aj severne od Dunaja. Vážnejším súperom Rimanov však boli germánske kmene Markomanov a Kvádov, ktoré prišli do strednej Európy v polovici 1. stor. pred n. l.

Boje o ovládnutie stredného Podunajska neboli o nič menej úporné ako boje o ovládnutie Hispánie. Aj na strednom Dunaji i po zriadení rímskej provincie pokračoval odboj domáceho obyvateľstva, ktorý sa prejavoval v menších či väčších povstaniach.

Nástrojom politického ovládnutia Panónie bolo samozrejme vojsko. Na rozdiel od Hispánie, kde Rimania posielali légie z Itálie, do Panónie boli posielané rímske légie z rozličných častí rímskej ríše, čo sa prejavovalo aj v pestrosti etnického zloženia obyvateľstva. Centrálna vláda posielala na stredný Dunaj vojenské jednotky z Afriky i Ázie, ale predovšetkým zo západnej Európy. Boli medzi nimi aj légie, ktoré boli pôvodne umiestnené v Hispánii.

Najprv to bola Legio I Adiutrix, ktorá sídlila v Hispánii, potom v Germánii, až ju koncom 1. stor. n. l. napokon prevelili do panónskeho Brigetia.⁹

Potom to bola Legio X Gemina, ktorú prevelili z Hispánie priamo do Panónie a už v rokoch 63 – 68 sídlila v Carnunte, jednom z najvýznamnejších vojenských centier na strednom Dunaji, priamo na európskom veľtoku. Prechodne sa légia opäť vrátila do Hispánie a do Germánie, aby sídlila v r. 105 v Aquincum a od r. 107 definitívne v Carnunte.¹⁰

Treťou légiou bola Legio IX Hispana, ktorá získala pomenovanie práve podľa svojej pôvodnej dislokácie.¹¹

Samozrejme, že v týchto vojenských jednotkách boli obyvatelia pôvodom z rozličných častí Rímskej ríše, medzi nimi aj z Hispánie. O prítomnosti Hispáncov v nich a aj na území Panónie svedčia náhrobky, ktoré venovali oni sami buď členom svojej rodiny, alebo členovia rodín ich venovali svojim otcom a príbuzným.

Napr. z Carnunta¹² je doložený Titus Iulius Vegetus, príslušník X. légie, ktorý pochádzal z mesta Augusta Emerita v Hispánii. Ďalším vojakom tej istej légie bol Caius

⁹ Mócsy, A.: *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannkriegen*. Budapest, 1959, s. 81.

¹⁰ *Tamže*, s. 83.

¹¹ *Tamže*.

¹² *Tamže*, 153/15.

Iulius Verecundus z Tolosy.¹³ Obaja svoju životnú púť skončili ako veteráni v Carnunte, do vlasti sa nevrátili a v Panónii ich aj pochovali.

Pôvod z Hispánie, dokonca presne s rodiskom v Calagurri (Calahorra) sa uvádza u vojaka Caia Valeria Procula, ktorý pôsobil ako jazdec v XI. légii. Jeho náhrobok pochádza zo začiatku 2. stor. n. l.¹⁴

Ako vidno, mnohí vojaci cudzieho pôvodu po skončení vojenskej služby neodchádzali späť do svojich rodných provincií (Hispánie), ale zostávali v Panónii. Založili si tu svoje rodiny, ich manželky často pochádzali z oblasti stredného Dunaja a ich synovia sa už cítili obyvateľmi Panónie. V Aquinku na východe provincie, ktoré patrilo k najvýznamnejším centráam stredného Podunajska je známy nápis¹⁵ akéhosi Valeria Crescenta Britta, ktorého meno usvedčuje z toho, že bol pôvodcom z Hispánie a slúžil v pomocnej jednotke na území Panónie. Jeho syn Decoratus takisto slúžil vo vojsku a žil na strednom Dunaji.

Pozoruhodný je civilný obyvateľ v Carnunte, ktorý sa volal Marcus Acilius Viriathus.¹⁶ Jeho meno totiž pripomína slávneho hrdinu, pastiera z kmeňa Lusitánov, ktorý v 2. stor. pred n. l. niekoľko rokov bojoval proti Rimanom a donútil ich, aby s Lusitáncami uzavreli mier. Až v r. 139 pred n. l. ho Rimania dali zavraždiť a zlomili tak odpor domáceho obyvateľstva.

Viriathova osoba je zaujímavá aj z toho dôvodu, že to bol civilista, pravdepodobne nejaký obchodník, ktorý preniesol svoju činnosť na stredný Dunaj a tu podnikal.

Popri vojenských strediskách – táboroch légii, menších jednotiek či pomocných oddielov a vojenských mestečkách začali čoskoro vyrastať civilné mestá. Zatiaľ čo v Hispánii existovali mestá už v predrímskom období, či už to boli grécke alebo púnske kolónie, v Panónii boli mestá rímskym výtvorom, hoci určité predpoklady pre mestskú civilizáciu tu existovali už predtým (boli to najmä keltské oppidá). Nové mestá začali hrať významnú úlohu v hospodárskom, sociálnom a kultúrnom živote Panónie. Ich prvými osadníkmi boli často veteráni, prepustení z rímskeho vojska po skončení vojenskej služby, ktorí sa nechceli vrátiť po dlhých rokoch do svojich rodísk, ale radšej zostali v blízkosti miesta, kde konali celoživotnú vojenskú službu.

Čoskoro však hlavný prúd osadníkov predstavovali rímski občania, ktorí sa nezľakli ťažkostí pohraničného územia a susedstva nepriateľského obyvateľstva, ale chceli skúsiť svoje šťastie. Tak do Panónie plynuli obyvatelia zo severnej Itálie, Gallie i Hispánie, neskôr aj z východných provincií Rímskej ríše. Pre všetkých ponúkala Panónia veľké možnosti presadiť svoje schopnosti a skúsenosti. Postupne sa Panónia romanizovala a ako rímske územie svoj najväčší rozkvet prežívala najmä v 3. stor. n. l.

Na rozdiel od Hispánie mala však Panónia predovšetkým vojenský význam. Jej územie predstavovalo, alebo malo predstavovať, bariéru, ktorá mala zastaviť prenikanie a luppežné vpády germánskych a iných kmeňov na územia južne od Dunaja. V prípade, že sa barbarom podarilo preniknúť cez ťažko opevnenú hranicu na Dunaji, už ich nemohlo nič zastaviť na ceste do Itálie a k srdcu celej ríše, Rímu. Preto tu bola silná koncentrácia vojska – odborníci odhadujú, že v Panónii bolo rozmiestnených asi 75 000 rímskych vojakov, čo predstavovalo asi 1/4 celého vojenského stavu Rímskej ríše. Od úspešnej obrany na Dunaji závisela v konečnom dôsledku aj bezpečnosť Hispánie.

Len málo produktov a výrobkov sa z Panónie vyvážalo, skôr to bolo územie, kam smerovali remeselné výrobky z významných výrobných centier západnej Európy, medzi

¹³ *Tamže*, 153/16.

¹⁴ CIL III 11 239 = Mócsy, A.: *c. d.*, 153/27.

¹⁵ CIL III 15 169 = Mócsy, A.: *c. d.*, 186, 37.

¹⁶ CIL III 15 1921.

iným aj z Hispánie. Celú oblasť stredného Podunajska spájala s vyspelými výrobnými centrami západnej Európy dôležitá obchodná Podunajská cesta, ktorá začínala v Galli (dnešnom Francúzsku) a končila až v Malej Ázii.

Za vojakmi po upokojení vojenskej situácie nasledovali civilné osoby, najmä obchodníci, ktorí sa výraznou mierou podieľali na romanizácii nových území. Často prichádzali už s manželkami alebo rodinami, alebo si zakladali rodiny s manželkami domáceho panónskeho pôvodu, príp. so ženami z iných oblastí Rímskej ríše (Itália, Gallia a pod.).

Táto nová generácia osadníkov v Panónii už často nemala s vojskom žiadne kontakty, resp. tvorí civilné osídlenie Panónie. Na nápisoach sa potom stretávame s rôznymi ich povolaniami, pôsobnosťou a pod.

A keď sa stretávame s osobami hispánskeho pôvodu medzi vojenskou zložkou obyvateľstva, takisto sa stretávame v Panónii aj s civilnými osobami, ktorých pôvod bol v ďalekej Hispánii.

S jedným z takýchto civilných osadníkov sa za zaujímavých okolností stretávame v Siscii (dnešný Šišak) v juhozápadnej časti Panónie. V Siscii sa totiž našla olovená tabuľka so zaklínacou formulkou, na ktorej je podpísaných niekoľko obyvateľov mesta, medzi nimi aj Licinius Sura z Hispánie, Publius Citronius Cicorellius z mesta Narbo v Gallii (v dnešnom Francúzsku) a niekoľko ďalších osôb.¹⁷

3. Panónci v Hispánii

Ako sa menila politická situácia na strednom Dunaji, menili sa aj vzťahy Panóncov k Hispánii. Provincia sa romanizovala, začlenila sa do Rímskej ríše, obyvateľstvo sa mohlo sťahovať v rámci štátneho útvaru do rozličných oblastí. Tak nájdeme aj v Hispánii osoby panónskeho pôvodu, ktoré sa za rozličných okolností presťahovali do Hispánie.

V meste Tarraco objavili nápis na náhrobku Marka Aurelia Victorina, ktorý mu dala postaviť akási Julia pôvodom z Emony (dnes Lubľana) v juhozápadnej časti Pannónie.

Iný nápis sa našiel v Barcine na počesť Gaia Domitia Materna, ktorý v tomto meste dosiahol vysoké postavenie v miestnej samospráve – bol členom mestskej rady (decurio), ale pochádzal z Aquinka v Pannónii.

Ako vidno, už v dávnej minulosti existovali rozličné vzťahy medzi dvomi veľmi vzdialenými oblasťami a ich obyvateľmi. Tieto vzťahy vyplývali z konkrétnej politickej, hospodárskej i kultúrnej situácie. Hispánia i Panónia sa stali súčasťou jedného štátneho útvaru, čo vytváralo priaznivé predpoklady pre ich vzájomné kontakty. Pri ďalšom výskume, predovšetkým epigrafického materiálu sa nám určite podarí nájsť ešte viac dokladov o týchto kontaktoch a o vzájomnom ovplyvňovaní sa oboch území.

---

¹⁷ Mócsy, A.: *c. d.*, s. 211.

ŠPANIELSKA ZÁMORSKÁ EXPANZIA NA PRELOME 15. A 16. STOROČIA PODĽA CODEXU BRATISLAVENSIS

Radoslav Hlúšek
Univerzita Karlova

Hlúšek, R.: The Spanish overseas expansion at the turn of the 15th and 16th century on the basis of the Codex Bratislavenis

The study analyses the Codex Bratislavenis, a Spanish historical source material from the Middle Ages which belongs in its bare existence to the uniques among our archival public records. The fraction of the original manuscript preserved in the library of the Lyceum in Bratislava consists of three parts – the cosmographic discourse, the Portuguese voyages to India and the Spanish passages to India and the New World. The author, considering the topic of the seminar, focuses on the first and third part of the source material. He makes a detailed examination of the information provided by the Codex.

Koniec 15. a začiatok 16. storočia sa v Španielsku a Portugalsku niesol v znamení zámorských objavných plavieb a následnej expanzie a kolonizácie, ktoré mali za následok obrovské zmeny najmä v tzv. Novom svete. Z tohto obdobia sa nám zachovalo veľa prameňov, ktoré detailne popisujú súdobé udalosti. Medzi tieto pramene patrí aj *Codex Bratislavenis*, ktorý z hľadiska jeho objavenia môžeme pokojne označiť ako jeden z najmladších. Je to tak trochu paradox, pretože udalosti v ňom zachytené zaznamenáva ako jeden z vôbec prvých (napr. o Kube hovorí jedenásť rokov pred jej dobytím a objavenie Yucatánu popisuje v čase, keď Cortés dobýjal aztécky Tenochtitlán). Slovenská odborná verejnosť totiž o existencii *Codexu* vie len od šesťdesiatych rokov minulého storočia, kedy ho v bratislavskej Lyceálnej knižnici objavil knihovník dr. Ján Čaplovič. Napriek tomu, že na slovenské pomery ide o unikát, ktorý nie je bezvýznamný ani v širšom európskom kontexte, dlhý čas sa mu nevenovala patričná pozornosť. Jeho obsah je pritom dôležitý a dopĺňa naše poznatky z obdobia veľkých zámorských objavov. Nie je pritom dôležitý fakt, že autori listov, z ktorých *Codex* pozostáva, sú prevažne anonymní a že už pravdepodobne nikdy nezistíme, ako sa tento rukopis dostal do Bratislavy.

Z celého pôvodného rukopisu sa v Lyceálnej knižnici zachoval len zlomok, pre našu problematiku je však práve tento zlomok kľúčový. Po obsahovej stránke ho možno rozdeliť na tri časti: Kozmografické rozpravy, Portugalské plavby do Indie a Španielske plavby do Indie a do Nového sveta, pričom v tomto príspevku sa budem zaoberať poslednou a sčasti aj prvou časťou.

Kozmografické rozpravy nie sú z hľadiska zámorských plavieb nijako dôležité, na niekoľkých riadkoch však neznámy autor stručne charakterizuje štyri dovedy známe kontinenty Európu, Afriku, Áziu a Ameriku. Tieto charakteristiky nemajú síce zásadný význam, za povšimnutie však stojí pôvod mena Amerika, ktorý je vysvetlený veľmi svojsky: „Amerika. Objavená od Amerigom Vespuccim, mužom múdreho rozumu. Usúdili sme, že má právo byť nazývaná Amerikou, veď Európa i Ázia sú pomenované podľa žien; jej poloha a mravy ľudí sa poznajú zo štyroch jeho plavieb. Takto sa teda zem rozdeľuje už na štyri časti. Tri prvé sú pevniny; štvrtá sa javí ako ostrov, zo všetkých strán obklopený morom. Aj keď je to more jedno, práve tak, ako aj samá zem, predsa je rozdelené mno-

hými hranicami a pokryté nespočetnými ostrovmi, takže preberá rozličné mená.”¹ Ako vidieť, táto správa odráža dobovú predstavu o Amerike, ktorej skúmanie bolo stále iba na začiatku a preto ju považovali za síce veľký, ale predsa len ostrov. Talianky mo-replavec Amerigo Vespucci sa v španielskych službách plavil k juhoamerickým brehom a vďaka jeho spisu *Mundus Novus* (Nový svet), ktorý po návrate napísal a ktorý patril k najčítanejším dielam tej doby, sa Európania nielenže dozvedeli viac o novom kontinente, ale podľa Vespucciho dostal Nový svet aj svoje meno – Amerika. *Mundus Novus* sa dočkal mnohých prekladov prakticky okamžite a o vydanie jedného z nich sa zaslúžil slovenský kníhtlačiar Mikuláš Bakalár Štetina, ktorý už v roku 1506 vydal v Plzni český preklad pod názvom *Spis o nových zemích a o Novém světe, o němžto jsme prve žádné známosti neměli ani kdy co slýchali*.² Zhodou okolností presne v tom istom roku zomrel v španielskom Valladolide skutočný objaviteľ Ameriky Krištof Kolumbus. To, že Ameriku nepomenovali po ňom, sa zvykne označovať ako nepriazeň osudu, nedocenenie Kolumbových zásluh, prípadne za dejinný paradox. Dnes už ale vieme, že nič také sa nestalo, pretože podľa súčasníkov Kolumbus pristál na ostrovoch východne od ázijskej pevniny, zatiaľ čo Vespucci objavil nový svetadiel, za ktorý bola pôvodne považovaná iba Južná Amerika.

Španielske plavby sú v rukopise opísané v troch listoch pričom jeden z nich hovorí o plavbe Juana d'Angliaru do indického Kalikutu a etiópskej ríše legendárneho kňaza Jána a druhé dva o objavení Kuby a polostrova Yucatán. D'Angliarova výprava do Indie je však veľmi problematická a s najväčšou pravdepodobnosťou sa nikdy neuskutočnila. Je datovaná do roku 1519, čo je obdobie, keď námornú cestu do Indie okolo Afriky absolútne ovládali Portugalci a je len ťažko predstaviteľné, že by španielsky kráľ Karol I. riskoval konflikt s Portugalskom, zažívajúcim koloniálny rozkvet. Mladý panovník mal okrem toho iné starosti, pretože to bolo zrovna obdobie medzi smrťou jeho starého otca Maximiliána a Karolovou korunováciou za cisára Svätej ríše rímskej národa nemeckého, ktorým sa ako Karol V. stal nasledujúci rok.³ Posledným dôkazom proti takejto výprave je existencia Tordesillaskej zmluvy. Táto bola uzavretá 7. júna 1494 v španielskom meste Tordesillas a pápež Alexander VI. ňou rozdelil vtedajší známy i neznámy svet medzi Španielsko a Portugalsko.⁴ India ležala v portugalskej sfére a keďže obidve strany dbali na dodržiavanie zmluvy, možno obsah d'Angliarovho listu považovať za fiktívny. Ide pravdepodobne len o odraz doby, kedy Portugalci bohatli z obchodu s korením Východu, kým Španielom priniesol Nový svet očakávané zisky až koncom roka 1519, keď Karol V. obdržal prvú zásielku mexického zlata, ktorú mu poslal dobyvateľ ríše Aztékov Hernán Cortés. Rovnako nezodpovedanou zostáva otázka, kto je vlastne Juan d'Angliara. Jednu z možných hypotéz načrtla J. Horáková, ktorá ho stotožňuje s Giovannim Cabottom, ďalším Talianom, ktorý sa pre zmenu v anglických službách plavil v severoamerických vodách. Nakoľko Anglicko považoval za svoju druhú vlasť, poangličtil si meno na John Cabot. Keďže v tej dobe bolo bežné, že priezviská sa odvodzovali od krajiny, či mesta, z ktorého dotýčny človek pochádzal, je možné, že Juan d'Angliara, čiže Ján Angličan, je len iné meno Giovanniho Cabotta.⁵ Táto hypotéza však nie je ničím podložená a svedčí

¹ Hlúšek, R.: *Codex Bratislavensis. Zámorské objavy podľa slovenského prameňa zo XVI. storočia*. Bratislava, 2001, s. 73-74.

² Kašpar, O.: *Dějiny karibské oblasti*. Praha, 2002, s. 43.

³ Polišínský, J. – Ratkoš, P. – Krása, M.: *European Expansion 1494 – 1519. The voyages of Discovery in the Bratislava Manuscript Lyc. 515/8 (Codex Bratislavensis)*. Prague, 1986, s. 131.

⁴ Janáček, J.: *Století zámořských objevů (1415 – 1522)*. Praha, 1959, s. 27.

⁵ Horáková, J.: *Cesty Evropanů do Indie v první čtvrtině XVI. století*. Nепublikovaná diplomová práca, Filozofická fakulta University Karlovy, Praha, 1970, s. 73-74.

proti nej aj fakt, že Cabotto zomrel už v roku 1498, zatiaľ čo d'Angliarova správa je o dvadsaťjeden rokov mladšia. D'Angliarovo stotožnenie s Cabottovým synom Sebastíanom, ktorý rovnako ako jeho otec patrila k významným moreplavcom, je tiež problematické, pretože jeho výprava k brehom Južnej Ameriky sa uskutočnila až v roku 1526.⁶

Ani po obsahovej stránke sa z tejto správy takmer nič nedozvieme, pretože napriek svojej pestrosti sa v nej až na malé výnimky nespomínajú žiadne konkrétne zemepisné údaje. Za zmienku stojí iba údaj o vzhľade domorodcov, o ktorých hovorí, že majú bielu farbu ako Taliani. Tento opis sa skutočne hodí na niektoré etiópske etniká (ríša kňaza Jána, ktorého chcel d'Angliara navštíviť, sa mala nachádzať v Etiópii), ktoré majú svetlú pleť.⁷ Ani tento údaj však nemožno považovať za dôkaz toho, že autor Etiópiu skutočne navštívil. Informácie o Etiópanoch sa totiž do Európy dostali prostredníctvom arabských a talianskych kupcov dávno pred oboplávaním Afriky.

Druhá správa týkajúca sa španielskych ciest pozostáva z listov neznámeho gvardiána františkánskeho kláštora na Hispaniole poslaných 4. októbra 1500. V tomto prípade už stojíme na oveľa pevnejšej pôde, pretože udalosti popisované v listoch sa odohrávajú v Karibiku, teda na miestach, ktoré Španielom v tom čase naozaj patrili. O ich autorovi tiež nevieme nič určitého, adresoval ich však bratovi Oliverovi do františkánskeho kláštora v nemeckom Norimbergu. Možno o ňom konštatovať akurát toľko, že šlo o františkánskeho gvardiána na ostrove Hispaniola a že určite pochádzal zo Španielska. Napriek tomu, že svoje listy adresoval do Norimbergu, je takmer nemožné, aby pochádzal z iného štátu ako zo Španielska. V tejto rannej etape objavovania a dobývania Nového sveta (od objavenia Ameriky do písania týchto listov uplynulo len osem rokov) bola kolonizácia a christianizácia výlučne záležitosťou Španielov, ktorí si tento monopol daný Tordesilaskou zmluvou úzkostránne strážili.

Listy boli poslané z ostrova Hispaniola (dnes štáty Haiti a Dominikánska republika) a píše sa v nich o Kube, pričom do jej dobytia Diegom Velásquezom zostávalo ešte jedenásť rokov. O to sú informácie o živote tamojších domorodcov cennejšie. V prístavnom meste Santo Domingo na Hispaniole v tomto období sídlila španielska koloniálna správa v Antilách na čele s guvernérom. Práve toto mesto sa stalo odrazovým mostíkom pre ďalšiu expanziu do karibskej a mezoamerickej oblasti. A Hispaniola sa zároveň stala názorným príkladom španielskej vlády v Novom svete, keď sa v priebehu desiatich rokov znížil počet obyvateľov ostrova z približne 200 000 až 300 000 na 15 000 a v polovici 16. storočia tam už žiadni Indiáni nežili.⁸ O živote bratov františkánov na Hispaniole vieme toho už podstatne menej. Isté však je, že christianizácia nových území bola jedným z hlavných cieľov španielskych katolíckych kráľov (Ferdinanda Aragónskeho a Izabely Kastílskej) a už s druhou výpravou Krištofa Kolumba v roku 1493 odišli do Nového sveta aj zástupcovia kléru, pričom Kolumbus sa osobitne zmieňuje o otcovi Builovi⁹, františkánovi, ktorý bol s pápežským súhlasom menovaný apoštolským vikárom novoobjavených krajín. Otec Buil zostal na Hispaniole iba jeden rok a po návrate do Španielska kritizoval Kolumba za jeho zaobchádzanie s Indiánmi.¹⁰

---

⁶ Deltar, H.: *The Discoverers. An Encyclopedia of Explorers and Exploration*. New York, 1980, s. 92-93.

⁷ Hlúšek, R.: *c. d.* s. 104.

⁸ Kššpar, O.: *Zámořské objevy – Descubrimientos de ultramar*. Praha, 1992, s. 31.

⁹ *Cesty Kryštofa Kolumba. Deníky, listy, dokumenty*. Praha, 1958, s. 393.

¹⁰ Polišínský, J. – Ratkoš, P. – Krása, M.: *c. d.*, s. 131.

Pravdivosť *Codexu* podporuje krátka zmienka o uväznení Admirála (teda Krištofa Kolumba), ktorá zároveň potvrdzuje, že opisované udalosti sa odohrali niekedy medzi rokmi 1493 (druhá Kolumbova cesta) a 1500 (napísanie listov). Samotný Kolumbus nás totiž vo svojich listoch informuje o tom, že v roku 1498 vypuklo na Hispaniole povstanie osadníkov proti jeho bratovi Bartoloméovi, ktorý bol počas Kolumbovej neprítomnosti poverený správou kolónie. Na čele vzbúrencov stál najvyšší sudca Francisco Roldán, ktorého k tomu viedlo dosť neutešené postavenie Španielov na ostrove. Tým sa minuli potraviny dovezené z Európy a začali hladovať, pretože na stravu domorodcov, ktorá na európske pomery nebola dostatočne výživná, neboli zvyknutí. Okrem toho hrdí španielski hidalgovia neznášali vládu Kolumbovcov a tí pre nich navždy zostali len cudzincami. Navyše ich nútili do fyzickej práce, čo hidalgovia pokladali za urážku, pretože jedinou prácou hodnou hidalga bol boj. Kolumbus našiel po návrate na Hispaniolu kolóniu v rozklade a situácia sa mu vymkla z rúk. Nie je to nič prekvapujúce, pretože Admirál bol vždy lepším objaviteľom a moreplavcom ako správcom nových území. Španielsky kráľovský pár preto vyslal na Hispaniolu novovymenovaného sudcu a guvernéra Francisca Bobadillu¹¹, ktorý mal prevziať vládu nad ostrovom. Kolumbus sa, samozrejme, odmietol Bobadillovi podrobiť a odvolával sa pritom na to, že ho Katolícki králi ešte pred jeho prvou plavbou vymenovali za doživotného guvernéra novoobjavených krajín. Bobadilla ho dal nakoniec v roku 1500 spolu s bratom zatknúť a v putách odviezť do Španielska.¹² Z toho vyplýva, že Kolumbus nebol zatknutý preto, že zle zaobchádzal s pohanmi, ako sa píše v listoch bratovi Oliverovi, a jeho nástupcovia Bobadilla a Nicolás de Ovando boli mnohokrát horší. Avšak práve zmienka o tejto udalosti podporuje ich hodnovernosť.

Posledným textom *Codexu* sú listy neznámych Španielov datované 6. júla 1519, týkajúce sa objavenia Yucatánu. Podobne ako v predchádzajúcich prípadoch aj v tomto ide o odpis, pretože už v úvode sa hovorí o *listoch napísaných Španielmi na ostrove Nichata v meste Vera Cruz*.¹³ Z hľadiska obsahu ich však možno považovať za najdôležitejšie, pretože nám poskytujú informácie o plavbách Francisca Hernándeza de Córdobu (1517) a Juana de Grijalvu (1518), ktoré predchádzali výprave Hernána Cortésa (1519) a dobytíu ríše Aztékov. Kým v listoch františkánskeho gvardiána bratovi Oliverovi sa môžeme opierať iba o určité naznačené súvislosti, rozprávanie o objavení Yucatánu je v plnej miere autentické a viac menej sa zhoduje so všeobecne uznávaným prameňom Pravdivé dejiny dobytia Mexika (*Historia verdadera de los sucesos de la conquista de la Nueva España*) od Bernala Díaza del Castillo. Tento Cortésov vojak sa nezúčastnil len Cortésovej expedície, ale aj výpravy Córdobovej a Grijalvovej a podal o nich podrobné správy.

Podľa *Codexu* pristála Córdobova výprava v krajine Nichata, ktorá je totožná s polostrovom Yucatán.¹⁴ Španieli pokladali túto novoobjavenú krajinu za ostrov, čo po ich skúsenostiach z Karibiku nepokladáme za nič výnimočné a Córdoba nemohol vedieť či narazil na ostrov alebo pevninu, pretože, ako píše del Castillo „*táto krajina nebola dotedy objavená*“.¹⁵

¹¹ *Cesty Kryštofa Kolumba. Deníky, listy, dokumenty*, c. d., s. 507.

¹² Potter, G. R.: *The New Cambridge Modern History Vol. I, The Renaissance 1493 – 1520*. Cambridge, 1957, s. 434.

¹³ Hlúšek, R.: c. d. s. 111.

¹⁴ Polišínský, J. – Ratkoš, P.: Codex Bratislavensis a jeho správy o objavení Ameriky. In: *Historický časopis*, Bratislava, 24, 1976, s. 404.

¹⁵ Díaz del Castillo, B.: *Pravdivá historie dobývání Mexika I*. Praha, 1980, s. 27.

V opise ako Córdobovej tak aj Grijalvovej cesty nájdeme niekoľko nepresností, ktoré svedčia o tom, že autori sa pravdepodobne nezúčastnili ani na jednej z nich. Prvou z nich je zmienka o tom, že vládca krajiny a mesta Campeche, kde sa Španieli vylodili, sa podľa nich dal pokrstiť a prijal meno Lazar a on a jeho poddaní im vraj darovali zlaté masky a šperky. Ide o omyl, pretože meno Lazar nedostal žiadny konkrétny človek, ale samotné Campeche, kde Španieli dorazili presne na deň svätého Lazara.¹⁶ Navyše k nim miestni Indiáni, ktorí patrili k Mayom zaujali nepriateľský postoj, dali im ultimátum na odchod a keďže unavení Španieli nestáli o boj, odplávali z Campeche bez toho, aby získali čo i len kúsok zlata.¹⁷ Autori listov nespomínajú ani zlomový moment Córdobovej výpravy, ktorým bola bitka s Maymi v meste zvanom Champotón, kam prišli z Campeche. Z vedomého alebo nevedomého zamlčania tejto udalosti usvedčuje pisateľov iba zmienka o kmeni Mococho. Aj tu ide o nepresnosť, pretože Mococho (alebo Mochcouh) nie je meno kmeňa, ale náčelníka Mayov v Champotóne¹⁸, ktorý sa postavil conquistadorom na odpor a porazil ich. Táto porážka spôsobila, že sa Córdobova výprava musela vrátiť na Kubu (v *Codexe* na Fernandinu, čo je len iné súdobé pomenovanie Kuby), pretože stratila viac ako päťdesiat vojakov, čiže polovicu. Návrat na Kubu, kde Córdoba na následky zranení zomrel sa už v texte nespomína, stojí v ňom však, že Córdobovi vyplával z Hispanioly na pomoc Juan de Grijalva s 260 mužmi, čo nie je pravda, pretože Grijalva sa vydal na cestu až po Córdobovom návrate a nevyplával z Hispanioly ale z Kuby, odkiaľ ho vyslal tamojší guvernér a jeho strýko Diego Velásquez.¹⁹ Počet jeho mužov je tiež odlišný, za správny sa pokladá Castillov údaj o 240 vojakoch.²⁰ Grijalvova cesta je inak opísaná správne, v *Codexe* na sa navyše dokonca spomína aj Vicente Yáñez Pinzón, ktorý je podľa neho skutočným objaviteľom Yucatánu. Na potvrdenie tejto zmienky chýbajú dôkazy, isté však je, že Pinzón sa spolu s Juanom Díazom de Solís plavil v rokoch 1508 – 1509 do Hondurasu a Guatemaly, aby lokalizovali demarkačnú líniu danú Tordessilaskou zmluvou, pričom na spätočnej ceste možno prechádzali okolo Yucatánu.²¹

Na druhej strane sa v listoch nespomínajú mnohé udalosti, ktoré boli oveľa dôležitejšie ako Pinzónova a Solísova cesta. V prvom rade je prekvapujúce, že chýbajú správy o objavení Mexika, pretože vieme, že Grijalva dospel až k hraniciam aztéckej ríše, kde sa stretol s vyberačom daní a s guvernérom tamojšej provincie Pínotlom, s ktorým vymieňal prvé mexické zlato.²² Bol to vôbec prvý kontakt Španielov s Aztékmi, preto je zarážajúce, že sa o ňom nehovorí. Táto skutočnosť môže súvisieť s poslednou zaujímavosťou a tou je fakt, že sa v listoch nespomína ani Cortésovo ťaženie. Pritom v júli 1519 bola už Cortésova expedícia v plnom prúde a jeho vojaci práve dokončovali výstavbu prvého európskeho mesta na americkej pevnine Veracruz (Villa Rica de Vera Cruz čiže Bohaté mesto pravého kríža), kde boli listy napísané. Tieto okolnosti priamo núkajú predpoklad, že autori listov sa zúčastnili Cortésovho ťaženia, pritom je však až nepochopiteľné, že sa o ňom nezmieňujú. Vysvetliť sa to dá tým, že Cortés nemal povolenie na dobývanie a kolonizovanie Mexika od samotného Karola V., ale bol podriadený kubán-

¹⁶ Thomas, H.: *Conquest. Montezuma, Cortés, and the Fall of Old Mexico*. New York, 1995, s. 94.

¹⁷ Díaz del Castillo, B.: *c. d.*, s. 32.

¹⁸ de Landa, D.: *Relación de las cosas de Yucatán*. Mérida 1993, s. 14 (z rukopisného prekladu: Kováč, M.: *Správa o pomeroch na Yucatáne, ktorú napísal brat Diego de Landaz rádu sv. Františka roku pána 1566*).

¹⁹ Prescott, W. H.: *Dějiny dobytí Mexika*. Praha, 1956, s. 127.

²⁰ Díaz del Castillo, B.: *c. d.*, s. 43.

²¹ Delpar, H.: *c. d.*, s. 449.

²² Polišínský, J. – Ratkoš, P.: *Codex Bratislavensis a jeho správy o objavení Ameriky. c. d.*, s. 404.

skemu guvernérovi Velásquezovi, proti ktorému sa, ako je všeobecne známe, vzbúril, a tak bol vlastne postavený mimo zákon. A jeho vojaci, keďže ho poslúchali, s ním. Autori sa pravdepodobne snažili vyhnúť podozreniu z účasti na vzbure a z toho dôvodu jednoducho Cortésovo ťaženie vynechali.²³ Nič to však nemení skutočnosti, že rozprávanie o objavení Yucatánu je cenným prameňom k dejinám európskej zámorskej expanzie a zároveň jedným z najstarších, v ktorom sa tento polostrov a jeho objavenie spomína.

---

²³ Hlúšek, R.: *c. d.*, s. 115.

KARPATSKÁ KOTLINA V ŠPANIELSKYCH DOKUMENTOCH ZO 17. STOROČIA

Ignacio de las Heras Moreno
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

de las Heras Moreno, I. : Carpathian Valley in the Spanish documents of the 17 century

In this essay the way in which the Spanish sources reflect the Carpathian Valley is described, especially in the Spanish edited sources from the 2nd half of the 17th century. In three enclosed documents the knowledge the Spaniards had about Carpathian Valley is shown. The first is written by a mathematician of the Royal Academy in Flanders. The second is by a military who, according to the news he received from Europe, writes the history of all the rebellions that occurred in Hungary. He also offers a good description of cities, rivers and mountains. The third one is a translation from Italian and includes also a description of the country according to counties.

Čo človeka napadne ako prvé pri čítaní názvu tohoto seminára – Slovensko a Španielsko: minulosť, prítomnosť a budúcnosť – sú vzťahy medzi oboma krajinami a hneď potom cesty a cestovatelia, ktorí sa medzi týmito krajinami presúvali. Z najbližšej prítomnosti svedčia o dobrých vzťahoch, ktoré existujú medzi oboma štátmi návštevy Ich Excelencií španielskeho kráľovského páru a predsedu vlády José María Aznara na Slovensku. Z minulosti traja najslávnejší cestovatelia z tejto oblasti sveta do Španielska sú Mikuláš z Popielova, Lev z Rožmitálu a Georg z Einguenu, ktorí v 15. storočí navštívili Španielsko a vďaka prekladu Antonia Maríu Fabiého¹ a Félixu Rozanského² z 19. storočia máme možnosť si dnes prečítať čo videli a čo si mysleli o tom, čo videli v tom čase.

Zo Španielov, ktorí by navštívili tento región a boli by zanechali nejakú pamiatku zo svojej návštevy poznám len Pedra Cubera Sebastiána, ktorý zanechal spísané svoje dobrodružstvo vo vojsku ako svedník spojeneckých síl kresťanstva proti Turkom. Nemali by sme zabudnúť na prítomnosť dominikánov v husitských vojnách ako aj ich prítomnosť na dvore Ferdinanda I (1526 – 1564) alebo jezuitov na školách v Trnave, misiách v Šali alebo v Kláštore pod Znievom³. Avšak napriek tomu, že existujú dokumenty, ktoré dokazujú ich prítomnosť, ešte sa nenašli žiadne svedectvá v písomnej forme. Čo máme k dispozícii je séria dokumentov, ktoré by sme mohli klasifikovať ako administratívne a ktoré sú správami o vývoji vojen v Európe. Z týchto správ vychádzali tí, ktorí podobne ako Nicolás Oliver y Fullana písali o histórii tohoto regiónu. Všeobecná absencia poznatkov o stredoeurópskej realite v Španielsku ho viedla k zaradeniu opisov regiónu, ktoré zahŕňajú zmienky o mestách, riekach a vrchoch, pričom niektoré sú veľmi zaujímavé svojou blízkosťou k súčasným názvom.

---

¹ *Viajes por España*. Madrid, Fernando Fe, 1879. Cesta Georga z Einguenu je na s. 1-46 a cesta Leva z Rožmitálu z Blatnej na s. 47-190. Vydavateľ a prekladateľ diela je Antonio María Fabié, člen Madridskej akadémie histórie.

² *Viajes de extranjeros por España y Portugal en los siglos XV, XVI y XVII*. Kolekcia Javier Liske, Madrid, Vydavateľstvo Medina, 1880. Cesta Mikuláša z Popielova je prvou z opísaných. Nachádza sa na s. 9-67. Javier Liske, podľa uvedeného na obálke, bol rektorom a profesorom histórie na Univerzite v Lembergu, aktívny člen Akadémie vied v Krakove.

³ pozri de las Heras Moreno, I.: *Garcilaso y otros españoles en el Valle de los Carpatos*. V zborníku VI Stretnutia profesorov španielčiny na Slovensku. Bratislava, marec 2002, s. 125-137.

Zámerom mojej prednášky je prispieť sériou dobových dokumentov, ktoré nám dovoľia, hoci len teoreticky⁴, odpovedať na náročnú otázku: čo mohli vedieť na dvore španielskych Habsburgovcov o území, kde sa dnes nachádzame?

Aby sme mohli na ňu odpovedať, preštudujeme v chronologickom slede publikácie zachované z tohto obdobia. Prvá z nich je z roku 1619, ešte z obdobia kráľovania Filipa II (1598 – 1621).

Kniha od Sesseho⁵ má názov *„Libro de la cosmographia universal del mundo, y particular descripción de la Syria y tierra Santa*. V nej nachádzame jeden z pojmov, ktoré sa budú opakovať v neskorších knihách a tým je úrodnosť zeme (es tierra fertil)⁶. Trochu výrečnejší sa ukazuje nábožný jezuita Jayme Rebullosa, ktorý v 1622 a už počas vlády Filipa IV (1621 – 1665) vydáva preklad v taliančine (toskánčine)⁷ napísaného diela *Descripción de todas las provincias y reynos del mundo sacada de las relaciones toscanas de Juan Botero*⁸ kde nachádzame spomenuté nasledujúce mestá: Possonia, Iauarino, Comor, Tirnavia, Colosta, Cassovia, Agria, Filwek, Atuan, Strigonia, Buda a Alba, spomína rieku Vaga, volá ju „la Vaga“ a opakuje sa pojem úrodnosť: zlato, striebro, rieky a ryby sú prívlastky, ktorými ju opisuje. V 1628 Francisco Velázquez Minaya venuje pánovi Gasparovi de Guzmán⁹ svoje dielo *Sfera, forma del Mundo, con una breve descripción del Mapa*.¹⁰ Jediná zmienka je „Nemecko hraničí na východe s Uhorskom“¹¹. Ako vidno, nie je to veľa. Musíme počkať až do konca storočia, aby sme mohli nájsť viacero diel s podstatne cielenejším opisom.

S nástupom posledného z rodu španielskych Habsburgovcov Karola II. na trón (1665 – 1700) sa situácia dosť zlepšila. Rok 1686, ktorý znamená zároveň polovicu jeho panovania, predstavuje medzník v histórii kresťanstva. Kráľovské dvory Európy, hoci vzdialené od vojnového besnenia pozorne načúvali výstrelom z kanónov mocností. Obsadením Budína spojenými vojskami sa kresťanstvo snažilo Turkov, oslabených stratami z predchádzajúcich rokov (Viedeň – 1683, Nové Zámky a Ostrihom – 1685) definitívne vyhnúť zo západu alebo aspoň zabezpečiť, aby sa nepokúsili znovu zaútočiť na Viedeň. Víťazstvo v roku 1687 bolo úvodom k novej ofenzíve a v roku 1688 toto úsilie vrcholilo obsadením Belehradu.

Ale poďme postupne. Rozuzlenie konfliktu v strednej Európe spojené s príchodom oddielov Jána Sobieskeho spôsobilo, že do Španielska začínajú prúdiť správy o udalostiach odohrávajúcich sa v našom regióne. Ide o tzv. noticias (správy), relaciones (hlásenia) alebo verdaderas relaciones (pravdivé hlásenia), ktoré sú akýmsi druhom krátkych správ s roz-

⁴ t. z. predpokladajúc, že niekto povedzme z dvora, kto by mal záujem a prístup k publikáciám o tomto regióne, by si chcel prečítať alebo vedieť niečo o tejto téme. Okrem toho musíme mať na pamäti, že to, čo sa k nám dostalo a čo je prístupné v katalógoch nie je všetko, čo bolo možno napísané.

⁵ Sesse, Josepe: *Libro de la cosmographia universal del mundo y particular descripción de la Syria y Tierra Santa (Kniha o univerzálnej kozmografii sveta a osobitý opis Sýrie a Svätej Zeme.)* Zaragoza, Juan de Larumbe, 1619.

⁶ Tamže, s. 28.

⁷ Rebullosa, J: *Descripción de todas las provincias y reynos del mundo sacada de las relaciones toscanas de Juan Botero (Opis všetkých provincií a kráľovstiev sveta vybraná z toskánskych vzťahov Juana Botera.)* Gerona, Garrich 1622.

⁸ V katalógoch Talianskej národnej bibliografickej služby sa nachádza viac ako 165 Boterových diel, z ktorých jedna mohla byť inšpiráciou pre španielskeho jezuitu. Mohlo to byť dielo: Botero, Giovanni (1540 – 1617): *Del dispregio del mondo libri cinque*.

⁹ Známy ako gróf-vojvoda (1587 – 1645) lebo bol grófom de Olivares a vojvodom de Sanlucar la Mayor. Bol privado Filipa IV až do svojho pádu spôsobeného jeho snahou pomôcť korune s tzv. Úniou zbraní (1640).

¹⁰ Minaya, Francisco Velázquez: *Sfera, forma del Mundo con una breve descripción del Mapa. (Sféra, forma sveta, s krátkym opisom mapy)*. Madrid: Sanchez, 1628.

¹¹ Tamže, s. 20.

sahom dvoch listov, čiže štyroch strán, ktoré slúžili na podávanie noviniek z vojny. Boli to akési skutočné dobové noviny, ak predpokladáme, že boli veľmi očakávané vtedajšími súčasníkmi. Našťastie sa značná časť z nich zachovala a môžeme si ich prezrieť v Španielskej národnej knižnici www.bne.es, ktorá ako inštitúcia zaoberajúca sa zachovávaním kultúrneho dedičstva ich zozbierala aj z iných miest. Okrem toho niektoré univerzitné knižnice ako tá v Barcelone, Santiagu de Compostela, Valladolid a Oviede¹², vďaka elektronickej podobe svojich fondov umožňujú záujemcom prostredníctvom siete REBIUN prístup k spoločnému katalógu, ktorý poskytuje cenné informácie.

Avšak ako som už povedal, hlavne od roku 1686 a vzhľadom na obliehanie Budína sa objavujú viaceré diela, ktoré sa snažia priblížiť stredoeurópsku realitu Španielsku. Ide o *Breve descripción del mundo*¹³ (1686) od Sebastiána Fernández de Medrano, *Recopilación histórica de los reyes, guerras, tumultos, y rebeliones de Ungría*¹⁴ (1687) od Nicolasa Olivera y Fullana, *Ungría restaurada*¹⁵ (1688) od anonymného autora, *Historia de las revoluciones de Vngria*¹⁶ (1689) od Juliána Izquierda a *Segunda Peregrinación*¹⁷ (1697) od Pedra Cubera Sebastiána, ktoré by som tu dnes chcel rozobrať.¹⁸

Prvé dve diela majú spoločné to, že boli vydané v Bruseli a ich autori sú vojenský hodnostári. Obaja zastávali funkciu, ktorá im poskytovala potrebné vedomosti na napísanie geografického diela (čo nemožno povedať o predchádzajúcich autoroch): jeden bol kozmo-

¹² (informácia prevzatá z REBIUN 2003-02-24 <http://www.crue.org/cgi-bin/rebiun>.) Vysoká automatizácia kartoték týchto univerzít je príčinou toho, že webová stránka ukáže, že sú jedinými univerzitami. Avšak myslím si, že musia existovať aj na iných univerzitách niektoré z viac ako štyridsiatich publikácií, ktoré uvádza José Simón Díaz: *Impresos del siglo XVII*. Madrid: Consejo Superior de investigaciones Científicas, 1972, ktoré boli vydané v španielčine s cieľom prinášať na Kráľovský dvor obraz dejov odohrávajúcich sa v strednej Európe. Veľká časť z nich je známa v Uhorsku vďaka článku, ktorý publikoval Zombori v meste Szeged, J: *Szeged viszefoglalásának visszhangja Spanyolországban (1683 – 1688)*. In: *A Móra Ferenc múzeum évkönyve*. 1988 – 1. Szeged 1989], pp. 231-242.

¹³ Fernández de Medrano, S.: *Breve descripción del mundo y sus partes o guía geográfica dividida en tres libros (Stručný opis sveta a jeho častí alebo geografický sprievodca rozdelený do troch kníh)*. Brusel, Francisco Foppens, 1686.

¹⁴ Oliver y Fullana, Nicolas de: *Recopilacion historica de los reyes, guerras y rebeliones de Vngria desde su poblacion por pos Hunnos hasta 1687* (Historický súhrn kráľov, vojen, vzbúr a rebélií v Uhorsku od čias jeho obývania Hunmi až do roku 1687). Kolín, Egmont, 1687.

¹⁵ Bizzozero, Simpliciano: *Ungría restaurada... (Obnovené Uhorsko. Skrátená správa o dvoch obdobiach: o minulosti o období otomanskej tyranie, o súčasnosti, o vláde katolíckeho panovníka Leopolda II Habsburga / napísaná v toskáncine D. Simplicianom Bizzozzerom preložená do španielčiny neznámym zvedavcom.)* V Barcelone v tlačiarňi u Martina Gelaberta na náklady Antonia Ferrera, Baltasara Ferrera y Ioana Cassañasa, 1688.

¹⁶ Flores y Hermosilla, I.: *Historias de las revoluciones de Vngria (Dejiny uhorských povstaní)* Zväzok tretí., Madrid, 1689. Dva predchádzajúce zväzky sú prekladmi anonymných diel z francúzštiny.. Preložil Alvaro Bernaldo de Quirós, vikomtom de Miralcaçar, príbuzný pána Francisca Bernalda de Quirós, ktorý podľa jeho slov (Poyato, 1998, 183-184) oznamoval z Holandska do Madridu snahu Ľudovíta XIV. rozdeliť si s Holandskom a Anglickom dedičstvo Karola II.

¹⁷ Cubero Sebastián, P.: *Segunda peregrinacion... (Druhé putovanie doktora D. Pedra Cubero Sebastian, apoštolského misionára v Ázii a generálneho spovedníka vojsk najvznešenejšieho cisára v boji proti Turkom v Uhorsku menovaný jeho svätosťou Pápežom Inocentom XI., kde rozpráva o najpamätnejších udalostiach tak počas vojen v Uhorsku, obliehania Budína, bitky pri Arsane, ako aj iných počas posledných vzbúr v Anglicku, zosadenia kráľa Jakuba a nástup princa Viliama Nassauského; až po príchod do Valencie, z ktorého zaznamenáva pozoruhodné veci)*. Valencia, 1697.

¹⁸ Tieto diela som mohol konzultovať. To však neznamená, že sú jediné existujúce, lebo sú ďalšie dve, ku ktorým som zatiaľ nemal prístup: *Historia de los sucessos de Vngria en que gloriosamente campeon las invencibles armas del Maximo Emperador Leopoldo Primero por la feliz restauracion de la Real Fortaleza de Buda, conquistada en dos de Septiembre de 1686 ...* (Don Antonio Pizarro de Oliveros, Amsterdam: Jacomo de Cordova, 1690) alebo *Historia de las guerras de Ungría: desde el año de 82. hasta el de 88...* (Mních Francisco de Montalbo de la..., Palermo: Pedro Copula ; Impr. Termini V. G. ; Impr. Scoma P., 1693.)

grafom a druhý učiteľom matematiky na flámskej vojenskej akadémii.¹⁹ Objektívnosť, s akou píš, bez množstva osobných komentárov sa prisudzuje dvom príčinám: jednou je jeho povaha vojaka, druhou je „relación“, čím myslím že bola ich prameňom.

Don Nicolás Oliver y Fullana v úvode knihy hovorí:

Krátkosť času, s akou toto dielo vzniklo, takmer za súčasného písania y tlačeňa, keď snád' pomalosť jedného brzdila rýchlosť druhého; pestrosť Správ a rôznorodosť Hlásení²⁰, hoci so snahou uverejniť tie najoverenejšie.

Na tie isté pramene sa musia odvolávať vydavatelia denníka Diario puntual²¹, ktorí uvádzajú v titule, že ich denník hovorí o tom, čo sa udialo v Budíne so všetkými okolnosťami „ktoré si až dodnes tá najväčšia zvedavosť vyžiadala“, lebo je výberom najlepších a najobširnejších správ, ktoré prišli z Nemecka, Flámska a Talianska.

Veľký príliv²² informácií musel byť katalyzátorom (,,), ktorý vzbudil túžbu po dobrodružstve u európskej šľachty, zvlášť španielskej, ktorá reagovala na výzvu za oslobodenie spod otomanskej nadvlády. Záujem musel byť veľký a Lepanto, hoci o storočie skôr, ešte stále muselo rezonovať v srdciach šľachty. V archíve „Simancas“ som objavil zoznam španielskych šľachticov, ktorí sa prihlásili ako dobrovoľníci pri obliehaní Budína v roku 1686. Tento zoznam, ktorí sa čiastočne kryje so zoznamom Nicolása Olivera y Fullanu, sústreďuje mená mŕtvych a ranených počas jedného z prvých útokov za obdobie viac ako dvojmesačného boja, od polovice júna do druhého septembra.

Zoznam Španielov zo stanu pána grófa de Bejar

Gróf mŕtvy

Markíz de Valero ranený

Don Gapar de Zuñiga , Markíz de Avila (...) ranený

Don Martín de Al Belda ranený strelou z muškety

Simon Berge mŕtvy strelou z muškety

Joseph de Muza ranený výstrelom z dela

Sambra ranený

Don Valeriano Arment ranený kameňmi

Don Manuel de Olano ranený kameňmi

Don Gaspar de Rebolledo ranený kameňmi

Don Gerónimo de Roa ranený kameňmi

Pedro Arraruso ranený kameňmi

¹⁹ Sesse, prinajmenšom bol „regentom Kráľovského úradu a Kráľovských audiencií v Aragómskom kráľovstve a radca v právnych veciach Inkvizície“ ale Minaya sa pýšil titulom Rytiera rádu Santiago, bol starostom Jerezu a vrchný „štolba“ našej panej kráľovnej.

²⁰ Myslí tým už vyššie spomenuté dokumenty s dlhým názvom, ktorý začína slovom „noticia“(správa) alebo "relación" (hlásenie) napr.: *Relacion de la segvnda y myy cymplida victoria campal conseguida por el principal exercito cesareo que manda el ... dvqve de Lorena, contra el mayor poder de los turcos, á tres leguas de Buda: principios de la capitulacion del presidio y naturales turcos de la mesma ciudad, metropolis de las coronas de Vngria y otras hazañas executadas vltimamente por algunos generales imperiales con cuerpos separados de tropas : noticias notas que el domingo treze del presente mes de agosto traxo a esta catolica corte vn correo extraordinario de la cesarea, en cartas de 26 de iulio 1684* (1684).

²¹ Dormer, herederos de Diego, *Diario pvntral, de quanto ha passado en el famoso sitio de Bvda, y Relacion cymplida de sv presa por assalto, el dia 2 de Setiembre del año presente 1686 a esfuerzos del Invictissimo Duque de Lorena, Generalissimo de las Armas Imperiales, y Auxiliares, con todas las circvnstancias que hasta oy ha deseado la curiosidad mas exacta, por ser aqueste extracto de las mejores, y mas dilatadas noticias que han venido de Alemania, Flandes, e Italia.* Zaragoza, Herederos de Diego Dormer, 1686.

²² Veľký počet nájdených dokumentov nám dovoľuje predpokladať, že Španielsko sa zaujímalo o túto časť sveta. Zatiaľ neviem nič o ich prijímaní, ani len kto mohli byť ich adresáti. Pravdepodobne to nebol štát estado llano?, ktorý sa viac staral o suchá roku 1683 či silné povodne nasledujúceho roku ako o zmeny zahraničnej politiky Habsburgovcov.

Stan grófa de Escalona
Gróf ranený šípom
Don Juan de Vedoya mŕtvy
Don Mateo Morato ranený šípom
Don Joseph Marín ranený kameňmi
Don Fernando Rambror ranený kameňmi
Maximiliano Offman ranený kameňmi²³

Vďaka náboženskému charakteru španielskej monarchie a tiež kvôli povahe proti sebe stojacich síl – kresťanstvo a turecké impérium – sa hlas cirkvi šírila aj prostredníctvom tlače. Nemali by sme zabudnúť, že to bol sám Pápež Inocent XI. kto propagoval a podporoval Svätú protitureckú alianciu, tvorenú od roku 1684 Rakúskom, Poľskom, Benátkami a od roku 1686 aj Ruskom. V roku 1686 je v Barcelone publikovaná kázeň jedného jezuitu, v ktorom oslavuje víťazstvo dosiahnuté v Budíne.²⁴

V nasledujúcej časti by som chcel uviesť pár fragmentov z niektorých predchádzajúcich diel. Zameriam sa na používané toponymá, ktoré sú niekedy ťažko rozpoznateľné. Podľa môjho názoru je to následkom toho, že autori prepisovali to, čo počuli, a preto sa môže stať, že ten istý autor o pár strán ďalej pomenúva tú istú skutočnosť inou z variant. Ako to robí napr. Pedro Cubero Sebastián v diele *Segunda Peregrinación (Druhé putovanie)*. Prvý odstavec kapitoly 29 začína takto „(...) a začiatkom septembra odmaširoval celý oddiel do Felisburgu, bežne nazývaného Posa, prvého mesta Uhorska, prichádzajúc od Rakúska. V ktorého pevnosti sídli Uhorská koruna.“²⁵

O dve strany ďalej končí kapitola týmito slovami: „Odišiel tábor²⁶ a dva dni pred príchodom Cisára sme sa zastavili s celým triumfálnym a víťazným vojskom vidiac Filispurc.“²⁷

Dokument 1

Fernández de Medrano, Sebastián: *Breve descripcion del mundo y sus partes o guía geographica dividida en tres libros*. Brusel, Francisco Foppens²⁸, 1686, s. 131-133.

Uhorsko sa rozdeľuje na horné a dolné, severné a južné, rozdeľuje ho rieka Dunaj, ktorá vstupuje na jeho územie z Rakúska ako je to povedané pri jej zrode. A v mieste jej vstupu do Uhorska sa rozdeľuje na dve ramená vytvárajúc tak ostrov Schut. A rameno, ktoré prechádza severnou časťou prechádza mestom Presburg. A to, ktoré tečie južnou časťou blízko Rabu, kde sa za krátko znovu spájajú nechávajúc vo vnútri mesto Gomorra alebo Komara a ďalej preteká cez Estrigoniu, Vacciu, Budu a Colozcu vtekajúc do Misie. Aj iná rieka sa nachádza v tejto oblasti, je to Teyssa alebo Tibisco, ktorá pramení na hraniciach Poľska a preteká mestami Tokay, Zolnok a Seged a spolu s mnohými inými riekami sa vlieva do Dunaja.

²³ Hlavný archív „Simancas“ (Sekcia štátu, leg. 3928, fol 4).

²⁴ Muniesa, T. (S.L.) (1627–1696): *Sermon en Fiesta de Accion de Gracias por la insigne vitoria de las Armas Imperiales en la Expugnacion de Buda. Año 1686...* En la... Catedral de Santa Cruz de Barcelona / Dixolo el R. P. Thomas Muniessa de la Compañía de Jesus. Barcelona, Iayme Cays, [s. a.].

²⁵ Cubero, Sebastián, P.: *Segunda Peregrinación...*, s. 80.

²⁶ vzťahuje sa na vojsko.

²⁷ Cubero, Sebastián, P.: *Segunda Peregrinación...*, s. 82.

²⁸ Nie tak dávno som objavil zmienku o jednej knihe stašej ako je rok 1681, ktorá pojednáva tiež o geografii a ktorú by bolo zaujímavé porovnať s Medranom. Kniha, ktorú José Calvo Poyato cituje v diele *La vida y la época de Carlos II el Hechizado*, Barcelona, Planeta, 1998 je *Nueva descripción del Orbe de José Vicente del Olmo (Nový opis zeme od Josého Vicenteho del Olmo)*. 1681.

Najmenovanejšími vrchmi Uhorska sú Tatry, hory na hraniciach Poľska. A ak aj má mnohé iné pohoria, nespomínajú sa.

(...)²⁹

V Uhorsku sú veľmi dobré mestá. V hornej Uhorsku sú najspomínanejšie Presburg, Cassovia, Neuheusel, Agria, Zatmar, Tokay, Zolnok, Colocza a Vaccia. A v dolnej Rab, Gran, Caniza, Alba-Real, Komar, Zigeth, Vicegrado a Buda, kde je kráľovský dvor. Je to krajina oplývajúca všetkým potrebným pre ľudský život a obzvlášť skvelými vínami, a taktiež minerálmi zlata a striebra³⁰. Jej ľudia sú náchylní viac na vojny ako na dobrú politiku, v súčasnosti je takmer celá pod vládou svojho panovníka, ktorý je Cisárom a Božím služobníkom a minulý i tento rok ju znovu vymanil z moci Otomana. Vyznávajú rímskokatolícke náboženstvo, hoci častokrát bolo narušené mohamedánmi a niektorými kacírmami.

Dokument 2

Oliver y Fullana, Nicolas de: Recopilación historica de los reyes, guerras, tumultos y rebeliones de Vngria desde su poblacion por los Hunnos hasta 1687. (Historická zbierka kráľov, vojen, vzbúr a rebélií v Uhorsku od čias jej obývania Hunmi až do 1687.) Kolín, Egmont, 1687.

Zaľudnené, bohaté a vojenské Uhorsko, vojenské divadlo, ambiciózný hrob odvahy a silná bašta kresťanstva. (...) Bolo nazývané na severe Pannonia Baja (Dolná Panónia), kvôli pojmu panónskeho pôvodu „Danubi (Dunaj)“; predĺžená Mesia na východe; Ilyrico na juhu, kde ho oddeľovala rieka Savo; a starý Norico na západe.

Turci volajú Uhorsko Magiar a samotní jej obyvatelia sa chvália týmto menom, pýšiac sa tým, že sú potomkami Magoga, druhého syna Japhetha; Slavónci ho volajú Wegierska; Nemci Hungherland; a Latinci Hungaria odvodzujúc tento názov od Hunov, nazývaných tiež ABARES a Sarmati, národy v susedstve Laguny Meotis, ktoré opustiac neúrodné a drsné pohoria na rôznych časoch obsadili Uhorsko aj so svojimi ženami, deťmi a dobytkom, v čom spočívalo ich bohatstvo a usadili sa tam priťahovaní jej úrodnosťou a veľkou rozlohou územia. Za panovania Valentiniana a Valenta v roku 373 po narodení Krista, prekročili hranicu jedného milióna čo do počtu ľudí aj so svojim hunským kapitánom, podľa ktorého mohli dostať meno.

Uvádžajú jej hranice, ktoré boli v minulosti širšie – Moravu, časť Sliezska, horné Poľsko a Čierne Rusko, na severe bolí delivou čiarou Karpaty, na východe Transylvánia, na juhu Bulharsko so Srbskom, Bosnou a Chorvátskom, ktoré oddeľovala od Uhorska rieka Savo a na západe Štajersko, Rakúsko a Morava s kúskom Sliezska. Má tvar nepravidelného štvoruholníka, jej štyri strany zodpovedajú štyrom uhlom sveta..

Zvyčajne sa rozdeľuje tokom Dunaja na vysokú a nízku, hornú alebo dolnú; transdunajskú (zadunajskú) a cis-dunajskú (poddunajskú). Prvá je územím starodávnych JAZYGES METANASTAS, ktorých niektorí považujú za transylvánov, a druhá časť Pannonia, preto niektorí geografi volali Uhorsko Dolná Panónia, ako sme už spomínali. Moderní geografi ju rozdeľujú na Kresťanské Uhorsko a Turecké, podľa toho, kto ovláda tú ktorú časť hoci sa očakáva veľmi skoro podriadenie sa v poslušnosti jej legitímnejmu kniežaťu/princovi.

---

²⁹ nepopisujem príslušnú zemepisnú polohu.

³⁰ znova sa objavuje pojem úrodnosti.

Vzduch je nezdravý, kvôli mnohým močiarom a bažinám, ktoré sa nachádzajú v celom Uhorsku³¹, a zvykne skúšať cudzincov nepríjemnými chorobami a ničivým množením živočíchov, ktorí sa živia špinou ľudského tela. Voda je málo zdraviu prospešná a väčšina smrdí, okrem tej v Dunaji. Niektorí autori píšu, že v Uhorsku existujú pramene, ktorých voda je smrteľne jedovatá a narastá či ubúda v závislosti od Mesiaca; niektoré premieňajú na skalu všetko, čo sa do nich hodí, iné sú horúce v zime a studené v lete; a veľa ich je slaných, kyslých a iných chutí závisiac od minerálov, cez ktoré pretekajú.³²

Hlavným pohorím Uhorska sú Karpaty, ktoré ho oddelujú severným svahom od už spomínaných území. Toto slávne pohorie nazývané latinsky *Carpates*, nie *Carpathus*, čo je ostrov medzi Krétou³³ a Rodosom, domácimi nazývané *Kraprack* a *Zepesi* a Rusmi *Bies Sciady*³⁴, dostáva rôzne mená v závislosti od území, kam zasahuje. Obyvatelia Moravy a Uhorska ho volajú *Weissenberg* a *Schneberg*; Poliaci *Tarczal*, Čiernorusi a Transylvánci *Biescid*. V niektorých častiach ho volajú *Den Munch*, v iných *Wurtzgarten* a v slavónskom jazyku *Tatri*. Prebieha od hraníc Moravy až po Veľké či Čierne more a rozprestiera svoje vetvy plné zlata, striebra a iných kovov po hornom Uhorsku až po Dunaj s rôznymi menami ako *Harmance*³⁵ ktorý má na svojom úpätí *Neusol*³⁶ a *Kremnitz*. Dvíhajú sa vrchy *Chresnahurka*³⁷, *Sucha*, *Holle* a mnohé iné. Vrchy medzi mestami *Gran* a *Buda* sú bohaté na kovy, zvlášť na ortuť a slávne sú vrchy *Verthes* alebo *Bakon* a v Nemecku *Schiltberg* medzi mestami *Gran*, *Buda*, *Alba Real*, *Vesprim*, *Papa* a *Rab* alebo *Javarin*, a mnohé iné v celom Hornom i Dolnom Uhorsku, ktoré okrášľujú slavónske vysokánske pohoria úrodnými pahorkami.

Na svojom zväčša hornatom území s množstvom dolín a veľmi úrodných rovín produkuje také množstvo pšenice, že by mohlo zásobovať celú Európu. Bohato dorába víno, v niektorých regiónoch veľmi chutné. Pestuje množstvo ovocia, poskytuje pastvu neuveriteľnému počtu hovädzieho dobytku a oviec, pričom chov hovädzieho je taký značný, že koní. Plné rýb sú Rieky posielajú mnohé roky viac ako sto tisíc býkov do Nemecka. Chová veľmi početné stáda ľahkých, jazerá a lagúny oplývajú úžasným množstvom rýb, rovnako aj rieky *Tibisco* a *Bodrac*³⁸, ktorý sa vlieva do prvej, lebo v Uhorsku je veľa bohatých solných baní, hlavne v oblasti kadiaľ pretekajú vody *Bodrogu*. V Uhorsku cítia, že nadbytok / bohatstvo je matkou lenivosti a potrava matkou hriechu, ako zakúšame v našej histórii.

§2

O riekach, ktoré zúrodňujú Uhorsko

Hlavnými riekami sú *Dunaj*, ktorý ním preteká, *Dravo*, ktorá ho pretína, *Savo*, ktorá ho ukončuje a *Teisse* alebo *Tibisco*, ktorá tu pramení, tečie aj končí svoju púť: spoločne s *Maros* alebo *Marisco*, *Kerez*, *Raab*, *Vaagh*, *Gran*, *Sarwizze* a ďalšie menej významné, ktoré sa vlievajú do spomínaných a všetky do *Dunaja*.

Táto veľmi vodnatá rieka, jedna z najväčších v Európe, so snahou mať prvenstvo, nazývaná v nemčine *Donau* a v latinčine *Danubius*, pramení neďaleko mesta *Villinga* v *Suévii*, blízko hraníc *BRISGOU*, v Čiernom lese, ...vo vrchoch *Abnoba* alebo *Abenou*,

³¹ Rovnakú myšlienku opakuje aj Pedro Cubero Sebastián, keď hovorí o území, ktoré sa tiahne od Budy k Nagyarsany, dnes v Chorvátsku.

³² Ide o prvú zmienku v španielčine o bohatstve tohto regiónu na minerálne vody?

³³ myslí tým Krétu.

³⁴ Beskydy.

³⁵ Harmanec.

³⁶ Banská Bystrica, po maďarsky Besztercebánya, po nemecky Neusohl; po latinsky Neosolium, Neosolim.

³⁷ Krásna Hôrka, po maďarsky Krasznahorka.

³⁸ môžeme pozorovať ako obšírne je vysvetlený pojem úrodnosti.

nazývaných ľudovo Baar. (...) Po krátkom úseku vstupuje do Rakúska a oddeľuje horné od dolného, pričom horné Rakúsko ostáva na južnej strane a dolné na severnej strane Dunaja, presne opačne ako je tomu v Uhorsku, ktorého horná časť spadá na sever a dolná na juh od Dunaja. (...) priberá prítok Marck alebo Murau³⁹, ktorý prichádza z Moravy. A pred bránami Pressburgu, prvého mesta Uhorska, ohradzuje ostrov Schut rozdeľujúc ho na dve časti; priberá rieky Leyta⁴⁰ a Rab v dolnom Uhorsku a Vaag a Nitra v hornom. Pri meste Gran priberá rieku rovnomenného názvu spolu s Ypolom⁴¹. Pred mestom Vaccia vytvára ostrov Sv. Andreja. Oddeluje Budu od Pešti, ktoré sú spojené lodným mostom dlhým štvrt' míle. Vytvára ostrov Ratzenemarck alebo Svätej Margity a mnoho ďalších malých ostrovov pred prítokom rieky Dravo; a nižšie priberá úrodnú Tibisco a Temes a iné rieky, a trochu ďalej rieku Barcza. Pri opúšťaní územia Uhorska priberá mohutné privaly rieky Savo a takmer nimi ohraničuje Belehrad a dáva mu formu polostrova. Známy pod starobylým názvom Ister, tečie spolu s riekami, ktoré stretá, medzi Srbskom a Bulharskom na jednej strane a Valašskom a Moldavskom na strane druhej a v Besarábii so siedmimi či šiestimi – ťažko rozlíšiteľné a zameniteľné s bažinou – prítokmi, z čoho len dva sú splavné, medzi Čiernym morom alebo Ponto Euxino po tom čo pretiekla okolo šesťsto míľ, dvesto míľ na území Nemecka a zvyšok od kedy vstúpila do Uhorska až po vyústenie do spomínaného mora; a pribrala šesťdesiat veľkých a nespočetne veľa malých riek.

(...)⁴²

Tibisco alebo Teissa, po latinsky Tibiscus, rieka svojim výskytom vlastná pre Horné Uhorsko, lebo v ňom pramení, tečie y ústi a stráca sa v Dunaji, odvodzuje svoje vody s prítokov prameniach v Karpatských vrchoch, takmer na hranici s Čiernoruskom a Transylvániou. Tečie najskôr na západ, priberá rieku Samo (Savo??) a iné. Obmýva Tokay, kde priberá Bodrac, o ktorom domáci vravia, že má viac rýb ako vody; a vracajúc sa na južnú stranu s vodami rieky Agria vytvára jeden veľký ostrov, dlhý asi štyri míle a v niektorej časti širší ako dve míle... Po tom, čo od svojho prameňa preehla viac ako 65 míľ, ústi do Dunaja vo vzdialenosti niečo viac ako štyri míle od Belehradu.

(...)⁴³

Vaag, po latinsky Vagus, pramení v Liptovskej župe v Karpatoch, blízko poľských hraníc, zavlažuje Transchin⁴⁴ – centrum župy, tečie medzi mestami Leopoldstad⁴⁵ a Freistad⁴⁶, preteká popri Schinte⁴⁷ a pritekajúc do mesta Gutta⁴⁸ sa vlieva do Dunaja.

Z úbočí toho istého pohoria zostupuje rieka Gran⁴⁹, tečie cez Neusol, Altso⁵⁰ a iné horské dediny až do Barkamu⁵¹ oproti mestu Gran⁵², kde sa neďaleko rieky Ypol vlieva do Dunaja.

(...)

---

³⁹ rieka Morava, po nemecky March.

⁴⁰ Leitha v nemčine; Lajta v maďarčine.

⁴¹ Ipeľ; po maďarsky Ipoly.

⁴² neprepisujem ani Dravo ani Savo.

⁴³ neprepisujem Maros, ani Keres ani Rab.

⁴⁴ Trenčín; po maďarsky Trencsén; po nemecky Trentschin; po latinsky Trentschinium.

⁴⁵ Leopoldov.

⁴⁶ Hlohovec; po maďarsky Galgóc; po nemecky Freystadt.

⁴⁷ Šintava; po maďarsky Sempte; po nemecky Schindau.

⁴⁸ Kollárovo; po maďarsky Gúta.

⁴⁹ Hron; po maďarsky Garam.

⁵⁰ Zvolen; po maďarsky Zólyom; po nemecky Altsohl, Altsuhl; po latinsky Vetersolium, Veteror zolium, Vetuzolium.

⁵¹ Štúrovo; po maďarsky Parkán.

⁵² Ostrihom; po maďarsky Esztergom; po latinsky Strigonia.

[Rozprávanie o Presburgu] Dunaj, ktorý oproti vytvára ostrovček, 8 míľ od Viedne, 8 míľ od miest Neuheusel⁵³ a Komorra⁵⁴. A na západe chránený hradom, ktorý sa týči na kopci. V Presburgu sa konal roku 1309 koncil, ktorému predsedal kardinál Gentil de Monte Flore, legát pápeža Klementa V. Pred vstupom do pohoria vo vzdialenosti osem míľ od Presburgu je vidno z diaľky rozľahlú rovinu Tirnav, alebo Tirnavia, ktorá sa po siedmich rokoch znovuzrodila z popola, ktorý z nej zostal⁵⁶. Vchádzame do Trenčianskej župy, kde vyviera veľa minerálnych vôd a rovnomenné mestečko na brehu rieky Vaag je veľmi krásne, so svojím hradom a peknými budovami. A pokračujúc v smere toku tej istej rieky sa nachádza po pravej strane a v západnej časti opevnené mesto Leopoldstad, postavené v roku 1665 po porážke pri Neuheusel a na odpor s vlastným plánom šiestich hradieb. Takmer presne oproti naľavo od Vaagu vidno Freistad; trochu nižšie na ostrove vytvorenom touto riekou mesto Schinta s jej vežou a štyrmi baštami, ďalej Wolfsbruck⁵⁷ a pri ústí Vaagu do Dunaja mesto Gutta, moderne opevnené, vzdialené menej ako tri míle od Neuheusel. Toto dobre opevnené mesto, ktoré Turci v roku 1663 zabrali a cisárske vojská 19. augusta 1686 v statočnom boji znovu získali, sa volá v domácom jazyku Owar a v latinčine Neoselium; a rozkladá sa na brehu rieky Neytrach alebo Nitria⁵⁸, meno rovnaké ako má toto biskupské mesto a hlavné mesto svojho grófstva.

Keď opustíme Bars a vystupujeme do Karpatských vrchov, nájdeme medzi vysokými horami grófstva Owar, Arva a Lipze, v ktorom pramení rieka Vaag a iné rieky; a spolu s riekou Gran, pokračujúc vo svojom toku, preteká horskými mestečkami bohatými na drahé kovy. Najkrajšie z nich je Neusol so svojou vežou a zámkom, vo vnútri ktorého môžeme vidieť kostol s medenou výzdobou, pretože územie je bohaté na ložiská tohto kovu; toto mesto má svoj most ... Najstarším mestom je Kremnitz. Na rieke leží Altsol; a medzi týmito vrchmi leží Dobrovina⁵⁹ a Schemnitz⁶⁰, ktoré je najväčšie a najživotoschopnejšie zo všetkých banských miest. Založené na úbočí hôr, na jeho vyvýšenine sa dvíha jeden zámok, druhý sa nachádza vo vnútri mesta a tretí neďaleko; susedia sú poväčšine luteráni. Sernovitz⁶¹ na brehu rieky Gran má svoj hrad na veľkej skale. Nižšie sa nachádza Levens⁶² a opäť sme v grófstve Bars v blízkosti Dunaja; a hneď pri tejto rieke, v mieste kde sa spája s Gran, leží pevnosť Barkan oproti mestu Estrigonia. Asi pol míle na východ sa Ypol vlieva do Dunaja.

§ 5 Druhá línia hôr a tok Dunaja

Ak sa opäť vrátíme do hôr, medzi riekami Ypol a Gran vidíme Salak, Bosok, Carpen, Scenograd, Devín⁶³ a rôzne horské osady až po Muran⁶⁴ ležiaci vysoko v horách. Cez neprístupné hory sa vchádza do župy de Cepuse, ktoré je približne 300 rokov rozdelené na severnú časť patriacu pod vládu poľského kráľa a časť južnú s mestom Leutsch⁶⁵, naj-

⁵³ Nové Zámky; po maďarsky Ersekújvár; po nemecky Neuhausen; po latinsky Castelnovo.

⁵⁴ Komárno; po maďarsky Komárom; po nemecky Komorn; po latinsky Comaronium.

⁵⁵ Trnava; po maďarsky Nagyszombat; po nemecky Tyrnau, Tirnav; po latinsky Tyrnavia, Tirnavia.

⁵⁶ V roku 1679 mesto zhorelo.

⁵⁷ Mohlo by ísť o Vlčany alebo o Vlčkovce.

⁵⁸ Nitra; po maďarsky Nyitra, po nemecky Neutra; po latinsky Nitra.

⁵⁹ Dobrá Niva; po maďarsky Dobronya.

⁶⁰ Banská Štiavnica; po maďarsky Selmebánya; po nemecky Schemnitz.

⁶¹ Žarnovica; po maďarsky Zsárnoca; po nemecky Scharnowitz.

⁶² Levice; po maďarsky Léva; nemecky Lewentz.

⁶³ Divín; po maďarsky Divény, Dévén.

⁶⁴ Muráň; po maďarsky Murány; po nemecky Unter-Muran.

⁶⁵ Levoča; po maďarsky Lőcse; po nemecky Leutschau; po latinsky Leuchovia, Leutschovia.

dôležitejším a hlavným mestom župy, patriacu pod uhorských kráľov. V týchto pahorkoch má svoj prameň rieka Tarza alebo Tarbes⁶⁶, ktorá po pribratí vôd Harnatu⁶⁷ a ďalších menších riek, predáva svoje vody rieke Tibisco niže mesta Onoth. V grófstve de Saraz sa nachádza Eperies⁶⁸, silné a bohaté mesto s rozvinutým obchodom, lebo je suchým prístavom a obchodnou cestou na prevážanie tovaru z Uhorska do Poľska a Ruska; a z týchto oblastí sa vezú ďalej. Šesť míľ na juh a na brehu rieky Kumert, ktorá sa spája so spomínanou Tarzou, sa naskytne pohľad na husto zaľudnenú Cassoviu, Caschau⁶⁹ v domácom jazyku s veľkými výsadami a essenciones a hlavné mesto grófstva de Abanvivar s obyvateľmi šľachtického pôvodu; a ohraničeného mestom Torna alebo Turna postaveného na kopci. Ďalej sa objavujú Satvar, Pleisniz⁷⁰, Gomer, Zandere a iné miesta. Nasleduje grófstvo de Barzod ležiace medzi rôznymi riekami, pričom všetky sa spájajú s Tarzou blízko mesta Onoth, nachádzajúceho sa medzi mestami Agria a Tokay, takmer v rovnakej vzdialenosti.

(...)⁷¹

Päť míľ na sever od Hatuanu a ďalších päť od Agria na severozápad a tých istých päť na západ od Cassovie, v župe Sag sa nachádza mesto Filech⁷², predtým dobre opevnené, v súčasnosti so zbúranými hradbami⁷³.

(...)⁷⁴

§ 6 Tretí výstup do hôr a zostup k Dunaju

Vystúpime do hôr po tretí krát proti prúdu spomínanej rieky Tibisco, zdraviac ostrov ňou vytvorený, už spomínaný. Medzi riekami Tibisco a Tarza sa objavujú osady Tarzal, Mada, Negolius, Boldock, Regetz a iné. Liska a Patak ležia na brehoch rieky Bodroch, ako aj Zemlín alebo Zemblin, hlavné sídlo župy. V západnej časti od rieky Bodroch vidno Terebe a Galofeth. Medzi riekami Bodroch a Laborza, ktoré sa o kúsok nižšie zlievajú, sa nachádza Vasarhel, Passase, župa de Unghwar, s hlavným mestom rovnakého názvu, opevneným, hoci malým, ležiacim na ostrove, ktorý formuje rieka Ungh na začiatku svojho toku. Na brehu juhovýchodne, štyri míle od Unghwar sa týči pri rieke Torza na strmom vrchu nedobytná pevnosť Mongatz, útočisko vzbúrencov, v súčasnosti obliehaná cisárskymi vojskami. Poskytla azyl nekonečným záletom kniežaťa Rákocziho, tvrdošijnej nevere grófa Tekelyho a veľkej tvrdohlavosti kňažnej, bývalej ženy už spomínaného kniežaťa.⁷⁵

Dokument 3

Unghria restaurada...del pasado baxo el jugo de la tirania othomana del presente baxo el dominio catholico de Leopoldo II de Austria (escrita en lengua toscana por D. Simpliciano Bizozzeri...) Obnovené Uhorsko. Skrátená správa o dvoch obdobiach: o minulosti o období otomanskej tyranie, o súčasnosti, o vláde katolíckeho panovníka Leopolda II

⁶⁶ Torysa.

⁶⁷ Hornád, po maďarsky Hernád.

⁶⁸ Prešov, po maďarsky Eperjes, po nemecky Eperies.

⁶⁹ Košice, po maďarsky Kassa; po nemecky Kaschau; po latinsky Cassovia.

⁷⁰ Plešivec; po maďarsky Pelsőc.

⁷¹ Neprepisujem Agria (Eger).

⁷² Fil'akovo, po maďarsky Fülek

⁷³ Stalo sa v roku 1682, po porážke Tokolyho.

⁷⁴ Neprepisujem Vac.

⁷⁵ Helena Zrínska, po maďarsky Zrínyi Ilona. Slávna tým, že odolala dlhému obliehaniu hradu Mukačevo, (Munkács po maďarsky).

Habsburga. Úspešné ťaženia jeho cisárskych vojsk v Chorvátskom kráľovstve a Transylvánskom kniežactve. Napísaná v toskánskom jazyku Simplicianom Bizzozzerom a preložená neznámym zvedavcom. Barcelona, Antonio Ferrer, Baltasar Ferrer a Ioan Cassañas, 1688, str.118-119.

Gemerská župa

Toto grófstvo zavlážujú rieky Gaio a Rana. Krajina sčasti hornatá, sčasti rovinatá. Hlavné mesto je Gomer alebo Gemar⁷⁶, malé ale pevné, vytvára ostrov medzi dvoma ramičkami rieky Gaio.⁷⁷

Zenderevu alebo Londere, slávna pevnosť ležiaca na vyvýšenine dve míle pod mestom filek, medzi riekami gaio a Ypol, v posledných rokoch bola lepšie spevnená kolovou hradbou, ktorá ju istí. A v súčasnosti slúži ako bašta pre susedné bane podhorských miest, po zničení mesta Filek počas Tekelyovho povstania, ktorý sa neprestal pokúšať o toto územie, aj keď márne, ako to urobil v roku 1678 pričom zahynulo tri tisíc jeho povstalcov.

Nachádzajú sa tu i ďalšie hrady a významné mestá, medzi nimi Tornalia, Garadna, Novay, Balok, Pleisniz, Horka, Urbanz, Jubath, Sisie, Tubok, Ivantz, Zobod, Nemesi, Gedek a rôzne iné.

Turnianska župa

Je to malá, z väčšej časti hornatá župa, ležiaca v strede medzi riekami Gaio a Heruvath. Volá sa podľa rovnomeného mesta a dosť silnej a vznešenej pevnosti ležiacej na úpätí hôr a vzdialenej päť míľ od Cassovie. Toto mesto v roku 1678 ukázalo chrbát Cisárovi, postaviac sa pod zástavu Tekelyho⁷⁸, pokračujúc v rebélii až kým nebolo znovu dobité.

Latuar je najdôležitejšou pevnosťou v tejto župe. Je taktiež postavená na vrchu, ktorý jej poskytuje bezpečie pred nepriateľmi.

Ďalší nepoškodený hrad je v meste Moldavu, v časti bližšej ku Cassovii. Iné mestá sú Naghyda, Miglir, Berkupa, Silas, Nadasgi, Georgy, Coinitz a rôzne iné.

Toto je len malá ukážka z toho, čo existuje. Bolo by treba prečítať všetky správy, pohľadať v archíve listy, ktoré by hovorili o tomto období aby bolo možné si urobiť čo najvernejšiu predstavu.⁷⁹

Nechám si na budúcu prednášku porovnanie toponým, objavujúcich sa v hláseniach s tými, ktoré používa Nicolas Oliver y Fullana. Zatiaľ si môžeme prezrieť podobné na mape Uhorska, ktorá je súčasťou atlasu „Nuevo atlas de las partes orientales“ od Joana Blaeu.⁸⁰

Na záver by som chcel uviesť, že som nemohol odpovedať na otázku, ktorú som si kládol na začiatku a ktorá je nezodpovedateľná, no chcel by som pridať otázku ďalšiu.

⁷⁶ Gemer, po maďarsky Gömör.

⁷⁷ Slaná, po maďarsky Sajó.

⁷⁸ Imrich Tököli (1657 – 1705) na čele kuruckých vojsk od roku 1680.

⁷⁹ Prezerajúc stránku org. CIDA (Centro de Información Documental de Archivos,)som našiel nasledujúci dokument: Copia de la Carta que Francisco de Veray, Embajador de Venecia, escribió al Rey sobre la toma de Buda (Kópia listu, ktorý napísal Francisco de Veray, veľvyslanec Benátok, Kráľovi o dobytí Budína). Copia de Carta en italiano sobre la invasión de Hungría por los turcos (Kópia listu v taliančine o obsadení Uhorska Turcami) Copia de carta de Alejandro de Farnesio, Duque de Parma, en la que ordena que se entregue al Coronel Roberto Stenkerberk cierta cantidad de dinero. (Kópia listu od Alejandra de Farnesio, Vojvodu z Parmy, v ktorom prikazuje, aby odovzdali plukovníkovi Robertovi Stenkenberk určitú čiastku peňazí). Súčasťou je obsah.

⁸⁰ Blaeu, J.: *Nuevo atlas de las partes orientales (Nový atlas východných zemí)*. Amsterdam, Juan Blaeu, 1659, s. 53-5.

Ak Nicolas Oliver y Fullana nebol v Karpatskej kotline, ako to, že jeho opis je tak živý presný?

Ďakujem Španielskej národnej knižnici a Valencijskej knižnici za práva publikovať tieto texty a nahrávky vybrané z ich fondov.

LITERATÚRA

- Bizzozero, S.: *Ungria restaurada: ... del passado baxo el jugo de la tirania othomana, del presente, baxo el dominio catholico de Leopoldo II de Austria / escrita en lengua toscana por D. Simpliciano Bizozero...* ; traducido en español por un curioso. En Barcelona: en la imprenta de Martin Gelabert...: a costa de Antonio Ferrer, Baltasar Ferrer y Ioan Cassañas..., 1688.
- Blaeu, J.: *Nuevo atlas de las partes orientales*. Amsterdam, Juan Blaeu, 1659.
- Cubero Sebastian, P.: *Segunda Peregrinación del doctor D. Pedro Cubero Sebastian, missionario apostolico del Asia y confesor general apostolico de los exercitos del augustisimo señor emperador contra el turco en Ungría por la santidad de Innocencio Papa XI, donde refiere los sucessos mas memorables, así en las guerras de Ungría, en el asedio de Buda, batalla de Arsan, y otras como en los últimos tumultos de Inglaterra, deposición del rey Iacobo, y introducción del principe Guillermo de Nassao; hasta llegar a Valencia, de quien refiere las cosas notables*. Valencia, 1697.
- Dormer, herederos de Diego: *Diario pntval, de qvanto ha passado en el famoso sitio de Bvda, y Relacion cvmplida de sv pressa por assalto, el dia 2 de Setiembre del año presente 1686 a esfuerzos del Invictisimo Duque de Lorena, Generalissimo de las Armas Imperiales, y Auxiliares, con todas las circvntancias que hasta oy ha deseado la curiosidad mas exacta, por ser aqueste extracto de las mejores, y mas dilatadas noticias que han venido de Alemania, Flandes, e Italia*. Zaragoza, Herederos de Diego Dormer, 1686.
- Fernández de Medrano, S.: *Breve descripción del mundo y sus partes o guía geográphica dividida en tres libros*, Brusel, Francisco Foppens, 1686.
- Flores y Hermosilla, I.: *Historia de las revoluciones de Vngria*. 3. diel. Madrid, Jvlian de Paredes, 1689.
- Magyar kódex*. 3. diel, Budapest, 2000.
- Minaya, F. Velazquez: *Esfera, forma del mundo, con una breve descripcion del mapa. Dividido en dos libros*. Madrid, Sanchez, 1628.
- Oliver y Fullana, N. de: *Recopilacion historica de los reyes, guerras, tumultos y rebeliones de Vngria desde su poblacion por los Hunnos hasta 1687*. Kolín, Egmont, 1687.
- Rebullosa, J.: *Descripcion de todas las provincias y reynos del mundo sacada de las relaciones toscanas de Juan Botero*. Gerona, Garrich, 1622.
- Sesse, J. de: *Libro de la cosmographia universal del mundo, y particular descripcion de la Syria y tierra Santa*. Caragoca, Juan de Larumbe, 1619.
- Simón Díaz, J.: *Impresos del siglo XVII*. Madrid, 1972.
- Vlastivedný slovník obcí na Slovensku*. Bratislava, 1977.

PABLO DE AZCÁRATE A MENŠINOVÝ PROBLÉM V BÝVALOM ČESKOSLOVENSKU

Bohumila Ferenčuhová
Historický ústav SAV

Ferenčuhová, B.: Pablo de Azcárate and the minority problem in the former Czechoslovakia

The study concerns the activities and the work of the Spanish diplomat Pablo de Azcárate in the constitutions of the League of Nations – in Section A, which among the other things was solving the minority questions in the Central European area. The main part of the study is about Azcárate's work and opinion linked to exercising the minority rights in Czechoslovakia between two world wars. It is presented in the context of a parallel development or growth of the international organization. Considering the late activities of Azcárate, the author highlighted the continuity of his work also by a documentation of his later years in the service of the post-war UN.

Pablo de Azcárate y Florez sa narodil 30. júla 1890 v Madride. Prednášal administratívne právo na Univerzite v Santiagu de Compostella a v Granade, v roku 1918 ho zvolili do parlamentu za Leon. Od októbra 1922 bola jeho životná dráha spojená so Spoločnosťou národov; stal sa medzinárodným diplomatom, zamestnancom sekretariátu na zodpovedných a vysoko kvalifikovaných postoch. Začal pracovať v sekcii A, ktorá sa zaoberala územiami zverenými do správy Spoločnosti národov ako bolo Sársko a Gdansk, a venovala sa tiež menšinovým záležitostiam v geografickom pásme od Baltu po Jadran. Vychádzajúc z mierových zmlúv po prvej svetovej vojne medzinárodná organizácia bdela nad dodržiavaním menšinových práv v nových a zväčšených štátoch, ktoré vznikli na území bývalej habsburskej monarchie, západných pohraničných územiach zaniknutého ruského impéria a na Balkáne. Pablo de Azcárate sa venoval najmä menšinovým záležitostiam v strednej Európe – v Československu, Maďarsku, Rumunsku a Juhoslávii. Od 1. februára 1930 do 1. júla 1933 bol riaditeľom sekcie menšín Sekretariátu Spoločnosti národov, potom až do 7. septembra 1936 zastával ešte vyššiu funkciu, bol zástupcom generálneho tajomníka Spoločnosti národov Josepha Avenola. Z postu diplomata medzinárodnej organizácie prešiel do služieb španielskej zahraničnej politiky a v rokoch 1936 – 1939 bol veľvyslancom španielskej republikánskej vlády v Londýne. Zastupoval španielsku republiku na 95., 96. a 97. zasadnutí Rady Spoločnosti národov a na mimoriadnom Zhromaždení v roku 1937, ktoré sa zaoberali akútnym problémom občianskej vojny v Španielsku. Počas druhej svetovej vojny žil v Hill House v Taplowe v Anglicku. Po vojne vstúpil do služieb Organizácie spojených národov a okrem iného pracoval v Komisii OSN pre Palestínu. O svojich skúsenostiach týkajúcich sa medzinárodnej ochrany menšín napísal dve knižné práce skoro s identickým názvom. Prvá z nich – *League of Nations and National Minorities* bola preložená do angličtiny zo španielskeho originálu a vyšla začiatkom roku 1945. Azcárate ňou chcel prispieť do diskusií o cieľoch a zameraní činnosti rodiacej sa OSN.¹ Druhá – *La Société des Nations et la Protection des minorités* otvorila v roku 1969 sériu monografií, ktorú začalo vydávať v Ženeve Európske centrum

---

¹ Azcárate, P. de: *League of Nations and National Minorities. An Experiment*. Washington, 1945.

Nadácie Carnegie k päťdesiatemu výročiu založenia Spoločnosti národov a pripravovanému sprístupneniu jej archívnych materiálov pre bádateľov.²

Činnosť Pabla de Azcárate bola spätá najmä s medzinárodnými organizáciami a určitý čas so španielskou republikánskou vládou. Zrejme nepatrí k osobnostiam, ktoré sa výrazne zapísali do historickej pamäti spoločnosti v rodnom Španielsku, kde vládol dlhé obdobie frankistický režim. Napriek tomu bol Azcárate vzdelancom s výraznou španielskou kultúrou. V jeho textoch sa okrem právnej erudície zračila znalosť španielskych dejín a láska k španielskej literatúre. Nevyhnutným predpokladom práce v Spoločnosti národov bolo ovládanie francúzskeho a anglického jazyka. Analýzy a komentáre, ktoré sa zachovali v tejto medzinárodnej inštitúcii, Azcárate písal zväčša po francúzsky, v archíve však nájdeme aj jeho anglické texty. Vedel navyše aj po nemecky, čo mu tiež pomáhalo rýchlo preniknúť do problematiky strednej Európy. S touto sa začal oboznamovať až keď ho v jeseni 1922 prijali do menšinovej sekcie sekretariátu Spoločnosti národov. Československo vtedy ešte nedospelo ani do veku povinnej školskej dochádzky a Azcárate vtedy o ňom zrejme veľa nevedel. Z náplne jeho práce vyplynulo, že sa najskôr oboznámil so štatistikami o národnostnom zložení republiky a záväzkami, ktoré Československo prijalo podpisom zmluvy s hlavnými spojeneckými a združenými mocnosťami v septembri 1919 na zámku v Saint-Germain-en-Laye pri Paríži. Patrila k jednému zo základných kameňov, na ktorých vyrástol systém medzinárodnej ochrany rasových, náboženských a jazykových menšín, garantovaný Spoločnosťou národov. Mierové zmluvy s Rakúskom, Maďarskom, Bulharskom a Tureckom. obsahovali zvláštne kapitoly o právach menšín. Počas mierovej konferencie hlavné a pridružené štáty víťaznej dohody podpísali s Poľskom, Československom, Kráľovstvom SHS, Rumunskom a Gréckom zvláštne zmluvy, týkajúce sa tej istej otázky. Podľa uznesenia valného zhromaždenia Spoločnosti národov sa ochrana národnostných menšín mala týkať aj novoprijímaných štátov. Menšinové záväzky tak formou deklarácie prevzali Pobaltské štáty a Albánsko. Ďalšiu skupinu tvorili záväzky voči menšinám, ktoré vychádzali z dvojstranných zmluvne zakotvených záväzkov ako to bolo v prípade Nemecka a Poľska a ich zmluvy o menšinách v Hornom Sliezsku.³ Agenda menšinovej sekcie sekretariátu Spoločnosti národov bola spätá s dodržiavaním celého komplexu „menšinových zmlúv.“⁴ Prvým podnetom na jeho ustanovenie bola aktivita židovských organizácií, ktoré upozorňovali Woodrowa Wilsona a ďalších štátnikov víťazných mocností na protižidovské pogromy a ďalšie prejavy antisemitizmu vo východnej Európe demoralizovanej vojnou. Britskí diplomati vyšli na prelome mája a júna 1919 v ústrety podnetom na ochranu národnostných menšín, obsiahnutých v odpovedi Nemecka na dohodový návrh mierovej zmluvy. Aj Maďarsko si veľa sľubovalo od ochrany národnostných menšín a ponáhľalo sa preto so vstupom do Spoločnosti národov. Postupne však prevládla kritika celého systému. Počas medzivojnového obdobia vznikali početné pamflety, ktoré niesli podobné poslanstvo ako brožúra G. Kövéra *Nie, Ženeva nechráni národnostné menšiny!*⁵ Štáty, ktoré prijali menšinové záväzky, ich často považovali za narušenie svojej suverenity a nepríjemné zasahovanie do vnútorných záležitostí. I keď Československo nemalo v Spoločnosti národov kvôli menšinovej problematike veľké ťažkosti, Beneš trval na svojom presvedčení, že platná procedúra v menšinových

² Azcárate, P. de: *La Société des Nation et la Protection des minorités*. Ženeva, 1969.

³ Nemecko-poľská konvencia o Hornom Sliezsku podpísaná 15. mája 1922 v Ženeve, známa ako Ženevská konvencia.

⁴ Archives de la Société des Nations Ženeva (ďalej SDN), S 337, materiál La Société des Nations et le probleme des minorités, 26. 8. 1924, signovaný E. Colbanom.

⁵ Kövér, G.: *Non, Genève ne protege pas les minorités nationales!* Ženeva, 1938.

otázkach, ak aj nebola v rozpore s mierovými zmluvami, išla nad ich rámec.⁶ Podľa názoru československých odborníkov ich prekročila v októbri 1920, keď Rada Spoločnosti národov prijala tzv. Tittoniho rezolúciu o oprávnenosti prijímania petícií s informáciami o postavení a problémoch menšín v krajinách viazaných menšinovými zmluvami. Počas druhej svetovej vojny Beneš celý systém tvrdo odsúdil a v diskusiách s Britmi, Američanmi, Sovietmi a Francúzmi nástojil na tom, že „pokusy o minoritní smlouvy, prováděné s pomocí Společnosti národu po první světové válce, opakovány už nebudou, protože se neosvědčily a přímo zklamaly. Nás přivedly roku 1938 – jaká to byla nesmyslná absurdnost! – až do Mnichova!“⁷ Na rozdiel od neho Pablo de Azcárate ochranu menšín v Spoločnosti národov nedával do súvislosti s pasívnym postojom veľmocí voči podľa jeho slov „brutálnym nemeckým požiadavkám“ voči ČSR a hodnotil ho ako „najväčší prejav úpadku vtedajších európskych veľmocí“.⁸ Azcárate v uvedených dvoch knihách vysvetľoval ciele medzinárodnej ochrany menšín v Spoločnosti národov, na konkrétnych príkladoch dokladal ako fungovala, čo priniesla, aké boli jej silné i slabé stránky. Prihlásil sa s plnou zodpovednosťou k vlastnej práci a nemal čo zakryvať. Jeho publikované skúsenosti sú v súlade s dobovými dokumentmi, ktoré sú dnes prístupné v Archíve Spoločnosti národov.

Záväzky, ktoré Československo prevzalo v zmluve z 10. 9. 1919 voči menšinám, podpísanej zároveň s mierovou zmluvou s Rakúskom v Saint-Germain, sú všeobecne známe.

Československo sa zaviazalo, že bude prijímať len také zákony, ktoré nebudú v rozpore so záväzkami zmluvy. Zaručilo právo na život, na osobnú slobodu a tiež slobodu vyznania pre všetkých svojich občanov bez rozdielu pôvodu, národnosti, jazyka, rasy alebo náboženstva. Ďalšie záväzky sa týkali štátneho občianstva: občanmi ČSR sa mali stať bez akýchkoľvek formalít všetci nemeckí, rakúski a uhorskí štátni príslušníci, žijúci v čase uvedenia zmluvy do platnosti na územiach, ktoré pripadli Československu. Títo však mali dostať právo opcie, ktoré mohli využiť do dvoch rokov od uvedenia zmluvy do platnosti; v takom prípade sa mali presťahovať do 12 mesiacov do krajiny, ktorú si zvolili, pričom si mohli v pôvodnej krajine ponechať nehnuteľný majetok a vziať so sebou všetky hnutelnosti. Ak sa niekto narodil na československom území, stačilo to na získanie štátneho občianstva v tom prípade, ak dotyčný nemal občianstvo inej krajiny. Československo sa zaviazalo rešpektovať v teórii i v praxi rovnosť každého občana pred zákonom, rovnaké poskytovanie občianskych aj politických práv a rovnakú šancu na uplatnenie bez zreteľa na pôvod (rasu, národnosť), náboženstvo, či jazyk. Menšiny na základe tejto zmluvy mali rovnaké právo ako väčšinoví občania zakladať, riadiť a kontrolovať na vlastné náklady charitatívne, náboženské a sociálne inštitúcie a školy a slobodne v nich používať vlastný jazyk a praktizovať svoje náboženstvo. Zvláštne články minoritnej zmluvy sa týkali menšinových jazykov a zaručovali ich používanie v osobnom živote a v obchode, pri náboženských úkonoch, v tlači a publikáciách a na verejných zhromaždeniach. Pred súdom sa príslušníkom menšín zaručovalo právo používať svoj jazyk v písomnom aj ústnom prejave. Článok 9 sa vzťahoval na mestá a okresy, kde žili početní občania, hovoriaci iným jazykom ako česko-slovenským. V tom prípade im zmluva zaručovala školy s vlastným vyučovacím jazykom, vláda však mala právo nariadiť v nich povinné vyučovanie češtiny. Menšiny mali právo využívať v proporčnej miere verejné (štátne či lokálne) fondy vo svoj prospech na vzdelávanie, cirkevné účely alebo dobročinnosť. Druhá

⁶ SDN, S 337, rozhovor Colbana s Benešom v Masarykovej prítomnosti, 1929.

⁷ Beneš, E.: *Odsun Němců z Československa, Výbor z pamětí, projevu a dokumentu 1940 – 1947*. Praha, 1996, s. 27.

⁸ Azcárate, P. de: *La Société des Nations et la Protection des Minorités, c. d.*, s. 25-26.

kapitola začínala článkami 10 – 13 venovanými autonómnemu štatútu Podkarpatskej Rusi a posledný 14. článok zmluvy stanovil, že záruky, týkajúce sa rasových, náboženských a jazykových menšín, predstavujú záväzky medzinárodného záujmu, ktoré bude garantovať Spoločnosť národov. Nebudú sa môcť meniť bez súhlasu väčšiny Rady Spoločnosti národov. Československo v ňom vyjadrilo súhlas s tým, že každý člen Rady bude mať právo oznámiť Spoločnosti národov porušenie alebo nebezpečenstvo porušenia prijatých záväzkov a s tým, že Rada bude ďalej postupovať podľa vlastného uváženia a podľa okolností vyberie vhodné a efektívne prostriedky ďalšieho postupu. Prípadný spor bol považovaný za spor medzinárodného charakteru a mohol byť predložený na posúdenie Stáleho súdu medzinárodného práva podľa článku 14 Paktu Spoločnosti národov.⁹

Československo bez väčších námietok začlenilo svoje záväzky do Ústavy republiky. Na rozdiel od terminológie Spoločnosti národov v jej 6. hlave uzákoňuje ochranu národných, náboženských a rasových menšín a navyše podľa článku 134 „akýkoľvek spôsob násilného odnárodňovania je nedovolený“, pričom „nezachovávanie tejto zásady môže zákon prehlásiť za jednanie trestné.“¹⁰ Československá ústava v súlade s tradičným stredo európskym chápaním stotožnila národnosť s jazykom, nemenovala výslovne jazykové menšiny, ale zahrnula ich do pojmu „národných menšín“.

T. G. Masaryk, ale aj mnohí ďalší československí štátnici a politici tieto záväzky považovali za striktné minimum a boli skutočne odhodlaní nielen ich dodržiavať, ale poskytnúť československým občanom patriacim k „národným menšinám aj viac „Najväčšie nádeje vkladali do proporcionálneho volebného systému a účasti menšinových zástupcov v parlamente, perspektívne predpokladali aj ich účasť vo vláde. Rátali aj s bilaterálnou medzištátnou úpravou menšinových záväzkov: podobnú zmluvu uzavrelo Československo s Rakúskom a Poľskom, a Masaryk zrejme uvažoval o podobnom riešení aj vo vzťahu k Maďarsku a Nemecku. Pablo de Azcárate, ktorý od septembra 1922 v menšinovej sekcii sledoval problematiku Československa, zhrnul v roku 1923 Masarykove názory na základe interview, ktoré prezident poskytol pôvodne „Budapesti Hirlap“ a prebral ho Journal de Geneve. Všimol si aj reakciu vtedajšieho ministra zahraničných vecí Maďarska Gézu Daruváryho na toto interview, uverejnené v Prager Tageblatt. Obidvaja štátnici vyjadrili ochotu rokovať o sporných otázkach a dohodnúť sa priamo aj o menšinovej problematike. Masaryk vyjadril to, čo bolo preňho v menšinovej otázke najdôležitejšie – postavenie menšín v Československu bolo podľa neho veľmi uspokojivé. Počet ich poslancov v národnom zhromaždení zodpovedal ich skutočnému počtu, menšinoví poslanci sa vyjadrovali v parlamente vo vlastnom jazyku, stenogramy ich prejavov sa publikovali v tomto jazyku i v preklade do češtiny, inojazyčné menšiny mali k dispozícii početné školy s vlastným vyučovacím jazykom.¹¹

Napriek Masarykovej dobrej vôli ešte pred ratifikáciou zmlúv s menšinovými záväzkami a uplatnením ich garantovania zo strany Spoločnosti národov začali prichádzať do Ženevy telegramy, listy aj objemné publikácie so sťažnosťami na postavenie menšín v nových štátoch. Početné dokumenty v menšinovej sekcii sekretariátu jasne ilustrovali závažnosť zmien vo východo-strednej Európe, ktoré sa obyvateľstva silno a osobne dotýkali. Ďaleko najzávažnejšie boli sociálne problémy späté so stratou existenčných istôt určitých skupín obyvateľstva, s pozemkovými reformami v celom regióne. Československá patrila k najdôslednejším a až koncom 30. rokov sa dalo povedať, že bola po hospo-

⁹ *Tamže*, s. 182-187.

¹⁰ *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti, II*. Bratislava 1998, s. 116.

¹¹ Archív Spoločnosti národov Ženeva (ďalej SDN), S 355, 20, No 1, zápis P. de Azcárateho Colbanovi 12. 4. 1923.

dárskej stránke naozaj úspešná.¹² Zmluva zaručovala menšinám možnosti vydržiavať na vlastné náklady školy, charitatívne organizácie, čo však začalo byť po strate hospodárskych pozícií, napríklad cirkvi, problematické. Množstvo ľudí malo problémy so štátnym občianstvom, k čomu sa pridávali existenčné problémy súvisiace s neplatením starobných a invalidných dôchodkov. Ani jedna z petícií, ktoré na tieto okolnosti upozorňovali, nebola na sekretariáte Spoločnosti národov odložená bez zodpovedajúcej právnej analýzy, či postup vlády nebol v rozpore s menšinovými záväzkami. Pritom účelom nebol postih, ale hľadanie riešení s tým cieľom, aby sa situácia nových štátov napriek tomu, že v nich žili početné menšiny stabilizovala, a aby sa vzťahy medzi národnosťami zbytočne a nebezpečne nevyostrovali. Od jesene 1920 sa sťažnosti v súlade s uznesením Rady Spoločnosti národov považovali za petíciu s informačnou hodnotou, čiže nie za súdnu "žalobu", čo často nechápali právnici vlád so záväzkami, ale ani tí, na ktorých sa obracali menšinoví „peticionári“. Konanie pred Radou Spoločnosti národov možno porovnať skôr s občiansko-právnym konaním, ktorého cieľom je dosiahnuť dohodu i na základe kompromisu ako s trestným konaním, kde sa usiluje o potrestanie vinníka. Rozhodnutie o ďalšom postupe pri riešení vzájomných sporov medzi obvineným štátom a menšinou zostávalo v kompetencii členov Rady Spoločnosti národov. Ale menšinová sekcia sekretariátu zohrávala dôležitú úlohu pri zhromažďovaní, analýze a vyhodnocovaní materiálov a tiež v styku s vládami štátov s menšinovými záväzkami.¹³ Vykonávala akúsi poradenskú službu už na začiatku legislatívneho procesu v nástupníckych štátoch – pri príprave zákonov týkajúcich sa štátneho občianstva, školstva, používania jazykov, agrárnej reformy a podobne, kde skúmala nielen na základe menšinových petícií, ale aj novinových správ a informácií, ktoré si vyžiadala od vlád, či pripravované zákony nie sú v rozpore s ich menšinovými záväzkami.

Po získaní zamestnania na sekretariáte Spoločnosti národov Pablo de Azcárate začal Československo spoznávať prostredníctvom menšinových sťažností, odpovedí na ne a pripomienok, ktoré k nim vypracovala československá vláda, právnej analýzy týchto dokumentov, ale aj na základe autopsie. Československo malo v Spoločnosti národov vážne problémy s autonómiou Podkarpatskej Rusi, pretože prísľub na jej reálne zavedenie do praxe figuroval v jeho zmluve s víťaznými spojencami, ktorú podpísalo v septembri 1919. Na porušenie tohto záväzku poukázalo v rokoch 1920 – 1922 niekoľko Maďarskom inšpirovaných menšinových petícií.¹⁴ Na jar 1923 Pablo de Azcárate odcestoval na neoficiálne pozvanie vlády ČSR do Prahy a potom na Podkarpatskú Rus, aby na vlastné oči videl ako ju Československo spravuje. Svoje poznatky zaznamenával do denníka a podal o ceste podrobnú správu pôvodcom nórskeho diplomatovi Erikovi Colbanovi, vtedajšiemu riaditeľovi menšinovej sekcie sekretariátu Spoločnosti národov. Zastavil sa najprv na Ministerstve zahraničných vecí v Prahe, ktoré cestu organizačne pripravilo.

¹² Kárník, Z.: *České země v éře budování první republiky (1918 – 1938), Díl první Vznik, budování a zlatá éra republiky*. Praha, 2000, s. 454–495.

¹³ Najnovšie túto činnosť a petície podrobne popisuje Scheuermann, M.: *Minderheitenschutz vontra Konfliktverhütung, Die Minderheitenpolitik des Völkerbundes in den zwanziger Jahren*, Marburg 2000, 516 s.; por. tiež Ferenčuhová, B.: *Ochrana národnostných menšín v Spoločnosti národov a československá politika*, referát na zasadnutí nemecko-českej a nemecko-slovenskej komisie historikov, Hamburg marec 1999 (v tlači) a štúdia Silné a slabé stránky medzinárodnej ochrany menšín: od Spoločnosti národov k Európskej únii, in: *Otázky národní identity-determinanty a subjektivní vnímání v podmínkách současné multietnické společnosti*, zborník z mezinárodní vědecké konference, Opava, 2001, s. 47-64.

¹⁴ Bližšie Ferenčuhová, B.: Malý región a medzinárodná ochrana menšín: Spoločnosť národov a autonómny štát Podkarpatskej Rusi. In: Švorc, P. – Danilák, M. – Heppner, H. (eds.): *Velká politika a malé regiony 1918 – 1939*. Prešov – Graz 2002, s. 134-156; Švorc, P.: Slovensko a Podkarpatská Rus na pôde Spoločnosti národov v 20. rokoch 20. storočia. *Tamže*, s. 120-133.

Azcárateho sprevádzal na Podkarpatskú Rus Josef Chmelař z Ministerstva zahraničných vecí a Jaromír Nečas, ktorý sa tejto problematike venoval v Kancelárii prezidenta republiky. Azcárate si v denníku z cesty zapísal, že 4. 6. 1923 večer odcestoval v ich sprievode z Prahy do Užhorodu, kam dorazil v utorok 5. júna o šiestej večer. Čakal ho viceguvernér P. Ehrenfeld, ktorý urobil na Azcárateho dobrý dojem. Zostavil ihneď plán cesty a dal návštevníkom k dispozícii auto, ktoré ich na druhý deň odviezlo pozdĺž rieky Uh na sever až do Užoku, vo štvrtok 7. júna do Mukačeva, piatok strávili v Užhorode, kde sa stretli s predstaviteľmi rôznych politických strán a navštívili aj maďarsko-rusínske gymnázium v Berehove. V piatok cestovali po nížine, kde žilo početné maďarské obyvateľstvo. Navštívili maďarskú katolícku a židovskú školu v Savljuši, a tiež dobre udržiavaný ústav pre postihnuté deti. V sobotu prišli na rad soľné bane v Akne-Slatine a cesta do Maramurešskej Sihoti v Rumunsku. Posledný deň poznávania zaviedol návštevníkov v nedeľu 10. júna do Jasiny, príjemného vidieckeho mestečka s pekne oblečenými ľuďmi v krojoch, ku ktorému patrili krátke vyšívané baranie vesty. Ako sa Azcárate dozvedel stáli asi 500 Kč, a keďže ich mal skoro každý, usúdil, že Jasinčania sú pomerne zámožní. Do Prahy odcestoval v pondelok 11. júna.

Azcárate získal veľa dojmov a poznatkov. Viceguvernér ho skontaktoval s predstaviteľmi štátnej správy, županmi a slúžnymi. Zoznámil ho s činiteľmi rôznych politických strán: aj tí, čo patrili k opozícii, ho zväčša uisťovali o lojalite k Československu. Správu z cesty Azcárate rozdelil do kapitol venovaných krajine, jej správe, politickému životu s podrobnou charakteristikou politických strán a jej predstaviteľov a napokon rozoberal otázku autonómie. Napriek mnohým veľmi dobrým dojmom z československej správy Podkarpatskej Rusi konštatoval, že v danom čase toto územie nielenže nemá autonómiu, ale ani inštitúcie zodpovedajúce demokratickému politickému režimu civilizovaných krajín. Nefunguje zastupiteľský systém na úrovni obce ani parlamentu. Podčiarkol, že po komunálnych voľbách a voľbách do Národného zhromaždenia ČSR bude potrebné zriadiť autonómny systém s guvernérom a krajinským snemom. Odkladanie volieb považoval za neprijateľné. Po návrate do Prahy to povedal aj Benešovi. Čakať na zvýšenie kultúrnej úrovne krajiny, čím Československo odôvodňovalo skutočnosť, že autonómia sa nestala skutočnosťou, bola podľa Azcárateho otázkou mnohých rokov. Uviedol navyše, že „nemal dojem, že by obyvateľstvo, najmä v mestách, bolo až také zaostalé,“ a podľa neho bude stačiť, ak sa podarí vychovať úzku vrstvu rusínskych štátnych zamestnancov, ktorá nahradí bývalú maďarskú elitu. Beneš a niektorí ďalší vysokí funkcionári na Ministerstve zahraničných vecí ČSR súhlasili, takže Azcárate nadobudol dojem, že Československo definitívne opustilo „teóriu zrelosti ľudu pre demokraciu,“ a keďže na jeseň pripravuje komunálne voľby, iste bude schopné postupnými krokmi zriadiť autonómiu, ku ktorej sa zaviazalo.¹⁵

Spoločnosť národov naďalej kriticky sledovala problematiku zriadenia autonómie na Podkarpatskej Rusi, keďže ČSR dobrovoľne prijala tento záväzok a oboznamovala sa s rozličnými odôvodneniami vysvetleniami československej vlády, prečo tento neprozreteľný Benešov príslub ešte stále nebolo možné naplniť konkrétnym štátoprávnym riešením. V rokoch 1927 – 1929 československá vláda prezentovala krajinské zriadenie v ČSR ako krok k autonómii aj na Podkarpatskej Rusi. V menšinovej sekcii to posúdili ako adekvátne opatrenie a podľa vtedajšieho Azcárateho názoru by konsolidácii Československa prospelo, ak by poskytlo autonómiu aj iným regiónom. Autonomisti v Československu však krajinské zriadenie nepokladali za naplnenie svojich cieľov a do Spoločnosti národov

¹⁵ SDN, S 355, d. 9, Správa Azcárateho z cesty po Podkarpatskej Rusi, 30. 6. 1923.

prichádzali ďalšie petície, týkajúce sa Podkarpatskej Rusi. Každý z nich diplomati venovali pozornosť a neraz boli namrzení na československé odklady zásadných riešení – po maďarskom nebezpečenstve sa v československých odôvodneniach začalo poukazovať najmä na nebezpečenstvo komunizmu. Azcárate v publikovaných prácach neupozorňoval na svoje dobové váhania, neistoty, pochybnosti a zmeny názorov na československú menšinovú politiku. V knihe z roku 1945 vyjadril pochopenie pre obavy československej vlády z toho, že po skutočnom zavedení autonómie, by sa politická moc na Podkarpatskej Rusi mohla vrátiť do rúk bývalej maďarskej vládnej elity, ktorá udržiavala rusínsky vidiecky ľud v biede a zaostalosti.¹⁶ Navyše naznačil, že cieľom pričlenenia Podkarpatskej Rusi k Československu bola v prvom rade spoločná československo-rumunská hranica, čo umožnilo položiť základ Malej dohody. Z hľadiska vnútornej konsolidácie ČSR Podkarpatská Rus so svojím zmluvne zakotveným právom na autonómiu situáciu iba zbytočne komplikovala. Azcárate vyjadril tiež pocit, že dve časti ukrajinského národa, ktoré boli v mezivojnovom období pripojené k Poľsku a k Československu, by sa mali vrátiť ukrajinskému národu a byť začlenené do Ukrajinskej republiky v rámci ZSSR.¹⁷ Tento názor bol menej poplatný dobe ako by sa na prvý pohľad mohlo zdať. Podobne sa neoficiálne a neopatrne vyjadril v kontakte s pracovníkmi menšinovej sekcie sekretariátu Spoločnosti národov už v apríli 1922 aj riaditeľ Československej tlačovej agentúry v Ženeve Josef Palivec, ktorý sa zmienil o tom, že ČSR si Podkarpatskú Rus nemieni ponechať, ale pri prvej príležitosti ju prenechá Rusku, čo si pravda bude vyžadovať medzinárodnú dohodu o Východnej Haliči.¹⁸

Medzinárodná ochrana menšín v Spoločnosti národov však nesmerovala k teritoriálnej revízii, ale k vnútornej a medzinárodnej konsolidácii poriadku nastoleného mierovými zmluvami.

Azcárate si najprv vyjasnil základnú otázku. Z národnostného hľadiska pokladal hranice stanovené mierovými zmluvami po prvej svetovej vojne za spravodlivjšie ako predvojnový stav. Z britskej štatistickej ročenky z roku 1914 vyvodil, že v Rakúsko-Uhorsku žilo v nerovnoprávnom postavení s rakúskymi Nemcami a uhorskými Maďarmi 22 337 000 Slovanov, 3 224 000 Rumunov a 2 246 000 Židov. Národnostná otázka v Európe a koloniálna expanzia v Ázii a Afrike tvorili podľa neho hlavné príčiny rozpútania vojny. Rozpad Rakúsko-Uhorska a vznik samostatného Poľska preto Azcárate považoval za logický výsledok vojny 1914 – 1918. V dôsledku vzniku Československa, ktoré vnímal ako spojenie dvoch rakúskych (Čechy a Morava) a dvoch uhorských (Slovensko a Podkarpatská Rus) provincií, v dôsledku zväčšenia Rumunska o Transylvániu a Bukovinu a časť Banátu, zväčšenia Srbska o Slovinsko, Bosnu, Hercegovinu, Chorvátsko a druhú časť Banátu, obnovenia Poľska a vzniku samostatného Rakúska a Maďarska sa síce znásobili hranice a vznikli nové colné bariéry, ale v Európe sa zmenšil počet národnostných menšín zo 60 miliónov na približne 25 miliónov.¹⁹ Zároveň nastala oproti predvojnovým pomerom radikálna zmena nielen v politickej, ale aj hospodárskej a spoločenskej oblasti. Vznikli nové menšiny, ktoré však ešte disponovali nemalým hospodárskym, politickým a kultúrnym potenciálom a mohli ohroziť konsolidáciu nových štátov. Spoločnosť národov chcela kontrolovať túto potenciálne výbušnú silu a vyhnúť sa tomu, aby sa nové menšiny kvôli potenciálnym možným diskriminačným praktikám administratívy

¹⁶ Azcárate, P. de: *League of Nations and National minorities, c. d.*, s. 41-42, 87-88.

¹⁷ *Ibid.*, s. 87.

¹⁸ SDN, R 1651, 1919 – 1927, 41/20208/9428, záznam rozhovoru Palivca s H. Rostingom 20. 4. 1922.

¹⁹ Azcárate, P. de: *La Société des Nations et la Protection des minorités, c. d.*, s. 9-11; dôvodil pri tom číslami z *The Statesman's Yearbook*. London 1914. 1.

nástupníckych štátov museli utiekať o pomoc k susednému štátu, s ktorým ich viazala príbuznosť pôvodu, jazyka alebo náboženstva.²⁰ Napriek snahe Spoločnosti národov utlmiť potenciálne konflikty, niektoré štáty, najmä Nemecko a Maďarsko s úspechom využili prítomnosť národnostných menšín v susedných štátoch na presadzovanie vlastnej agresívnej politiky. Na konci druhej svetovej vojny si Azcárate položil otázku, či existencia národnostných menšín vyplýva z nesprávneho vytýčenia hraníc a či sa dá ich počet znížiť národnostne spravodlivejšími hranicami. Odpovedal na ňu záporne so všetkou rozhodnosťou: nijaké vytýčenie hraníc v Európe nemôže zabezpečiť úplnú etnickú homogenitu obyvateľstva štátu. Podobný zámer navyše nepokladal za žiadúci. Národnostné, jazykové i náboženské rozdiely sú pre ľudstvo typické, prečo by sa mali ľudia izolovať podľa národnosti? Pokladal to za rovnako nezmyselné ako snahu prekonať spoločenské rozdiely tým, že by spolu žili len ľudia, ktorí vyznávajú spoločné doktríny a majú rovnaké názory. Výmenu obyvateľstva a transfery považoval síce v určitých presne definovaných prípadoch za možnú, ale vo všeobecnosti, i keď ju niektorí politici po druhej svetovej vojne odôvodňovali snahou o zamedzenie krviprelievania, za veľmi krutú metódu, ktorá prináša obrovské utrpenie. Azcárate vyjadril presvedčenie, že medzinárodné spoločenstvo by ju nemalo prijať ako všeobecne použiteľnú metódu, lebo by to znamenalo, že „uznáva svoju neschopnosť nájsť také formy spoluzitia, v ktorých by ľudia rozličnej rasy, jazyka a národnosti mohli pokojne žiť spolu a usporiadane spolupracovať.“²¹

Premýšľal o konkrétnych historických príkladoch politiky, ktorej cieľom bolo dosiahnuť národnú jednotu a odsúdil nielen Hitlerovu protižidovskú politiku, ale aj katolícke veličenstvá Ferdinanda a Izabelu. Aj tie sa snažili vypovedaním Židov dospieť k homogenite a náboženskej jednote španielskeho národa, pričom im slúžilo na obranu aspoň to, že zmeniť si rasu a krv nie je možné, ale pokrstiť sa mohol dať každý a okrem práva zostať v takom prípade v Španielsku mu tak chceli zabezpečiť aj spásu a večný život.²²

Odsun a výmenu obyvateľstva Azcárate považoval v princípe za totožné, reciprocita v druhom prípade nič nemenila na tom, že obidva postupy sledovali nehumánny cieľ násilne unifikovať prirodzene diverzifikovanú spoločnosť a viedli k nehumánnym výsledkom, lebo kvôli nim trpeli početní nevinní ľudia.

Azcárate logicky dospel k poznaniu, že jeho práca v menšinovej sekcii sekretariátu Spoločnosti národov mala zmysel aj určité výsledky. Kritika medzinárodnej ochrany menšín v Spoločnosti národov vychádzala z nepochopenia cieľov a metód diplomatickej práce. Tým, že Spoločnosť národov prevzala záruky nad občianskymi slobodami príslušníkov menšín v strednej Európe sa medzinárodné spoločenstvo v prvom rade chcelo vyhnúť priamym sporom a ozbrojeným konfliktom medzi susediacimi štátmi. Spoločnosť národov však rešpektovala štátnu zvrchovanosť nástupníckych štátov a nechcela poškodzovať prestíž vlád ich verejným odsúdením za nedodržiavanie menšinových záväzkov. Nemohla preto ľpiet' na rigidnej právnej spravodlivosti, ale hľadala politické riešenie a diskrétné, praktické, často kompromisné východisko z konkrétnej situácie. Spornú účinnosť právne spravodlivých riešení medzi tým, čo má moc a bezmocným ilustroval Azcárate smutne príznačnou historkou zo Cervantesovho Dona Quijota. Dômyselný rytier bol svedkom bitky, ktorú sedliak Juan Haldudo štedro nadelil svojmu pätnásťročnému sluhovi Andrésovi, keď ho tento požiadal o vyplatenie mzdy. Don Quijote ihneď zasiahol: „Pri slnci, čo na nás svieti, že vás prekolem skrz naskrz touto kopijou! Zaplaťte mu

²⁰ Azcárate, p. de: *La Société des Nations et la Protection des minorités*, c. d. s. 13-14.

²¹ Azcárate, P. de: *League of Nations and National minorities*, c. d., s. 17.

²² *Tamže*, s. 17-18.

hneď bez slova! Ak nie, prisahám Bohu, čo nad nami vládne, že vás zahluším a zničím tu na mieste. Naskutku ho rozviažte!“

Sedliak tak síce urobil, ba na vlastnú česť prisľúbil, že plácu vyplatí, ale len čo sa rytier vzdialil priviazal Andrésa „znovu k dubu a tak ho zmlátil, že temer dušu z neho vytľkol“ ... Andrés odišiel trochu napaprčený a prisahal, že nájde toho udatného rytiera, vyrozpráva mu dopodrobna, čo sa stalo, a ten že mu odplatí sedemnásobne. No jednako idúcky sa rozplakal, a jeho pán sa smial. „Namiesto sedemnásobnej pláce, ktorú mu sľúbil rytier, odškodnil Sancho Panza pri ďalšom stretnutí úbohého sluhu kúskom chleba a syra; Andrés obvinil Dona Quijota, že sa všetko zle skončilo len zato, že jeho pánovi nagrobil a zbytočne ho dourážal a požiadal ho: „Pre milosrdenstvo božie, pán potulný rytier, ak sa ešte raz so mnou stretnete, i keby ste videli, že ma na kusy drvila, ani si ma nevšímajte a nepomáhajte mi, ale nechajte ma v mojom nešťastí, ktoré nikdy nebude také hrozné a také veľké, ako by bolo, keby ste mi prišli, Vaša Milosť na pomoc, a nech vás Boh skára, milosťpán, a s vami aj všetkých potulných rytierov, koľko sa ich len narodilo.“²³

Azcárate chcel teda radšej postupovať politicky, zmierlivo, hľadať možné kompromisné riešenia prijateľné pre obidve strany a vyhnúť sa tak smutno-smiešnej pozícii Dona Quijota. Vďaka práci v menšinovej sekcii sekretariátu Spoločnosti národov sa stal skutočným znalcom strednej Európy a vďaka geografickej vzdialenosti svojho rodného Španielska zaujal k problémom tejto národnostne pestrej zóny nezaujatý a objektívny postoj, podobne ako ďalší diplomati najmä zo škandinávskych a latinskoamerických krajín. Menšinové sťažnosti museli prejsť sitom piatich podmienok prijateľnosti. 1. Predmetom petície musela byť ochrana menšín na základe mierových zmlúv. 2. Nesmela požadovať porušenie politických zväzkov medzi menšinou a štátom, v ktorom žije. 3. Nesmela pochádzať z anonymného alebo zle overeného zdroja. 4. Nesmeli v nej byť slovné útoky a urážky.²⁴ Po dôkladnej diplomatickej príprave, vychádzajúc z praxe menšinovej sekcii sekretariátu a návrhov československej a poľskej vlády 4. valné zhromaždenie Spoločnosti národov v septembri 1923 odsúhlasilo aj piatu podmienku prijateľnosti petície: Musela obsahovať fakty, ktoré neboli predmetom konania o predchádzajúcej petícii.²⁵ Analýzu prijateľnosti petície robila minoritná sekcia. Azcárate všetky sporné prípady konzultoval s právnou sekcii Spoločnosti národov a ďalšími odborníkmi a spomínal, že ho stálo nejednu bezsenú noc, kým vyriekol návrh na neprijateľnosť petície, alebo spolu s riaditeľom Colbanom a generálnym sekretárom Spoločnosti národov Ericom Drummondom našiel nejaké kompromisné riešenie, ktoré predložil vyššej inštancii, čiže Výboru troch, ktorý sa skladal z úradujúceho predsedu Rady Spoločnosti národov a jej dvoch ďalších členov a na základe jeho rozhodnutia v niektorých prípadoch až na prerokovanie celej Rady. V poslednom prípade sa celá záležitosť dostala na stránky oficiálneho vestníku Spoločnosti národov, po francúzsky a anglicky vychádzajúceho *Journal officiel*.

Okrem autonómie Podkarpatskej Rusi sa Československa týkali najmä sťažnosti nemeckej menšiny, týkajúce sa agrárnej reformy. Od februára 1921 do marca 1925 prišlo od českých Nemcov na sekretariát Spoločnosti národov spolu desať petícií, memoránd

²³ *Tamže*, s. 134-135; Cervantes Saavedra, M. de: *Dômyselný rytier Don Quijote de la Mancha*, kapitola štvrtá a kapitola tridsiata prvá. Bratislava, 1950, s. 35, 37, 256, 257. (Citáty z prekladu Jozefa Felixa).

²⁴ SDN, Actes de la Troisième Assemblée, vol. 1, annexes, 9 D, s. 52.

²⁵ *La Société des Nations et la protection des minorités*. Ženeva, 1927, p. 33. O stanovení procedúry SN v menšinových otázkach bližšie Guttermann, Ch.: *Das Minderheitenschutzverfahren des Völkerbundes*. Berlin 1979; prehľadná schéma možných postupov Scheuermann, M.: *Minderheitenschutz contra Konfliktverhütung?* Marburg, 2000, s. 48.

a dodatočných informácií na túto tému. Na niektoré z nich svoj podpis pripojilo množstvo spolkov, miest, obcí, farských úradov, takže záležitosť mala veľký dosah. Československá vláda na ne odpovedala štyrmi dokumentmi. Azcárate ako člen minoritnej sekcie zatiaľ skúmal, či pri realizácii reformy bola rešpektovaná zásada rovnosti pred zákonom alebo či pod zámienkou hospodárskych a sociálnych opatrení nedošlo k nespravodlivému vyvlastňovaniu s cieľom pozbaviť nemeckú menšinu hospodárskeho potenciálu. Analyzoval preto množstvo konkrétnych otázok: nespravodlivé zastúpenie menšín v Pozemkovom úrade; fakt, že väčšina pozemkov, podliehajúcich reforme, patrila príslušníkom menšín; väčšina pôdy bola pridelená väčšinovému obyvateľstvu; či sa reforma uskutočňovala inak vo vnútrozemí, inak v pohraničí, s cieľom podporiť imigráciu väčšinového obyvateľstva. Súvislosť s pozemkovou reformou mali aj petície kúpeľných miest – Karlových Varov, Mariánskych Lázní a kláštora premonštrátov v Teplej, ktoré umožňujú sledovať zaujímavý príklad súťaže o výnosné hospodárske pozície medzi českými Nemcami a novou československou politickou elitou. Po dlhých rokovaníach zástupcov minoritnej sekcie Spoločnosti národov, československou vládou, právnym zástupcom kúpeľných miest a po výroku najvyššieho správneho súdu ČSR spor skončil kompromisom v roku 1926, bezprostredne pred vstupom zástupcov nemeckých agrárnikov do československej vlády.²⁶

Azcárate upozornil na rozdielny prístup Nemecka k problematike nemeckej menšiny v ČSR a v Poľsku. Od podpisu Saint-Germainskej zmluvy až do septembra 1938 nijaká nemecká vláda, bez rozdielu politickej orientácie, neukázala ani najmenší záujem, priamy ani nepriamy o osud nemeckej menšiny v Československu, hoci táto patrila k najaktívnejším a najmenej submisívnym menšinám. Na rozdiel od toho sa Stresemannovo Nemecko vo svojich vládnych i súkromných zložkách výrazne dožadovalo pozornosti vo všetkom, čo sa týkalo nemeckej menšiny v Poľsku, nepôsobiac pri tom v záujme upokojenia konfliktov a hľadania konštruktívnych riešení, ale naopak, využívalo túto menšinu ako nástroj na dosiahnutie politických cieľov.²⁷

Azcárateho pozornosti nemohlo uniknúť, že vláda horthyovského Maďarska výrazne priamo i nepriamo podporovala sedemstotisícovú maďarskú menšinu na Slovensku, čo mimoriadne pôsobilo na jej aktivizáciu. Napriek tomu otázky, ktoré skúmala menšinová sekcia, nemali nikdy závažný charakter. Pre obyvateľstvo boli nepríjemné najmä tie záležitosti, ktoré sa týkali štátneho občianstva a teda aj politických práv. Mali aj sociálny dopad – neuznanie občianstva malo za dôsledok neuznanie nárokov na penziu, invalidné dôchodky, či sociálne dávky, ktoré naň boli viazané. Azcárate tieto skutočnosti považoval za poľutovaniahodné, ale nespájal ich so zlým úmyslom. Podľa neho boli dôsledkom prechodného obdobia medzi dvoma režimami – o medzivojnovom období hovoril ako o dobe tranzície.²⁸ Keď si prečítame tento súčasný sociologický termín v knihe z roku 1945, nevdojak si položíme otázku koľkým rôznym tranzíciám a ťažkostiam bude ešte obyvateľstvo Slovenska v blízkej historickej dobe vystavené.

Azcárate sa zaoberal aj niekoľkými petíciami, týkajúcimi sa postavenia slovenskej menšiny v Maďarsku. Po vytýčení hranice medzi Československom a Maďarskom v Trianonskej mierovej zmluve niekoľko tisíc Slovákov zostalo v Maďarsku, čím podoprel svoj argument, že po prvej svetovej vojne nebolo možné brať na zreteľ iba národnostné zloženie obyvateľstva. Slovenské obyvateľstvo v Maďarsku bolo menej početné ako maďarská

²⁶ SDN, 1919-1927, R 1622, 41/33910/1296, analýza prijateľnosti petície 12. 2. 1924, tiež kartóny 1623 a 1624, 41/49185x/1296

²⁷ Azcárate, P. de: *League of Nations and National Minorities, c. d.*, s. 29-33, s. 33-39.

²⁸ *Tamže*, s. 42.

menšina na Slovensku a bolo aj menej aktívne, lebo nebolo vystavené prudkému šoku z prechodu z pozície „väčšiny“ a zároveň vládnucej triedy, do pozície menšiny.²⁹

Po vstupe Nemecka do Spoločnosti národov sa posilnilo úsilie o zneužitie menšinovej problematiky v prospech revízie, čomu sa diplomati v sekretariáte Spoločnosti národov usilovali zabrániť. Otvorená kríza medzinárodnej ochrany menšín vyvrcholila, keď sa nacisti zmocnili vlády v Nemecku a Spoločnosť národov nebola schopná zasiahnuť v prospech existenčne ohrozenej židovskej menšiny v nemeckej časti Horného Sliezska. Voči tejto časti svojho územia Nemecko prijalo v bilaterálnej nemecko-poľskej ženevskej konvencii z 15. mája 1922 menšinové záväzky, preto bola petícia obchodníka Franza Fornheima, ktorý utiekol z Gleiwitzu do Prahy, z hľadiska procedúry prijateľná. Pri jej prerokovaní mohol byť na základe ženevskej konvencie o Hornom Sliezsku uplatnený súrny postup – ihneď sa ňou zaoberala Rada Spoločnosti národov. Bernheimova petícia z 12. mája 1933 obsahovala veľmi závažné fakty diskriminácie a ohrozenia rasovej menšiny. Bernheim ich doložil ríšskymi zákonmi, išlo v nich o zákaz výkonu povolania príslušníkov „neárijskej rasy“ v štátnej správe, súdnictve, školstve a liberálnych povolaniach. Na základe zákona a vykonávacieho predpisu boli židovskí študenti vylučovaní zo škôl. Zákon zakázal „neárijom“ dediť poľnohospodárske usadlosti. Petícia sa dotkla aj bojkotu židovských obchodov, advokátov, notárov, lekárov, remeselníkov...³⁰

Prakticky všetci členovia Rady si uvedomili bezprecedentnú závažnosť sťažnosti, takže Nemecko bolo najprv izolované. Jeho delegát von Keller najprv spochybnil príslušnosť F. Bernheima k menšine a teda i jeho právo podať petíciu; po rýchlej analýze problému právnymi expertmi, ktorí potvrdili opodstatnenosť a prijateľnosť sťažnosti, von Keller vyhlásil, že vnútorné zákonodarstvo ríše sa nedotkne medzinárodných záväzkov Nemecka a ak došlo k nejakým nedostatkom, boli zapríčinené zlou aplikáciou zákonov zo strany niektorých miestnych úradníkov. Rada sa usilovala optimisticky uveriť, že diskriminačné zákony sa v Hornom Sliezsku nebudú uplatňovať. Po pokuse Poľska a Československa uplatniť štvrtú rezolúciu z roku 1922, podľa ktorej majú všetky štáty rešpektovať práva príslušníkov menšín aspoň na úrovni menšinových zmlúv, navrhovanú rezolúciu Rady neodhlasovalo okrem Nemecka ani Taliansko.³¹ Na valnom zhromaždení Spoločnosti národov Poľsko opäť navrhlo, aby ochrana národnostných menšín nadobudla všeobecnú platnosť, Haiti zasa považovalo za nutné vypracovať text záväznej Svetovej konvencie. Po dlhých diskusiách vo zvláštnej (6.) komisii bol vypracovaný dokument, ktorý posilnil platnosť štvrtej rezolúcie z roku 1922. Nemecko však trvalo na zásade nezahovania do vnútorných záležitostí suverénneho štátu a odmietlo paragraf týkajúci sa priamo židovskej otázky v Nemecku. Napriek tomu bola rezolúcia predložená valnému zhromaždeniu, kde platila zásada jednomyselnosti, takže 11. 10. 1933 Nemecko príslušný odsek zablokovalo.³² Po krátkych troch dňoch 14. 10. 1933 Hitler v rozhlase vykričal svetu úmysel vystúpiť zo Spoločnosti národov.³³ V menšinovej otázke Poľsko volilo podobne radikálny postup: trvalo na všeobecnej platnosti menšinových záväzkov, a keď ju nedosiahlo, vypovedal minister Beck 13. 9. 1934 Spoločnosti národov spoluprácu pri konaní o menšinových sťažnostiach proti Poľsku. Hitlerovské Nemecko a Poľsko sa dohodli na bilaterálnej zmluve o menšinách, ktorá nebola viazaná na Spoločnosť národov. Azcárate tým dokumentoval neúčinnosť bilaterálnych menšinových zmlúv.

²⁹ *Tamže*, s. 42-43.

³⁰ SDN, C. 314.1933.1, *Journal officiel*, annexe 1451, s. 929-933.

³¹ SDN, *Journal officiel*, séances du Conseil 22 mai-6 juin 1933, p. 798-849.

³² SDN, Assemblée 1933, Séances plénières, 11. 10. 1933, p. 88.

³³ Guttermann, CH.: *c.d.*, s. 136

Nemecko neváhalo v roku 1939 vystupňovať konflikt s Poľskom a vybrať si za zámienku postavenie nemeckej menšiny v tejto krajine.

Koncom roku 1933 Azcárate odstúpil z vedenia menšinovej sekcie a začal sa v sekretariáte Spoločnosti národov venovať inej problematike.

Systém medzinárodnej ochrany menšín bol silný, kým existovala vôľa dohodnúť sa a hľadať kompromisy. Hľadanie kompromisov v dobe, keď sa začali otvorene spochybňovať hodnoty demokracie a rovnosť pred zákonom, už nestačilo. Bolo treba konať rozhodnejšie, no po roku 1933 aj časť verejnosti na západe o účinnosti demokracie začala pochybovať. V menšinovej otázke aj časť britských politických kruhov opustila predchádzajúci systém a priklonila sa k radikálnym riešeniam, najmä zmenám hraníc. Tie však boli slepou uličkou a nezabránili ďalšej svetovej vojne.

Pri zakladaní OSN prevládol kritický pohľad na činnosť Spoločnosti národov v oblasti národnostných menšín. Podľa dokumentov OSN povinnosti voči menšinovému obyvateľstvu sa mali zabezpečiť prijatím a dodržiavaním všeobecnej deklarácie ľudských práv, čo síce nebolo jednoduché, ale záväzné pre všetky štáty, malé aj veľké. Naplnili sa tak požiadavky, ktoré päť štátov s menšinovými záväzkami presadzovalo v rokoch 1929 – 1933.

Pablo de Azcárate uznával dôležitosť všeobecnej deklarácie ľudských práv aj pre rovnoprávnosť národnostných menšín a zabezpečenie ich zachovania ako kultúrnych spoločenstiev, v praxi OSN mu však chýbali konkrétne záväzné postupy, ktoré by prinútili jednotlivých členov tejto organizácie a ich vlády práva človeka naozaj rešpektovať. O niečo podobné sa pokúsila Rada Európy podpísaním Európskej konvencie ľudských práv v Ríme 2. novembra 1950 a zriadením Európskej komisie ľudských práv a Európskeho dvora ľudských práv. Tieto dva orgány majú právomoc zaujať stanovisko k individuálnym sťažnostiam na vlády, ktoré ľudské práva porušujú. Ako konštatoval Azcárate, napriek istým rozdielom sa konanie v týchto záležitostiach do určitej miery inšpirovalo príkladom menšinovej procedúry Spoločnosti národov.³⁴ Stále mu však chýbala nestranná medzinárodná ochrana menšín, ktorá by vyústila do pokojného spolužitia rôznych kultúr. Bilaterálne dohody o menšinovej problematike neprestal pokladať za potenciálny zdroj konfliktov. K renesancii menšinovej problematiky po konferencii o spolupráci v Európe roku 1975 a roku 1989 sa už vyjadriť nemohol.

---

³⁴ Azcárate, P. de: *La Société des Nations et la Protection des minorités*, c. d., s. 85-100.

ČINNOST ŠPANIELSKÉHO VYSLANECTVA V PRAHE POD VEDENÍM LUISA JIMÉNEZA DE ASÚA (1936 – 1938)

Peter Száraz
Univerzita Komenského

Száraz, P.: The activities of the Spanish legation in Prague under the leadership of Luis Jiménez de Asúa 1936 – 1938

The study is about the work of the diplomatic mission of Spanish Republic in Prague during the years of the Civil War. The favourable public opinion, democratic system, industrial capacities on the one hand and the participation of Czechoslovakia in the Non-intervention Committee on the other hand were the basic conditions which influenced the work of Spanish diplomats. It included the search for direct and indirect support for their government in the civil conflict by purchasing weapons, gaining material and human help, propagation of the Government of Popular Front and also by organisation of the intelligence service. The paper also pays attention to the personal contribution of the envoy Jimenez to the activities of the legation.

Vzťahy medzi Československom a Španielskom v medzivojnovom období boli korektné a vyrovnané. Korektné aj napriek tomu, že väčšinu 20. rokov naše režimy neboli kompatibilné, a vyrovnané predovšetkým preto, že boli v podstate zbavené výraznejších konjunkturálnych odchylok, dokonca aj po vzniku Španielskej republiky. Vlastne toto pozitívne konštatovanie do istej miery bolo uľahčené základnou premisou, že totiž geopolitické charakteristiky oboch štátov dávali v skutočnosti len málo možností na vznik konfliktných situácií vo vzájomných vzťahoch. Na druhej strane však ani nefavorizovali ich prílišný rozvoj. Ak o tom hovorím, potom najmä preto, že roky, ktoré sú predmetom mojej pozornosti, sa z tohto konštatovania v pozitívnom zmysle vymykajú.

Limity konferencie a vlastne i tohto zborníka mi nedovoľujú venovať téme toľko pozornosti ako Marina Casanova vo svojej práci o španielskej diplomacii, alebo ako to v prípade zbrojného aspektu urobil Gerald Howson. Majúc k dispozícii španielske, ale aj naše archívy, je v tomto prípade mojím cieľom iba v základných črtách predstaviť predovšetkým slovenskému publiku hlavné oblasti práce španielskeho vyslanectva v Československu v období pre Španielsko tak krízovom.

Počas občianskej vojny, keď bola madridská republikánska vláda diskriminovaná embargom na dovoz zbraní, výrazne stúpila dôležitosť Československa. Neboli sme len jediným demokratickým (a spolu s Poľskom jediným) štátom v regióne, ktorý nemohol mať žiadny záujem na porážke republiky, ale súčasne sme boli aj jedným z najvýznamnejších výrobcov zbraní a v tom období aj ich najväčším exportérom. A fakt, že ako francúzsky spojenec sme praktizovali politiku neintervencie, neuberal výrobkom našich zbrojoviek na príťažlivosti.

Prvé mesiace občianskej vojny boli súčasne obdobím, keď v podmienkach, že mnoho jej zástupcov prešlo do tábora vzbúrencov, španielska republika musela rekonštruovať svoju diplomatickú službu. Vedúci španielskeho vyslanectva v Prahe v čase vypuknutia povstania chargé d'affaires Luis García Guijarro optoval pre vzbúrencov a k 11. 8. bol uvoľnený z diplomatickej služby. Prvý tajomník vyslanectva Gaspar Sanz y Tovar pôvodne

vyslovil vernosť republike, ale 6. 8. sa aj on pridá na stranu Franca. Na rozdiel od Guíjarra však naďalej – teraz už v službách vzbúrencov – vykonával diplomatickú misiu v Prahe.¹

V súvislosti s tým vtedajší španielsky minister zahraničia Augusto Barcía požiadal 1. 9. 1936 o agreement pre vyslanca Luisa Recasensa Sichesena.² 21. augusta bol do funkcie chargé d' affaires menovaný Luis Jiménez de Asúa³, s príchodom nového ministra zahraničia Julia Alvarza del Vayo bol však Jiménez de Asúa určený za šéfa španielskej legácie a 3. 10. 1936 Španielsko požiadalo o agrément pre neho.⁴

Luis Jiménez de Asúa, člen socialistickej strany a profesor trestného práva, bol v roku 1931 predsedom parlamentného výboru pre vypracovanie novej ústavy. Jeho menovanie za vyslanca v ČSR vraj v komunistických a anarchistických kruhoch v Španielsku vyvolalo rozhorčenie nad tým, ako socialistickí funkcionári jeden po druhom unikajú pred očakávaným pádom Madridu s diplomatickým poslaním do cudziny.⁵ Na Jiménez de Asúa bol už v marci t. r. spáchaný atentát a tesne pred vypuknutím občianskej vojny bol pre istotu poslaný do zahraničia. Najprv – pred svojím pražským pôsobením – bol členom reprezentatívnej skupiny španielskych intelektuálov, ktorí sa z vládneho poverenia v Paríži pokúšali nakúpiť zbrane pre republiku, takže komunisticko-anarchistické rozhorčenie možno dnes vnímať aj ako doklad medzistraníckych tlakov, aké v ľudovom fronte pôsobili.

Jiménez de Asúa pricestoval do Prahy spolu s tajomníkom vyslanectva Lópezom Reyom 14. októbra 1936 a keďže niekdajší tajomník španielskeho vyslanectva Sanz y Tovar nechcel sám opustiť budovu vyslanectva, musel ju designovaný zástupca zákonnej madridskej vlády prevziať síce pokojne, ale za asistencie polície a (ako inak) novinárov.

Možno predznačiť, že práca vyslanectva bola v niektorých momentoch silne poznačená a sťažená vtedajšou situáciou v Španielsku. To sa odrazilo v nedostatku koordinácie s ústredím vo všetkých oblastiach činnosti zastupiteľského úradu a tiež v zápase o vybojovanie si autonómnejšieho postavenia najmä voči španielskemu veľvyslanectvu v Paríži, ale aj materskému ministerstvu. Predovšetkým však zastupiteľský úrad skoro permanentne zápasil s nedostatkom finančných prostriedkov, takým výrazným, že hrozil paralizou činnosti misie. Treba povedať, že pri riešení, či snahe riešiť tieto problémy, mohol Jiménez de Asúa ťažiť z postavenia a kontaktov, ktoré v Španielsku mal.

Svoju prácu začal ako chargé d' affaires (encargado de negocios), teda v nižšej hodnosti ako mu podľa protokolu náležalo. To bol výsledok konzultácií zahraničných ministerstiev oboch krajín. V Černínskom paláci totiž naznačili, že kvôli zahraničnej (rozumej nemeckej) odozve by nechceli budiť pozornosť okamžitým menovaním vyslanca za šéfa misie.⁶ Situácia sa normalizovala v apríli 1937, keď po pol roku bol Jiménez de Asúa menovaný za vyslanca. Na ospravedlnenie našej diplomacie musím poznamenať, že československá strana dodržala náležitosti adekvátne plánovanej hodnosti šéfa misie už od jesene 1936 (napr. prijatie u prezidenta republiky napriek spomenutému vtedy ešte nižšiemu diplomatickému rangu Asúa).

¹ Casanova, M.: *La diplomacia española durante la Guerra civil*. Madrid, 1996, s. 147.

² A MAE (Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores – Archív španielskeho Ministerstva zahraničných vecí), R – 416, exp. 5, ME (Ministerio de Estado – Štátne ministerstvo / ministerstvo zahraničia Šp. republiky) – MZV z 1. 9. 1936 alebo tiež A MAE, Archivo de Barcelona, RE – 158, carp. 3, pl. 10.

³ Casanova, M.: *c. d.*, s. 138.

⁴ A MAE, Archivo de Barcelona, RE – 158, carp. 3, pl. 10, ME – MZV z 3. 10. 1936.

⁵ A MZV ČR, II. sekcia 1918 – 1939, k. 474, 2. zväzok, správy čs. vyslanca Fliedera zo St. Jean de Luz, správa pre MZV zo 14. 10. 1936.

⁶ A MZV ČR, Trezorové spisy 1921 – 1939 II/1, k. 1936 – 2, dok. č. 112.146/1936 o konzultáciách medzi ME a MZV ohľadne menovania Jiménez de Asúa na čelo šp. legácie z 25. a 27. 8. 1936.

Základným predpokladom pre úspešné účinkovanie misie bolo rýchle vybudovanie si rozsiahlych stykov. Výhodiskom pre ne boli kontakty so sociálnodemokratickými ministrami Nečasom, Bechyněm, Čechom, predsedom Senátu Soukupom či Zděnkom Fierlingerom na MZV, nastolené na báze stranického partnerstva medzi PSOE a československou sociálnou demokraciou. Veľmi dobré vzťahy Jiménez de Asúa s prezidentom Benešom postavené na intelektuálnej báze a podporené rovnakým zahraničnopolitickým záujmom, ako aj postavenie, aké si vybuďoval na MZV, sa stali až predmetom zájvu v pražskom diplomatickom zbore.⁷ Z charakteru činnosti španielskeho ZÚ v tej dobe priamo vyplývali aj tesné styky s KSČ a sovietskym vyslanectvom.

Rozsah práce španielskeho zastupiteľského úradu v Prahe počas španielskej občianskej vojny bol nevyhnutne značne široký. Nesporne najdôležitejším poslaním španielskych diplomatov u nás však bolo umožniť svojej vláde nákup československých zbraní a organizovanie výzvednej činnosti v prospech Španielskej republiky.

Španielska vláda neoficiálne kontaktovala československého chargé d'affaires v Madride Formánka už koncom júla 1936. Mala záujem nakúpiť v ČSR lietadlá a ďalší vojenský materiál. Odpoveď z Prahy vzhľadom na práve prebiehajúcu hanebnú francúzsku diplomatickú iniciatívu bola záporná. Aj samotný Jiménez de Asúa bol pôvodne splnomocnený ponúknuť československej vláde úver pol miliardy korún za záväzok dodať zbrane do Španielska, no tento zámer sa zavrhol už vo fáze konzultácií.⁸

Napriek rôznosti stranických postojov k dodávkam zbraní Španielskej republike, objektívnym záujmom ČSR bol úspech madridskej vlády pri potláčaní vojenského povstania a z toho vyplývajúce konzekvencie v medzinárodnej sfére. Práve zahraničnopolitické okolnosti (práve sa rodia politika neintervencie, delikátne postavenie Československa voči susednému nacistickému Nemecku) popri domácich tlakoch najviac prispeli k tomu, že ČSR od vypuknutia občianskej vojny zbrane do Španielska oficiálne nepredávala.⁹

Predaj zbraní v Československu bol podrobený schvaľovaciemu konaniu medzirezortnej ministerskej komisie, ktorá v konečnom dôsledku rozhodovala o udelení každého vývozného povolenia bez ohľadu na to, do ktorého štátu sme práve zbrane vyvážali.

V tejto súvislosti nemožno obísť fakt, že mnoho záviselo aj od konkrétnych osôb zapojených do schvaľovacieho konania. A práve ministerstvo obrany bolo v rukách pravicovej agrárnej strany, ktorá nezdieľala inak väčšinový názor o oprávnenosti zbrojných požiadaviek legálnej španielskej vlády. Na druhej strane známou je priaznivá Benešova inštrukcia ministerskému predsedovi Hodžovi z decembra 1936, podľa ktorej žiadne zbrane nesmú ísť priamo do Španielska, žiadne do Portugalska a do ostatných štátov možno povoliť vývoz, ak boli formality urobené tak, že po právnej stránke je Československo úplne kryté, hoci by tu aj bolo podozrenie na reexport.¹⁰ Problém s vývozným povolením, ktorý tak pre španielsku vládu vznikol, bolo teda možné riešiť jedine prostredníctvom priameho či nepriameho reexportu, t. j. prostredníctvom nákupu iným štátom, ktorý by

⁷ A MZV ČR, f. Kabinet ministra 1918 – 1939, k. 45, správa vyslanca R. Fliedra o čs.-portugalských vzťahoch z 31. 1. 1939.

⁸ A MZV ČR, Trezorové spisy 1921 – 1939 II/1, k. 1936 – 2, dok. č. 101910/1936, čs. ZÚ Madrid – MZV z 31. 7. 1936 a odpoveď MZV z 1. 8. 1936.

K spomínanej polmiliardovej ponuke pozri FPI, ALJA (Fundación Pablo Iglesias, Archivo de Luis Jiménez de Asúa) 445-6, 44. depeša z 20. 10. 1937.

⁹ Československo sa už 7. 8. 1936 listom prezidenta Beneša prihlásilo k politike neutrality presadzovanej Francúzskom. A MZV ČR, II. sekcia 1918 – 1939, k. 473, spisový záznam o návšteve vyslanca de Lacroixa u prezidenta Beneša.

¹⁰ *Vojenské dejiny Československa III.* Praha, 1987, s. 359-360 Spisový záznam inštrukcie prezidenta pre ministerského predsedu z 5. 12. 1936.

sa zaviazal, že zbrane sú určené pre jeho potrebu, ale dostala by ich španielska vláda, ktorá celú transakciu platila.

V rokoch 1936 – 1938 prebehlo viacero významných pokusov o sprostredkovaný nákup československých zbraní. Väčšina z nich nebola úspešná a nie na všetkých sa podieľalo svojou prácou španielske vyslanectvo v Prahe.

Obchody s našimi zbraňami sa často uzatvárali mimo republiky napr. v Paríži na úrovni emisárov španielskej vlády, medzinárodných obchodníkov so zbraňami, reprezentantov našich zbrojoviek a diplomatov tretích štátov. Transakcie, ponuky a pokusy o akvizíciu vojenského materiálu okrem snahy o utajenie sprevádzala aj atmosféra nekoordinácie a nedostatku nevyhnutných informácií až chaosu, keď sa po Paríži, Prahe či Varšave pohybovalo mnoho často obskúrnych postáv ponúkajúcich zbrane, či prichádzajúcich bez skúseností, či dokonca bez vládnych splnomocnení zo Španielska, čo komplikovalo efektívnu prácu zastupiteľského úradu.

Práve v čase príchodu Jiméneza de Asúa do Prahy prebiehal jeden z úspešne uzavretých obchodov, v ktorom ako sprostredkovateľ fungovalo Mexiko.¹¹ Napriek vydarenému obchodu prišlo v priebehu transportu k indiskrétnosti, čo postavilo všetky nasledujúce pokusy o akvizíciu čs. zbraní latinskoamerickými krajinami pod zvýšené podozrenie z podobného pokusu o reexport. V októbri 1936 (pod tlakom medzinárodnej situácie) bol preto vydaný zákaz exportu do celej Latinskej Ameriky a žiadosti jej štátov boli v nasledujúcich týždňoch všetky zamietnuté.¹²

Aj ďalší obchod bol (aspoň spočiatku) uzatváraný bez angažovania španielskeho zastupiteľského úradu. Špeciálny emisár španielskej vlády pplk. Pastor (používal mexický pas na meno Alfredo Palacios) pracujúci nezávisle od vyslanectva, dohodol prostredníctvom čs. podnikateľa a už v minulosti obchodníka so zbraňami Lustiga kúpu zbraní prostredníctvom Turecka. Celá záležitosť ťahajúca sa od októbra 1936 do februára 1937 nakoniec po provokácii frankistických agentov a preverovaní obchodu tak v Prahe, ako aj v Ankare stroskotala de facto na administratívnej nedopracovanosti. Navyše Lustig nevrátil províziu a škandál dostal priestor v československej tlači.¹³ Výsledkom bola kompromitácia vyslanectva a preventívny odchod španielskeho emisára z ČSR. Na jar 1937 ho nahradil nový člen ZÚ Domingo Martínez de Aragón a od tej chvíle vyslanectvo priamo vstupovalo do oblasti nákupu zbraní, o čo ostatne Jiménez de Asúa žiadal už v novembri 1936. Ešte v ére Alfreda Palacios sa však Španielskej republike podarilo prostredníctvom Estónska dohodnúť koncom roka 1936 kúpu niekoľkých desiatok československých stíhacích a bombardovacích lietadiel, ktorá sa realizovala v prvom polroku 1937.¹⁴

V období, keď sa vyslanectvo priamo pokúšalo nájsť prostredníka pre kúpu našich zbraní, stroskotali, bohužiaľ, aj také nádejné prípady ako angažovanie Bolívie či opäť Mexika, keď Jiménez de Asúa sa rozhodol dopredu veci poistiť informovaním čs. úradov

¹¹ A MZV ČR, Trezorové spisy 1921 – 1939 II/1, k. 1936 – 2, dok. č. 154.609/1936 doklad o udelení vývozného povolenia a list mexického vyslanca zo 17. 8. 1936, na základe ktorého bolo povolenie MNO vystavené. A MZV Praha, Trezorové spisy 1921 – 1939, II/1, k. 1936 – 2, dok. č. 134.013/36, Flieder – MZV z 9. 10. 1936 – „potvrďujem príchod obchodnej lode do Bilbaa s nákladom niekoľko desaťtisíc pušiek a asi 20 miliónov nábojov... v diplomatickom zbore sa rozšírila správa, že tieto zbrane sú pôvodu československého...“.

¹² A MZV ČR, II. sekcia 1918 – 1939, k. 505 Informácia MNO pre MZV z 11. 12. 1936.

¹³ SÚA ČR, 225 – 1319 – 4, *Polední list* zo 7. 1. 1937.

¹⁴ Vraný, J.: Československé letouny ve španělské občanské válce. In: *Letectví a kosmonautika*, č. 19/1986 s. 722-723, pozri tiež Vojenský historický archiv Praha (ďalej VHA) f. VTL Praha, k. 13, 1. schůzka výkoného výboru VTL zo 14. 1. 1937.

o skutočnom kupcovi zbraní. Stalo sa tak pre komplikácie zo strany latinskoamerických krajín a intervencie Rakúska a Talianska proti realizácii obchodu.¹⁵

Československé zbrane do Španielska odchádzali lodnou cestou najmä z prístavov Hamburg, Constanza a veľmi často z poľskej Gdyni v Baltickom mori. Svojím sortimentom boli na obchodoch angažované továrne Letov, Avia, Škoda, ČKD, Zbrojovka Brno, ale aj Považská Bystrica.

Zastupiteľskému úradu Španielska sa podarilo v decembri 1937 zabezpečiť dodávku pechotných zbraní a streliva (v hodnote 922 000 libier) prostredníctvom ZSSR, ktorý mohol nakupovať v ČSR aj vďaka spojeneckej zmluve, ktorú v roku 1935 ČSR a ZSSR ako rezíduum Barthouovej iniciatívy uzavreli. V tejto súvislosti je zaujímavé, že o rovnaký reexport prostredníctvom Sovietskeho zväzu sa Jiménez de Asúa pokúsil už na začiatku svojho pôsobenia v Prahe v októbri 1936, kedy odpoveď Sovietov bola negatívna.¹⁶ Podľa ruských zdrojov však Sovieti takúto transakciu vzápätí urobili, ako vidno, bez vedomia španielskych diplomatov v Prahe a zrejme tiež československých úradov. Vieme ale aspoň o neoficiálnych sondážach GRU, či by čs. Obranné zpravodajstvo neprevzalo dohľad nad obchodom so zbraňami pre Španielsku republiku, pretože Sovietov by tieto operácie mohli skompromitovať. (Koho nie?)¹⁷

V apríli 1938 sa opäť podaril obchod s delostreleckou technikou a pechotnými zbraňami prostredníctvom Estónska, pričom aspoň prvá časť dodávky sa cez Gdyniu dostala do Španielska.¹⁸ Dodávky lietadiel opäť cez Estónsko, súvisiace s výpredajom nadbytočnej vojenskej techniky po mníchovskej konferencii však už schválené neboli vďaka negatívnemu postoju pomníčovského ministra zahraničia Chvalkovského.¹⁹

Celkovo možno konštatovať, že v tak kardinálnej oblasti, akou pre Španielsku republiku bol nákup zbraní, nebolo pražské vyslanectvo v zásade úspešné.

Ako rád priznáva aj sám vyslanec, oveľa oslnivejšie výsledky dosiahol v ďalšej z ťažiskových činností vyslanectva, ktorou bolo vybudovanie výzvednej agentúry. Československo ako demokratický štát, susediaci s Nemeckom a ďalšími štátmi s nepriaznivým pomerom k Španielskej republikánskej vláde bolo v tomto zmysle výhodnou základňou. Skutočne, po angažovaní rakúskeho socialistu Leopolda Kulcsara (najprv kvôli propagande) sa už v priebehu prvej polovice roku 1937 podarilo vybudovať agentúrnu sieť, ktorá postupne monitorovala deväť štátov, vrátane ČSR, s informačnými zdrojmi aj na OKW, na britskom vyslanectve v Prahe alebo na československom MZV. Zaujímavosťou bolo angažovanie Otta Strassera, ktorý bol v Československu v exile.

¹⁵ Veľmi dobré informácie Talianska, ktoré boli základom jeho demarší, pramenili predovšetkým z informácií, ktoré prostredníctvom svojej výzvednej siete získavalo vyslanectvo Talianska vo Varšave. Bližšie pozri A MAE, R – 1048, exp. 21, diplomatické zastupiteľstvo frankistov Varšava – MAE Burgos z 21. 7. 1938.

¹⁶ FPI, ALJA 442-3, šp. ZÚ Praha – Madrid, 2. depeša z 29. 10. 1936. Tvrdí to aj Howson, G.: *Armas para España*. Barcelona, 2000, s. 225. Presnú hodnotu obchodu uvádza Jiménez v 76. depeši z 11. 12. 1938 in: A MAE, Archivo de Barcelona, RE-62.

¹⁷ „Podľa správy, ktorú pre Stalina vypracoval Vorošilov, bolo v období od októbra 1936 do februára 1937 zakúpených 30 diel, fotovybavenie a plynové masky vo Francúzsku, 17 lietadiel zo Spojených štátov, 8 diel zo Švajčiarska a 145 guľometov a 10 000 pušiek z Československa... Sovieti tiež kúpili 16 lietadiel v Holandsku a 25 lietadiel v Československu (do Španielska ich dorazilo 8)“. S odvolaním sa na akademickú *Istoriju rodiny*. Moskva, 1990, s. 86 to uvádzajú Sarin, O; – Dvoreckij, L.: *Vetřelci. Agrese Sovětského svazu proti světu 1919 – 1989*. Bmo, 1998, s. 14. K ponuke GRU pozri zprávu Čs. vojenského atašé v Moskve z 9. 10. 1936 in AMZV ČR, f. Trezorové zprávy, k. 1936/II-2.

¹⁸ A MZV ČR, II. sekcia 1918 – 1939, k. 524, fascikel Španělsko, s'ťažnosť talianskeho vyslanca na dodávky čs. zbraní do Španielska a Habeša zo 16. 4. 1938; MNO – MZV z 15. 4. 1938 a dôverný spis MZV č. 61477/1938 z 27. 4. 1938.

¹⁹ A MZV ČR, II. sekcia 1918 – 1939, k. 504, fascikel Estónsko, MZV – MNO z 29. 10. 1938.

Dominantnou oblasťou záujmu bolo Nemecko, správy boli predovšetkým vojenského, ale aj politického charakteru a výsledky špionáže tak dobré, že časom prišlo i k ponuke druhého oddelenia Hlavného štábu Československej armády (vojenská spravodajská služba) na výmenu informácií a napriek rezervovanému postoju Španielskeho ZÚ, sú indície, že k takejto spolupráci aspoň z času na čas prichádzalo.²⁰ Súčasne si španielske vyslanectvo za priamej spolupráce so sovietskym vyslanectvom a KSC vybudovalo vlastnú kontrarozvedku predovšetkým proti agentom gestapa v Prahe monitorujúcu však aj činnosť španielskej kolónie v ČSR, či už šlo o španielskych emisárov v Prahe, frankistických azylantov, okruhu okolo Sanz y Tovar a konečne všetkých španielskych republikánov v Československu, čo patrí k práci kontrarozvedky, ale čo bolo v roku 1937 aj odrazom dusnej atmosféry čistiek vanúcej zo ZSSR ako sa to odzrkadlilo aj priamo v republikánskej zóne v Španielsku.

V oblasti poskytovania materiálnej a humanitnej pomoci, či už priamo do Španielska, alebo španielskym deťom umiestneným vo Francúzsku, vystupovalo vyslanectvo do istej miery ako koordinátor, častejšie však skôr ako akýsi administratívny medzistupeň pri zasielaní tejto pomoci. Spolupracovalo pri tom predovšetkým s československým výborom pre pomoc demokratickému Španielsku.²¹ Zaujímavosťou je v tejto súvislosti snáď aj iniciálna funkcia vyslanectva, keď pripravilo viaceré propagandistické akcie, ktoré mali pomôcť zintenzívniť poskytovanie pomoci republikánskej zóne.

V situácii, keď veľká časť prerozubikánskej propagandy sa niesla v réžii československej ľavice, vyslanectvo ovplyvňovalo verejnú mienku aj priamym zadávaním podnetov vybraným ľavicovým novinárom. Jeho vlastná informačná kancelária vybudovaná za priamej pomoci sociálnej demokracie fungovala od mája 1937. Okrem toho vyslanectvo organizovalo prednášky španielskych intelektuálov a profesorov, snažilo o istú kultúrnu expanziu formou lektorátov španielčiny na československých vysokých školách.

Osobitnou kapitolou tejto sféry činnosti bola účasť vyslanectva na dezinformačnej kampani, ktorú viedli španielske ústredné úrady po únose československých štátnych príslušníkov v republikánskom Španielsku a ich neskoršom zavraždení agentmi SIM alebo NKVD.²² Vyslanectvo tiež zasahovalo do práce Španielskeho inštitútu v Prahe, kde sa snažili ovplyvňovať zameranie tejto organizácie infiltráciou svojho agenta do jej radov a zákulisnými intervenciami zameranými na zmenu vedenia inštitútu.²³

Súčasťou propagandistickej práce vyslanectva bola aj spoluúčasť na príprave niekoľkých ciest československých delegácií do Španielska v roku 1937. Podstata tejto práce spočívala v koordinácii postupu československej a španielskej strany a v zabezpečovaní, prípadne financovaní dopravy. Za najdôležitejšiu z návštev považovali sami Španieli cestu 6-člennej delegácie poslancov strán vládnej koalície, intelektuálov a novinárov vyslanú

²⁰ FPI, ALJA 447 – 3, Jiménez Asúa – ME, 55. depeša z 26. 2. 1938, Tamže 442 – 15, Jiménez Asúa – ME, 14. depeša z 13. 2. 1937.

²¹ Výbor pre pomoc demokratickému Španielsku združoval niekoľko desiatok spoločenských organizácií nielen ľavicového, ale všetko demokratického zamerania často aj s celoštátnou pôsobnosťou. Na jeho čele stál Emanuel Voska.

²² SÚA, 225-1269-5, spis prezídia Ministerstva vnútra č. 15929/1938 z 9. 6. 1938; Tamže, *Ranní A – Zet* zo 14. 10. 1937 a *Národní politika* z 15. 2. 1938.

FPI, ALJA 445-5, Jiménez Asúa – ME, 43. depeša z 12. 10. 1937; FPI, ALJA 445-6, Jiménez Asúa – ME, 44. depeša z 20. 10. 1937; FPI, ALJA 445-7, Jiménez Asúa – ME, 45. depeša z 31. 10. 1937.

²³ FPI, ALJA 442-15, Jiménez de Asúa – ME, 14. Depeša z 13. 2. 1937; FPI, ALJA 442-16, Jiménez de Asúa – ME, 15. depeša z 20. 2. 1937; FPI, ALJA 442-18, Jiménez de Asúa – ME, 17. depeša zo 6. 3. 1937.

v marci 1937.²⁴ Jej zloženie sa neustále menilo, čo samo o sebe robilo prípravy zložitejšími, než boli v prípadoch straníckych ľavicových delegácií organizovaných po straníckej línii.

Významnou oblasťou, na ktorej bolo vyslanectvo pochopiteľne výrazne zaangažované, bol nábor a posielanie interbrigadistov do Španielska. Československo ako člen Výboru pre neintervenciu muselo čeliť obvineniam nepriamej intervencie (kam patrilo aj verbovanie a vysielanie dobrovoľníkov) – bola to iniciatíva talianskej vlády, ktorá otvorila tento problém už na septembrových poradách Výboru v Londýne.²⁵ Už spomínaný vládny emisár Pastor poverený nákupom zbraní bol síce v decembri 1936 po udaní v súvislosti s priamou akvizíciou dobrovoľníkov na čas zatknutý a vyslanectvo muselo v jeho veci intervenovať²⁶, inak však z politických dôvodov (účasť španielskych vládnych emisárov či dokonca vyslanectva na verbovaní dobrovoľníkov v cudzom štáte bola politicky neúnosná), ale najmä z praktických dôvodov túto sféru riadil najmä aparát KSČ.²⁷ Vyslanectvo prispievalo finančne prostredníctvom riadiacich agentovna zabezpečenie prísunu ľudí do Španielska a využívaním svojich konexií predovšetkým vo Francúzsku na zabezpečenie čo najlepších podmienok na dosiahnutie španielskych hraníc spravidla malými skupinami dobrovoľníkov. Vyhľadávané boli najmä technické kádre, zvlášť so špecializáciou na letectvo.²⁸

Ak možno za zenit činnosti vyslanectva považovať prvý rok pôsobenia Jiménez de Asúa, na jeseň 1937, nepochybne aj pod dojemom dlhodobého mimoriadneho pracovného vypätia, neúspechov v oblasti nákupu zbraní, konštantných finančných a personálnych problémov, badať prvé prejavy únavy a pesimizmu, čo sa týka účelnosti a perspektívnosti práce v Prahe. Súviselo to aj so sťažením pozície samotného Jiménez de Asúa potom, ako na jeseň 1937 vedúci politickej sekcie MZV Zdeněk Fierlinger, ktorý Španielskej republike enormne pomáhal v rôznych kauzách nielen pri nákupe zbraní, odišiel na diplomatický post do Moskvy a podtajomníka MZV Welnera vymenil Paulú, ktorého vzťah k republikánskemu Španielsku bol oveľa indiferentnejší.²⁹ Navyše na začiatku roku 1938 zomrel Kulcsar a v súvislosti s anšlusom Rakúska sa výrazne zvýšilo ohrozenie ČSR zo strany Nemecka. To sa odrazilo aj na našej vnútro politickej situácii, čo objektívne zhoršovalo perspektívy úspešnej práce španielskeho zastupiteľského úradu. Rovnako situácia na španielskych frontoch sa vyvíjala v prospech frankistov.

Vyslancovi sa síce ešte ku koncu roku 1937 po permanentnej snahe podarilo dosiahnuť odvolanie proti republike orientovaného československého vyslanca v Španielsku (ktorý

²⁴ SÚA, Prezídium Ministerstva vnútra, 225-1265-11, Policajné riaditeľstvo Praha – Prezídium Ministerstva vnútra z 3. 4. 1937.

A MZV ČR, II. sekcia 1918 – 1939, k. 473, 2. zväzok Povolenie k ceste čs. parlamentnej delegácie, čs. gen. konzulát Paríž – MZV z 13. 3. 1937. FPI, ALJA 442-18, Jiménez de Asúa – ME, 17. depeša zo 6. 3. 1937.

²⁵ A MZV ČR, II. sekcia 1918 – 1939, k. 475, ZÚ Londýn – MZV z 18. 9. 1936 a 10. 12. 1936, odpoveď čs. vlády na talianske memorandum z 15. 10. 1936.

²⁶ SÚA, 225-1266-3, spis Štátneho policajného úradu v Jablonci nad Nisou zo 6. 12. 1936 a prílohy o trestných oznámeniach a vypočúvaniach zo 7. 12. 1936; Tamže, Prezídium Zemského úradu v Prahe – Prezídium ministerstva vnútra, spis č. 7845 z 22. 2. 1937, podľa ktorého bolo trestné stíhanie Alfreda Palaciosu vo veci verbovania do cudzej armády 14. 1. 1937 zastavené.

²⁷ SÚA, 225-1266-4, Úradný záznam Spravodajského oddelenia Prezídia Policajného riaditeľstva v Prahe zo 14. 12. 1936 o domovej prehliadke ústredného sekretariátu KSČ v Prahe a následný obežník Prezídia Krajského úradu v Bratislave zo 4. 1. 1937.

Po tejto akcii sa namiesto ústredia KSČ presunula organizačná práca na nižšie zložky štruktúry KSČ – pozri Tamže, Policajné riaditeľstvo Praha – Prezídium ministerstva vnútra z 2. 2. 1937.

ďalej pozri aj SÚA 225-1267-1 Policajné riaditeľstvo Praha – Prezídium ministerstva vnútra z 2. 1. 1937 správa o dovtedajšom spôsobe verbovania dobrovoľníkov.

²⁸ A MZV ČR, II. sekcia 1918 – 1939, k. 473, fascikel Španielsko, Prezídium Policajného riaditeľstva v Košiciach – Prezídium krajského úradu v Bratislave z 24. 11. 1936.

²⁹ FPI, ALJA 445-5, Jiménez de Asúa – ME, 43. depeša z 12. 10. 1937.

však úradoval z francúzskeho St. Jean de Luz) Fliedra aj chargé d' affaires Formánka, ktorý sa kompromitoval v očiach Jiménaza de Asúa poskytnutím azylu Španielom na našom vyslanectve v Madride. Nemohol však nič urobiť proti intenzifikácii československých vzťahov s frankistami, čo od prelomu rokov 1937 – 1938 vrcholilo v apríli 1938 vyslaním československého generálneho agenta Hanáka do Burgosu a súčasne recipročným uznaním rovnakého statusu pre Gaspara Sanz y Tovara v Prahe.³⁰ Ukázalo sa, že podobne ako vo veci frankistických azylantov v ČSR aj v tomto prípade narazilo španielske vyslanectvo na úplnú autonómiu konania československej vlády.

Pozornosť, ktorú španielski diplomati (aj vo sfére spravodajskej služby) venovali medzinárodnej situácii a vnútornému vývoju Československa, sa po anšluse ešte vystupňovala. Situáciu Československa v apríli 1938 vnímali španielski diplomati ako natoľko kritickú, že začali pripravovať evakuáciu svojich rodinných príslušníkov a archívu.³¹ V máji dokonca, napriek úspešnej mobilizácii, citoval mienku šéfa svojej agentúrnej siete, že „dni Československa sú spočítané“.³²

Vyslancovi sa podarilo v jarných a prázdninových mesiacoch doriešiť finančné vyrovnanie z obchodu so zbraňami, ktoré hrozilo prerásť do škandálu kompromitujúceho ČSR, pravda, až s využitím všetkých ministerských konexií a po intervencii prezidenta Beneša. Tak získal späť z brnenskej Zbrojovky devízy v hodnote 83 mil. korún, ktoré tam boli deponované na krytie minuloročného nákupu zbraní Bolíviou, ktorý, už bolo uvedené, sa neuskutočnil. V lete Jimémez de Asúa podnikol aj kroky na reorganizáciu a zefektívnenie práce výzvednej siete a bol viac-menej nútený vypomôcť aj novovzniknutej službe francúzskeho Úradu vlády.³³

Pred nastávajúcou mníchovskou krízou prejavil značné obavy z možného nátlaku pravice (nevylučoval agrárnikov) na dohodu s Nemeckom a aj medzinárodné súvislosti hodnotil z hľadiska ČSR pesimisticky. Pôvodne plánoval odísť k začiatku októbra formálne aj kvôli zasadaniu SN, no – zrejme vzhľadom na obavy z eskalácie udalostí – vykonal rozlúčkové návštevy u Nečasa už 17. a 20. augusta. Z Jimémezovej korešpondencie sa zdá, že československý minister zdieľal názor španielskeho vyslanca, keď mu hovoril, že ak sa kríza vyrieši v prospech pravice, nielenže nebude mať zmysel, aby sa zo Ženevy vracal, ale možno sa ani nebude môcť vrátiť.³⁴ Aj pri protokolárnych návštevách u Kroftu a Beneša hovoril o „eventuálnom“ návrate, t. j. už sa neplánoval vrátiť.

Jimémez de Asúa odišiel z Prahy v posledných augustových dňoch augusta. Z bezpečnostných dôvodov mu ministerstvo zakázalo letieť nad Nemeckom, preto podnikol menšiu (12-dňovú) odyseu severnou Európou (cez Varšavu do Helsínk, Štokholmu a Osla, potom cez Antverpy) do Paríža. Odtiaľ do Ženevy, Barcelony a opäť do Paríža, kde mal počkať na ďalšie príkazy týkajúce sa jeho pracovného poslania. Sám odmietol veľvyslanec post v Mexiku a navrhoval (si) funkciu stáleho delegáta pri SN, pravda len ako krytie pre skutočnú misiu šéfa Informačnej služby pre Európu.³⁵ V tomto zmysle sa ho naozaj rozhodli poslať do Ženevy. Vo Švajčiarsku zastupoval svoju republiku v Spoloč-

³⁰ A MZV ČR, II. sekcia 1918 – 1939, k. 473, spis MZV č. 166.071/II – 1/1938 z 25. 11. 1938 o nadviazaní stykov s vládou gen. Franca.

A MAE, Archivo de Barcelona, RE – 62, Jimémez de Asúa – ME, 67. depeša zo 7. 6. 1938.

³¹ FPI, ALJA 448 – 1, Jimémez de Asúa – ME, 61. depeša z 21. 4. 1938.

³² A MAE, Archivo de Barcelona, RE – 62, Jimémez de Asúa – ME, 65. depeša z 20. 5. 1938.

³³ A MAE, Archivo de Barcelona, RE – 62, Jimémez de Asúa – ME, 69. depeša z 28. 6. 1938.

³⁴ A MAE, Archivo de Barcelona, RE – 62, Jimémez de Asúa – ME, 75. Depeša z 25. 8. 1938

³⁵ A MAE, Archivo de Barcelona, RE – 63, carp. 65, Jimémez de Asúa – ME, 1. depeša z Paríža z 18. 10. 1938.

nosti národov a súčasne stále riadil spravodajskú sieť, pri zrode ktorej v Prahe bol a ktorá napriek všetkým finančným problémom prinášala svoju ovocie.

Činnosť vyslanectva zostala na bedrách chargé d'affaires Dominga Martíneza de Aragón, ktorý sa súčasne naďalej (hoci už bezúspešne) angažoval v oblasti nákupu zbraní. Pri už spomínanom výpredaji našej vojenskej techniky pobenešovskou politickou garnitúrou bol jednak dominantne zohľadnený nemecký aspekt našej zahraničnej politiky a pri pomalosti vybavovania objednávok svoju úlohu zohral aj vývoj na španielskych frontoch.

Nepatrí to už k našej téme, ale smutným koncom účinkovania diplomatickej misie legálnej španielskej vlády bolo uznanie frankistickej administratívy Prahou a následné prerušenie diplomatických stykov pomníčovského Československa so Španielskou republikou koncom januára 1939. Republikánska trikolóra zaviala (prechodne) nad budovu španielskej legácie až po kataklizme druhej svetovej vojny.

Ak možno vysloviť základný súd nad činnosťou vyslanectva Španielskej republiky v ČSR v rokoch občianskej vojny, potom treba povedať, že priaznivou súhrou viacerých okolností aj napriek neúspechu pri nákupe zbraní, sa podarilo dostať význam misie na roveň veľvyslanectva v Paríži, Moskve či Londýne a osobitnému postaveniu sa vďaka schopnosti šéfa misie tešil španielsky ZÚ aj v neformálnej hierarchii diplomatických misí v Prahe.

OBČIANSKA VOJNA V ŠPANIELSKU V POLITIKE HSL'S V ROKOCH 1936 – 1939

Miroslav Michela
Historický ústav SAV

Michela, M.: The Spanish Civil War in the policy of HSL'S between the years 1936 and 1939

The author in his study presents a picture which reflects the Civil War in Spain in the Slovak conservative-catholic political party, which starts to shift quite radically rightward at that time. The author's analysis framed in the Czechoslovak political context of those times is supported by his examination of the party press. He points out the basic motives which determined the attitudes of the political clericalism in Slovakia towards the Spanish Civil War then reflected as a conflict of ideologies.

Udalosti v Španielsku v rokoch 1936 až 1939 vzbudili veľký záujem aj v slovenskej spoločnosti. Tá sa názorovo rozštiepila na dve výrazné skupiny. Prvá podporovala novú španielsku vládu Ľudového frontu a druhá ju kritizovala. Politiku Ľudového frontu podporovala najmä Komunistická strana Československa (KSČ), o čom vyšlo v minulosti aj viacero publikácií, keďže práve ona v tejto otázke vystupovala najaktívnejšie. Naproti tomu politike Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSL'S), ktorá sa k novým udalostiam v Španielsku stavala kriticky a podporila pravicový puč sa autori venovali len okrajovo.

HSL'S bola najsilnejšou slovenskou stranou v medzivojnovom období. Voličskú podporu však nevedela zúžitkovať vstupom do vlády, preto stála skoro celé medzivojnové obdobie v opozícii. Základnými piliermi jej politiky boli kresťanskosť, slovenskosť a autonomizmus.¹ Do volieb v roku 1935 stanovisko autonómie zastávali aj slovenskí komunisti a práve kvôli nim stratila vo voľbách Hlinkova strana mnoho hlasov.² Od roku 1934 sa v strane aktivizovala aj mladšia, radikálnejšia generácia sklamaná jej kompromisníckou politikou. Aj neúspech vo voľbách zapríčinil, že sa dostávali stále viac k slovu. Medzi najvýznamnejších predstaviteľov tohoto smeru patrili Karol Sidor a Ferdinand Ďurčanský.

Na oživenie československo-sovietskych vzťahov, podporených podpísaním spojeneckej zmluvy v polovici tridsiatych rokov, reagovala HSL'S negatívne a vo svojich zahraničnopolitických koncepciách presadzovala odpúťanie sa od ZSSR. Podrobne sledovala aj situáciu v Španielsku a upozorňovala na „nebezpečie, ktoré tam hrozí“. Čelný predstaviteľ strany, kňaz a poslanec Jozef Tiso, už vo svojej parlamentnej reči 29. apríla 1936 vystríhal pred komunistickými ambíciami robiť svetovú revolúciu: „Treba sa pozrieť dneska na Španielsko a budeme vidieť, že tento rozvrat sa tam úmyselne a systematicky robí...“ Vyjadril sa, že komunizmus je surovou negáciou náboženstva, popieraním vyššej kultúry, ničením ľudskej prirodzenosti a podrývanie základov ľudskej spoločnosti.³ Vply-

¹ *Nástup*, 1. 9. 1936, s. 1; k charakteristike strany pozri: Lipták, E. (zost.): *Politické strany na Slovensku*. Bratislava, 1992, s. 109-121, 221-231.

² Čulen, K.: *Po Svätoplukovi druhá naša hlava*. Cleveland 1947, s. 106-107; HOLOTÍKOVÁ, Z. – PLEVZA, V.: *Vladimír Clementis*. Bratislava 1968, s. 138-142.

³ *Tesnopisecká správa zo 40. schôdze NS RČS z 29. apríla 1936*; Porovnaj: ČULEN, K.: *Po Svätoplukovi...*, s. 115, 117.

vom správ, ktoré prichádzali v tej dobe zo Španielska o excesoch páchaných na cirkvi sa Hlinkova slovenská ľudová strana stavala k novej španielskej vláde negatívne. V ich argumentácii išlo najmä o stret dvoch protichodných ideových svetov, a to kresťanstva (katolicizmu) a marxizmu. V marci 1936 sa v Bratislave strhli násilnosti kvôli premietaniu filmu *Golem*, ktoré mali ideologický podtext.⁴ Bolo preto ľahko predpokladateľné, aký postoj zaujmú ľudáci k otázke vojenského prevratu v Španielsku z 18. júla 1936.

Hneď po začatí občianskej vojny, tlač ľudovej strany podrobne informovala o situácii v Španielsku. Sledovala reakcie zahraničia, najmä Sovietskeho zväzu, Talianska, Nemecka a Francúzska. Publikovala množstvo správ, od popisu operácií a situácie na frontoch, až po komentáre zdôrazňujúce nutnosť pádu republikánskej vlády a nebezpečných ambícií bolševikov. Konflikt jednostranne vysvetľovali, ako „revoltu pravícových elementov proti teroru ľavičiar-ských skupín,“ pričom zdôrazňovali, že bývalá vláda viedla krajinu do rozvratu.⁵ Ľudácke periodiká vo svojich článkoch od začiatku jasne podporovali pučistické, nacionalistické hnutie. Na základe udalostí v Španielsku upozorňovali na nebezpečenstvo bolševizmu aj na Slovensku „ktorý systematicky otravuje náš ľud“, vystríhali pred ich hazardérskou politikou s cieľom urobiť svetovú revolúciu.⁶ Odmietli tiež triedne chápanie konfliktu a zdôrazňovali ideologický boj, v ktorom súperili o podporu širších mas. Na jednej strane stála ideológia komunistická a jej internacionalizmus s materializmom popierajúci náboženstvo a naproti tomu stál konzervativizmus, národné a náboženské presvedčenie ľudákov.

Občianska vojna v Španielsku poskytovala HSLS vhodnú pôdu aj vo vnútropolitickom boji. Tento konflikt sa ľudáci snažili propagandisticky využiť proti svojim politickým protivníkom. Keďže v tom období prebiehali aj rokovania o vstupe HSLS do vlády, pričom strana deklarovala podporu oficiálnej neintervenčnej zahraničnopolitickej línie Československej republiky (ČSR) vo veci občianskej vojny,⁷ jej propaganda smerovala najmä proti KSC. Ako som už spomínal, išlo najmä o ideologické argumenty. Vzájomný antagonizmus prezentovaný najmä v tlači a na manifestáciách sa preniesol aj do lavíc parlamentu. Ďalším protivníkom bola Československá strana ľudová, ktorá tak ako HSLS oslovovala katolícke voličstvo. V porovnaní s ľudákmi však podporovala španielskych republikánov a aj postoje Vatikánu vysvetľovala ináč.⁸

Veľmi významnú časť informácií zo Španielska okrem frontových správ tvorili správy o protikatolíckych excesoch, ktoré boli často až detailne opísané. Tie sa stali najviac propagovaným motívom v boji proti marxizmu, pričom celá ľudácka propaganda navodila dojem, že legálna španielska vláda a jej podpora je vecou len ľavicových radikálov. Predseda strany kňaz Andrej Hlinka sa v tejto veci vyjadril, že „katolicizmus stavia chrámy kultúry a marxizmus v Španielsku ich podpaľuje a ničí“. Vyjadril sa, že nikdy nemôže súhlasiť s tými, čo bojujú proti cirkvi a citujúc vyhlásenia Svätej stolice, komunizmus prirovnal k satanizmu.⁹ HSLS neustále zdôrazňovala politiku cirkvi, často citujúc vyjadrenia jej vysokých predstaviteľov, pričom komunisti upozorňovali na hrubé zneužívanie náboženského citenia Slovákov touto stranou,¹⁰ ktorá propagovala ideu, že podpora

⁴ Pozri napríklad: *Slovenská pravda*, 26. 4. 1936, s. 1; 29. 4. 1936, s. 1; 30. 4. 1936, s. 2.

⁵ *Slovák*, 21. 7. 1936, s. 1.

⁶ *Slovák*, 28. 7. 1936, s. 1.

⁷ K tomu pozri: Vajsová, H.: Národnorevolučná vojna v Španielsku v rokoch 1936-1939 a jej ohlas v ČSR. In: *HČ*, roč. 3, č. 2, 1955, s. 164. Pozri tiež: Kružlík, F.: Boj československých dobrovoľníkov proti fašizmu v Španielsku 1936-39. In: *Dobrovoľníci slobody*, Zostavil J. Hořec, Praha, 1956, s. 23-25.

⁸ *Slovák*, 10 júna 1937, s. 1.

⁹ *Slovák*, 18. 8. 1936, s. 3; *Slovák*, 1. 1. 1937, s. 1.

¹⁰ *Slovenské zvesti*, 5. 8. 1936, s. 1; Vajsová, H.: *c. d.*, s. 166.

španielskej republikánskej vlády je v rozpore s kresťanskou vieroukou. Upozorňovali tiež na príklon niektorých predstaviteľov ľudovej strany k fašizmu. Išlo najmä o osobu Hlinkovho obľúbenca Karola Sidora, ktorý bol poslancom a šéfom tlače HSĽS a patril medzi najhlasnejších odporcov komunizmu.¹¹ Napriek obdivu k autoritatívnym zriadeniam, HSĽS sa v tomto období viackrát dištancovala od talianskeho fašizmu a najmä nemeckého nacizmu, čo súviselo najmä s proticirkevnou politikou týchto režimov. Na druhej strane však tieto režimy predstavovali podľa nich oveľa menšie nebezpečenstvo ako bolševizmus a aj preto hneď po vypuknutí občianskej vojny zaujali k frankistom kladný postoj, dokonca schvaľujúc aj nemeckú a taliansku intervenciu.¹²

Dôležitým medzníkom v politike strany bol jej zjazd ktorý sa konal v Piešťanoch 19. – 20. septembra 1936. Strana sa tam opätovne deklarovala ako jediná reprezentantka slovenského národa, ktorej cieľom je bojovať za kresťanské a národné hodnoty Slovákov. V tzv. Piešťanskom manifeste skoncipovanom mladými radikálmi okolo autonomistického časopisu *Nástup* (s ideovým vodcom F. Ďurčanským), sa píše: „...zatrucujeme spoluprácu s medzinárodným predstaviteľom materialistickej ideológie a žido-bolševickej anarchie. Zapojujeme sa do protikomunistického frontu po boku národov vedených kresťanskými zásadami.“¹³ V politike HSĽS nastal posun viac doprava. V tomto období už mali poniektorí predstavitelia HSĽS aj živé styky s Henleinovou Sudetendeutsche Partei.¹⁴ Alexander Mach, šéfredaktor Slovenskej pravdy, spomína: „... pokladal som za celkom prirodzené spojiť sa s každým, alebo so všetkým, čo bolo podľa môjho predpokladu menšie zlo než bolševizmus.“¹⁵ V brožúrke *Náš siedmy zjazd*, ktorá vyšla na počesť zjazdu v Piešťanoch, okrem marxizmu kritizovali aj liberalizmus a fašizmus.¹⁶ Táto brožúra však obsahovo nevyhovovala cenzorom a úrady ju skonfiškovali. Podobne aj periodiká uverejňujúce text manifestu poznačila cenzúra.¹⁷ V tomto čase sa objavilo dokonca heslo: „Hitler, Horthy, Hlinka to je jedna linka!“, ktoré však ľudáci potierali. Napriek tomu ho využívali Nemci, komunisti, aj slovenský renegát František Jehlička podporovaný maďarskou vládou. Zjazd sa stotožnil aj so zahraničnopolitickou líniou propagovanou denníkmi *Slovák* a *Slovenská pravda*: „Najmä čo sa týka boja proti spolupráci štátu so svetovým komunizmom.“¹⁸ Ako zaujímavosť spomeniem tiež propagačnú brožúru pod názvom *Bolševické peklo vo Španielsku* ktorú vydal F. Jehlička. V rámci protibolševickej agitácie, zdôrazňujúcej najmä proticirkevné excesy, sa snažil preorientovať Slovákov pozitívne k Maďarsku a na margo zjazdu strany poznamenal, že Slováci sa pridali do protibolše-

¹¹ Pozri napríklad: *Slovenské zvesti*, 4. 8. 1936, s. 1; Slovenský národný archív v Bratislave (SNA), fond Policajné riaditeľstvo-Robotnícke hnutie a dejiny KSC (f. PR-RH), krabica 233 (krab. 233), materiál 60/2; Filo, M.: *Pri Madride sme bojovali o Prahu*, Bratislava 1961, s. 167-170.

¹² K tomu pozri: Kamenec, I.: *Kryštalizácia politického života na Slovensku v rokoch 1935-1937*. In: *HC*, roč. 29, č. 1, 1981, s. 8; pozri tiež: Bystrický, V.: *Slovensko roku 1938 (východiská a perspektívy)*. In: *Československo 1918 – 1938. Osudy demokracie ve střední Evropě*. Praha 1999, s. 208; SNA, f. PR-RH, krab. 233, materiál 60/2.

¹³ *Slovenská pravda*, 22. 9. 1936, s. 1; porovnaj: LIPCHER, L.: *Židia v Slovenskom štáte 1939-45*. Bratislava 1992, s. 16; Vnuk, F.: *Mat' svoj štát znamená život*. Bratislava 1919, s. 131-135; Čulen, K.: *Po Svätoplukovi...*, s. 165-167; Ďurčanský, F.: *Pohľad na slovenskú politickú minulosť*. (2. vydanie) Bratislava 1996, s. 144.

¹⁴ SNA, f. S, krab. 501-4, Alexander Mach „bývalý minister vnútra tzv. Slovenského štátu“ „Leopoldov“, Počiatky stykov s Henleinovou stranou, s. 2.

¹⁵ VNUK, F.: *Mat' svoj štát...*, s. 139.

¹⁶ Kočíš, A.(zost.): *Náš siedmy sjazd*. Bratislava 1936, s. 54.

¹⁷ Štátny oblastný archív v Bratislave (ŠOBA), f. Krajský súd v Bratislave, T1 370/36; T1 376/36; T1 378/36; T1 460/36.

¹⁸ Kočíš, A.(zost.): *c. d.*, s. 69.

vického frontu a zaradili sa k Mussolinimu, Hitlerovi a k Horthymu.¹⁹ Proti šíreniu týchto letákov československé úrady samozrejme zakročili.²⁰

Od jesene 1936 začali komunisti tajne vysielat' dobrovoľníkov do Španielska,²¹ organizovali rôzne zbierky, prednášky so snahou poskytnúť morálnu a materiálnu pomoc republikánom. Tieto aktivity zastrešili heslom: „Pri Madride sa bojuje o Prahu“. Proti tomu HSLS dôrazne protestovala. Na margo komunistami podporovaného hűfneho odchodu interbrigadistov zo Slovenska sa Slovák pýtal: „Nie je povážlivá vec, kam vedie a do akých medzinárodných zápletiiek strhuje Slovákov boľševizmus?“²² Zdôrazňujúc nezmyselnosť obetí, upozornil na ich nebezpečné martýrium, ktoré môže komunistom „nahnať na mlyn nových uchádzačov“ pričom neustále dezauroval morálny profil interbrigadistov, ktorých označili za: „zobranku dešperátov celého sveta“, upozorňujúc na to, že rodiny bojujúcich dostávajú aj finančné príspevky.²³ Komunistické periodiká obvinili, že každodenne uverejňujú výzvy na pomoc republikánskemu Španielsku.²⁴ Ľudáci, vedomí si sily propagandy, sa angažovali najmä prednáškovou a tlačovou kampaňou, ktorej cieľom bolo okrem politickej propagandy, zabrániť odchodu Slovákov do interbrigád. Karol Sidor sa k tomu vyjadril: „My sa snažíme demokratickými prostriedkami, silou slova tlačeného i predneseného odvrátiť slovenský ľud od rozvratných ideí boľševicko-marxistických a pripútať ho k národnému a náboženskému presvedčeniu.“²⁵ Spolu s Národnou obcou fašistickou usporiadali aj peňažné zbierky v prospech povstalcov.²⁶ Tie sa však nestretli s veľkým úspechom.²⁷ Rozličné postoje ku konfliktu v Španielsku sa odrazili aj na akademickej pôde v celej svojej šírke, pričom najradikálnejšie póly zas predstavovali komunisticky a ľudácky orientovaní vysokoškooláci, pričom charakteristická bola pre nich ešte väčšia vyhrotenosť ústiaca do vzájomných potýčiek. Túto skutočnosť si uvedomovali aj oficiálne kruhy a na čas zastavili činnosť Nástupu, do ktorého prispievali najmä študenti.²⁸

Z rozsiahlej propagandy v tlači spomeniem aspoň niekoľko článkov uverejňovaných na pokračovanie. Širšie poňatá séria článkov „Komunizmus otravou ľudstva“ mala čitateľom Slováka objasniť vzájomný komunistický a katolícky antagonizmus na základe citátov komunistických klasikov.²⁹ Boj španielskych katolíkov zas opisovala próza „Španielsky národ nechcel umrieť“.³⁰ Okrem spomenutých článkov sa často tejto témy dotkol v Slovenskej pravde Alexander Mach v rubrike Kurzívkovým tónom a kňaz Karol Körper v úvodníkoch týchto novín. Körper napríklad podporil neutralitu ČSR vo vzťahu k občianskej vojne, hneď však aj dodal, že táto v prípade potláčania práv cirkvi je už sama o sebe hriechom.³¹

Najúspešnejšou aj najpropagovanejšou ľudáckou reflexiou občianskej vojny v Španielsku, sa stalo dielo blízkeho Sidorovho spolupracovníka, zodpovedného redaktora Slováka

¹⁹ Jehlička, F.: *Boľševické peklo vo Španielsku*. Slovenská rada v Ženeve, 1937.

²⁰ ŠOBA, f. Štátne zastupiteľstvo, 4485/37, 4679/37; Tamže, f. Krajský súd v Bratislave, T1 1/37.

²¹ K tomu pozri tiež: SNA, f. PR-RH, krab. 233 a 278; Vajsová, H.: *c. d.*, s. 169-176.

²² *Slovák*, 27. 11. 1936, s. 2.

²³ *Slovák*, 30. 12. 1936, s. 1; Hotmar, J.: *Když mlčí kaštaněty*. Praha 1986, s. 54; porovnaj s: ŠOBA, f. Štátne zastupiteľstvo, 6/37, 6352/37; *Slovenské zvesti*, 18. 12. 1936, s.1.

²⁴ ŠOBA, f. Krajský súd v Bratislave, T1 417/36; *Slovák*, 21. 10. 1936, s. 1.

²⁵ *Slovák*, 26. 8. 1936, s. 1.

²⁶ Kamenec, I.: *c. d.*, s. 9.

²⁷ *Slovenské zvesti*, 8. 7. 1937, s. 1.

²⁸ Čierna-Lantayová, D.: *Pokrokové študentské hnutie na Slovensku 1918-38*. Bratislava 1974, s. 118-122.

²⁹ Pozri: *Slovák*, 20. 1. 1937; 21. 1. 1937; 22. 1. 1937; 23. 1. 1937; 2. 2. 1937; 4. 2. 1937; 5. 2. 1937, s. 4.

³⁰ *Slovák*, 16. 2. 1937; 17. 2. 1937; 18. 2. 1937, s. 2.

³¹ *Slovenská pravda*, 29. 7. 1936, s. 1.

a Slovenskej pravdy, Karola Murgaša pod názvom *Hrdinovia Alcazaru*. Tento román zachytávajúci neúnavný odpor nacionalistov v starej toledskej pevnosti, na čele s plukovníkom Moscradom, bol publikovaný v Slovenskej pravde od začiatku októbra 1936 a stal sa jedným z prvých diel venovaných občianskej vojne v Španielsku vôbec. Jeden z vodcov slovenských komunistov Vladimír Clementis sa o ňom vyjadril: „Ludácka Slovenská pravda prináša román, ktorý si jeden z redaktorov z prsta vycical“ a tvrdil, že v skutočnosti sa tie udalosti odohrali úplne ináč.³² Slovák naproti tomu vyzdvihoval kvality tohto románu „písaného na základe spoľahlivých správ“, ktorý zároveň – čo bolo pre ľudákov dôležité – „poskytuje dobré poučenie, že s boľševizmom neradno sa zahrávať, že to je nákaza, ktorú treba v zárodkoch potlačiť.“³³ Román bol napísaný pútavým štýlom, pod ktorý sa podpísala aj apretácia slovenského spisovateľa Mila Urbana, pričom je však silne ideologicky poznačený, podobne ako všetky práce K. Murgaša. V roku 1937 vyšiel aj knižne a prednedávnom v reprinte.³⁴ Okrem tohto románu autor publikoval veľké množstvo článkov venovaných udalostiam v Španielsku a k tejto téme neraz aj prednášal. Podobne ako *Hrdinovia Alcazaru* Slovenská pravda od júna 1937 uverejňovala na pokračovanie aj prácu španielskeho jezuitu José Marcela pod názvom *Rytieri kríža*, ktorá bola neskôr aj vydaná knižne. Táto práca sa skladá z listov, súkromných zvestí a novinových správ, pričom má čitateľom lepšie priblížiť udalosti v Španielsku.³⁵ Generál Francisco Franco bol v nej a aj v iných článkoch vykresľovaný ako vykupiteľ krajiny. Články v Slovákú nazvané *Nueva España* publikované koncom roku 1937 a v roku 1938, podrobne sledovali Francovu politickú líniu a zmeny v krajine zapríčinené občianskou vojnou.

Karol Sidor 8. júna 1937 v zahraničnom výbore parlamentu upozornil na rozpoltenosť krajiny zapríčinenú udalosťami v Španielsku, pričom opätovne poukázal na angažovanosť komunistickej strany. Na margo defenzívnej politiky pravicových strán sa vyjadril, že tá sa nedá nazvať hrdinskou a nezodpovedá ani katolíckej mravouke, pričom poukázal na stanovisko Katolíckej akcie, ktorá vyzvala k podpore generála Franca.³⁶ Tým jednoznačne vyjadril aj svoje stanovisko.

V roku 1938 badať v periodikách HSLS obmedzenie počtu a rozsahu článkov týkajúcich sa občianskej vojny, čo vyplynulo zo zložitej domácej aj zahraničnopolitickej situácie ČSR.³⁷ Mníchovská dohoda zapríčinila vážne mocenské zmeny v stredoeurópskom priestore. Podľa F. Kružíka sa vo svojich dôsledkoch stala vrcholom kampane proti republikánskemu Španielsku a jeho zástancom v ČSR.³⁸ Pozície dovtedajšej opozície (do ktorej patrila aj HSLS) sa upevnili. Jej dôsledkom bolo aj to, že československá zahraničná politika sa začala orientovať na Nemecko a na Slovensku bola po októbri 1938 vyhlásená autonómia. Znamenala nástup ľudákov k moci. HSLS sa po zlúčení s ostatnými politickými stranami pod názvom HSLS – Strana slovenskej národnej jednoty stala oficiálne „jedinou reprezentantkou slovenského národa“. Činnosť KSČ bola zastavená.

Na jeseň 1938 španielska vláda odvolala dobrovoľníkov z frontu. Interbrigadisti z ČSR boli však doma nežiaduci a nová československá vláda Rudolfa Berana dokonca 28. januára 1939 uznala de jure Francovu vládu.³⁹ Ešte predtým, 14. decembra 1938 pri-

³² *Slovák*, 18. 11. 1936, s. 4.

³³ *Slovák*, 14. 2. 1937, s. 3.

³⁴ Murgaš, K.: *Hrdinovia Alcazaru*. Trenčín 1997.

³⁵ Pozri: *Slovenská pravda*, 12. 6. 1937, s. 3.

³⁶ *Slovák*, 10. júna 1937, s. 1; Vajsová, H.: *c. d.*, s. 167.

³⁷ K tomu pozri: Bystrický, V.: *c. d.*, s. 201-215.

³⁸ Kružík, F.: *c. d.*, s. 7, 45, 48.

³⁹ *Tamže*, s. 48; *Slovenská pravda*, 29. 1. 1939, s. 1.

jal K. Sidor, pôsobiaci v tej dobe už v ministerskom kresle, návštevu generálneho agenta frankistického Španielska G. Sanza y Tovara a v srdečnom rozhovore sa utvrdili v spoločnej náboženskej a protimarxistickej orientácii oboch národov. Okrem politických vecí, sa venovali aj Murgašovmu románu Hrdinovia Alcazaru.⁴⁰

Rok 1939 bol v Československu rokom očakávaní. Slovenské médiá ďalej sledovali blížiaci sa koniec občianskej vojny v Španielsku, avšak v krajine sa práve v tom čase rozhodovalo o jej ďalšej existencii. 14. marca 1939 vznikol samostatný slovenský štát. Až pád Madridu koncom toho mesiaca si v slovenských médiách vyslúžil väčší ohlas. Predseda slovenskej vlády Tiso zaslal Francovi 31. marca pozdravný telegram, v ktorom ho informoval, že slovenský národ sledoval udalosti v Španielsku a zaželel mu: „aby víťazstvo jeho bolo do dôsledkov uskutočnené a trvalo zabezpečené“.⁴¹

Ukončenie občianskej vojny v Španielsku propaganda slovenského štátu chápala ako „triumf novej Európy“⁴² v boji dvoch ideologických blokov, pričom svoju orientáciu na Nemecko jednoznačne deklarovala. Ľudácky výklad konfliktu v Španielsku dostal nový rozmer. Nešlo v ňom už len o víťazstvo katolicizmu nad bezbožným režimom, ale aj o ideovú prestavbu celej Európy. Toto modifikované chápanie politickej situácie ovplyvnila najmä spomínaná zmena zahraničnopolitického postavenia krajiny. Nastal čas na rozvoj španielsko-slovenských vzťahov, keďže Španielsko patrilo medzi prvé krajiny ktoré uznali Slovensko po marci 1939.⁴³

Politika HSEŠ vo vzťahu k občianskej vojne v Španielsku v rokoch 1936 až 1939 bola silne determinovaná katolíckou orientáciou strany. Ľudáci podrobne sledovali situáciu a upozorňovali na nebezpečenstvo, ktoré tento konflikt predstavoval pre celý svet, zdôrazňujúc najmä expanziu boľševizmu. Takto ideologicky chápaný konflikt zároveň využili pre potreby vnútropolitického boja voči svojimi konkurentom, ktorí aj v ňom zastávali iné stanovisko. Politické zmeny v Európe koncom 30. rokov zanechali stopu aj na zdôvodňovaní významu španielskej občianskej vojny, kde ľudáci, prvotne zástancovia práv katolíckej cirkvi, začali hovoriť aj o prestavbe Európy.

---

⁴⁰ *Slovák*, 16. 12. 1938, s. 2

⁴¹ *Slovák*, 31. 3. 1939, s. 3.

⁴² *Slovák*, 30. 3. 1939, s. 2.

⁴³ Bolo to 26. 4. 1939.

DLHÁ CESTA K SLOVENSKO-ŠPANIELSKÉJ OBCHODNEJ DOHODE 1943

Peter Száraz
Univerzita Komenského

Száraz, P.: The long way to the Slovak-Spanish trade agreement 1943

The study analyses the backgrounds of the Slovak-Spanish commercial relations from 1939 after the rise of the Slovak Republic and also the victory of Franco regime in the Civil War. It examines a few-year-long process, which led to the signing of the trade agreement in 1943. It pays attention to the political motivation of consolidation of not more than marginal business contacts and to the causes which made their fluent development impossible. The author also gives a description of the final preparations of the contract and of the factors that influenced the structure of the list and quality of goods.

Analýza vzťahov dvoch krajín ponúka záujemcovi možnosť a snáď i povinnosť zvážiť limity komparácie. Hoci tento smer nebude cieľom našej štúdie a pri hľadaní súvislostí medzi krajinami zemepisne tak vzdialenými a svojím dovtedajším vývojom odlišnými ako sú Slovensko a Španielsko sa treba vždy mať na pozore pred pascou samoučelnosti, predsa len možno nájsť vo vývoji Slovenska a Španielska v období 1939 – 1944 niekoľko v princípe podobných či príbuzných faktorov, ktoré nejakým spôsobom ovplyvnili aj ich zahraničnoobchodnú politiku.

V najvšeobecnejšej rovine spojivom je nesporne časová zhoda v kumulácii zásadných vnútro- a zahraničnopolitických udalostí. Ak frankisti čelili problémom so zjednotením tri roky občianskou vojnou rozdeleného územia, ľudácka administratíva riešila úlohy vyplývajúce z rozbitia Československa a vzniku samostatného Slovenského štátu. Už z objektívnej nevyhnutnosti, ale aj s prihliadnutím na v zásade príbuzný charakter režimov v Španielsku a na Slovensku a konečne i s prihliadnutím na skoré externé politicko-vojenské imperatívy prebiehal proces stabilizácie ekonomiky oboch štátov podľa viacmenej rovnakých postupov, ktorých spoločným všeobecným znakom bola prísna štátna kontrola hospodárskeho vývoja, čo sa pri slabosti ich ekonomík a politickej závislosti oboch režimov vo zvýšenej miere týkalo aj zahraničného obchodu. Inak na Slovensku doma vzhľadom na civilnejší charakter vlády, pokojnejšie okolnosti vzniku a existencie režimu aj štátu sa najmä spočiatku tento dirigizmus uplatňoval menej striktné.

Úvodné obdobie rokov 1939 – 1944 bolo v oboch štátoch charakterizované vznikom nových resp. v Španielsku aj modifikáciou starších inštitúcií (Španielsky inštitút zahraničnej meny, Generálny komisariát zásobovania a dopravy). Proces hľadania vyhovujúceho modelu riadenia vyvolal tam centralizačné trendy na úkor lokálnych kompetencií dovtedy výhodných pri zhoršenej administrácii jednotlivých územní nacionalistickej zóny počas občianskej vojny.

Popri inštitucionálnom a legislatívnom zabezpečení štátneho dirigizmu prejavujúcom sa v oblasti zahraničného obchodu snahou o úplnú kontrolu dovozu aj vývozu ovplyvnil podobu španielskeho zahraničného obchodu najmä sústavný nedostatok devíz, nie vždy rešpektovaná, ale deklarovaná priorita potrieb domáceho trhu a hospodárska závislosť od veľmocí.

Frankistické Španielsko v občianskej vojne závislé od pomoci Nemecka a Talianska s nimi uzavrelo (rovnako aj Slovensko) obchodné zmluvy založené na clearingovom vyrovnaní. Podobnosť oboch prípadov (slovenského aj španielskeho) vo vzťahu k Nemecku je charakteristická. Nielenže oba štáty využíval Berlín ako surovinovo-potravinovú základňu, ale svojou konštantnou a stále rastúcou pasívnou bilanciou spôsobil Slovensku i Španielsku problémy v zásobovaní vlastného trhu a komplikácie v cenovej oblasti.

Súčasne odkázanosť Madridu na dovoze najmä potravín (obilie) a energetických zdrojov (ropa, a jej deriváty) spôsobila, že Španielsko pri svojich zemepisných charakteristikách pociťovalo v rokoch svetovej vojny zvýšenú závislosť od Veľkej Británie, ktorej loďstvo dominovalo v Atlantiku. A hoci jedným z aspektov takýchto závislostí bola strata suverenity v zahraničnoobchodnej činnosti, Španielsko, opäť aj vďaka svojej strategickej polohe (a viazanosti Wehrmachtu inými úlohami) predsa len mohlo využiť svoje postavenie neutrálnej a neskôr nebojujúcej krajiny na diverzifikáciu svojho zahraničného obchodu v miere, aká bola pre Slovensko nemysliteľná a už v zárodku v Salzburgu potlačená.

Tak sa stalo, že orientácia španielskeho zahraničného obchodu s istou dávkou zotrvačnosti dokumentovala vývoj vojenskej situácie medzi dvomi bojujúcimi blokmi. Tak potom v roku 1939 mierne a v roku 1940 ešte stále a výraznejšie španielsky vývoz do anglofónnych veľmocí presahoval nad vývozom do Nemecka a Talianska, kým v rokoch 1941 – 1943 tomu bolo naopak. V rokoch 1944 – 1945 sa trend znovu otočil v prospech Británie a Spojených štátov. Takáto tendencia sa zachovala aj v porovnaní súhrnného obchodu so všetkými krajinami Osi a so Spojenými národmi.¹

Zatiaľ možnosti slovenského zahraničného obchodu v rokoch 1939 – 1944 boli určené okolnosťami vzniku klérofašistického štátu a dominantným (politickým aj obchodným) postavením Nemecka. V roku 1939 polovica obratu zahraničného obchodu Slovenska celkom logicky súvisela s Protektorátom, t. j. odohrávala sa v rámci bývalého Československa (súčasne však už šlo o „nemecké“ územie). Spolu s obchodom s metropolitnou časťou Tretej ríše neklesol v celom sledovanom období tento obrat pod 67 percent (keď podiel Nemecka postupne stúpал na úkor Protektorátu).² Ďalšími významnejšími partnermi v slovenskom zahraničnom obchode boli, ako vieme, tiež len nemeckí spojenci a, jediná výnimka, Švajčiarsko.

Okrem možností (aj politickej) diverzifikácie zahraničného obchodu v Španielsku a na Slovensku, rozdielny bol aj konečný efekt ako tieto krajiny dokázali využiť roky vojny pre vlastný hospodársky rast. V tomto prípade bolo na tom lepšie zase Slovensko. Tu sa predovšetkým v prvých rokoch vojny v dôsledku zvýšeného dopytu vojnu vedúceho Nemecka a lepším využitím kapacít „nacionalizovaného“ priemyslu, než tomu bolo v období Československa, podarilo dosiahnuť rozvoj väčšiny výrobných odvetví, čo sa čiastočne odrazilo aj na rozmachu zahraničného obchodu³ (nie však už na raste životnej úrovne obyvateľov).

Španielski autori vo všeobecnosti konštatujú, že Španielsko nevyužilo (tak ako sa mu to podarilo počas 1. svetovej vojny) zahraničný konflikt v rokoch 1939 – 1945 na stabili-

¹ Viñas, A.: *Política comercial exterior en España 1931 – 1975*. 1. diel. Madrid, 1979, s. 427-8.

² Olšovský, R.: *Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918 – 1945*. Praha, 1961.

³ Ako však upozorňujú Faltus s Průchom, celkový rast finančného vyjadrenia slovenského zahraničného obchodu nezodpovedá úplne skutočnosti, pretože sa na ňom podpísal najmä výrazný vzrast cien. Pozri Faltus, J.; Průcha, V.: *Přehled hospodářského vývoje na Slovensku v letech 1918.1945*. Bratislava, 1969, s. 395; Tento fakt je ešte výraznejšie viditeľný v Španielsku, kde, napriek poklesu dovozu (o 60 percent a viac v rokoch svetovej vojny oproti roku 1935) a exportu (v ktorýkoľvek z rokov svetovej vojny vždy viac než o polovicu oproti 1935), aj v najhoršom roku (1942) finančné vyjadrenie zahraničného obchodu vysoko prekračovalo hodnoty z posledného mierového roku pred občianskou vojnou. Porovnaj Viñas, A.: *c. d.*, s. 447.

záciu hospodárstva. Napriek aktívnej bilancii zahraničného obchodu to spôsobila hlavne dominancia často chybných politických rozhodnutí nad ekonomickým pragmatizmom. Ved' napr. hoci štát legislatívnymi úpravami a finančnými opatreniami podporoval export, prestížou motivovaný a na priamy Francov príkaz umelo udržiavaný nadhodnotený kurz pesety bol v tomto smere vyslovene kontraproduktívny. Frankistické vedenie si nielenže zvolilo nevyhovujúcu hospodársku stratégiu, ale – vychádzajúc zo zlého odhadu predovšetkým vlastných možností – už motivácia pre ňu bola nesprávna. Nacionalistické Španielsko sa ešte v priebehu občianske vojny i po nej rozhodlo pre politiku autarkie, ktorá však, podľa niektorých autorov, mala byť podporená aj úmyslom zúčastniť sa budúcej veľkej vojny (!). Aj preto Španielsko pri svojej energetickej nesebestačnosti dalo prednosť výrobe syntetických pohonných hmôt pred najmä z dlhodobejšieho hľadiska perspektívnejším smerom rozvoja výroby elektrickej energie⁴, čo bolo, mimochodom, v rokoch svetovej vojny jednou z priorit hospodárskeho rozvoja Slovenska, ale i ďalších krajín.

V zahraničnoobchodnej sfére sa politika autarkie prejavila naoktrojovaním drastického zníženia dovozu porovnateľného len s obdobím svetovej krízy na začiatku 30. rokov.⁵

K základným komoditám španielskeho dovozu patril vo všeobecnosti cukor (v rokoch 1940 sa po výpadku Kuby prechodne uvažovalo aj o dovoze zo Slovenska⁶), pšenica, pohonné hmoty, surová bavlna, uhlie, hnojivá, strojové zariadenia či elektroinštalačný materiál, vo vývoze dominovali nerastné suroviny (železná ruda a počas spojenecko-nemeckého obchodného zápasu vo finančnom vyjadrení prechodne aj wolfrám), koža, ovocie, ryby a víno. Slovensko-španielsky obchod takéto zloženie tovarov potvrdzuje iba čiastočne a toto konštatovanie si môžeme dovoliť i z pohľadu slovenských exportných a importných priorit.

Slovensko vyvážalo hlavne drevo, nerastné suroviny, minerálne oleje, železo, papier, výbušné látky, káble, dovážalo stroje, dopravné prostriedky, textil, kožené výrobky, palivá, kukuricu, ryžu, jedlé tuky, ovocie.⁷

História vzájomných obchodných stykov v období svetovej vojny hovorí o kontaktoch dvoch štátov na pomedzí vzájomnej nedôležitosti. To našlo svoj výraz v pomalom riešení problémov, akým každodenný i perspektívny obchod Slovenska so Španielskom čelil.

Dôvodová správa k obchodnej dohode so Španielskom z 19.5. 1943 síce hovorila o hovorila o vzájomnej obchodnej príťažlivosti⁸, v skutočnosti však toto konštatovanie platilo viac pre firmy než pre štáty ako celok. Viaceré okolnosti totiž dotvárajú skôr všednejší obraz marginálnosti vzájomných vzťahov, čo bolo rovnaké v ponímaní oboch partnerov.

Aj politický kontext bol pre pyrenejsko-stredoeurópsku obchodnú výmenu priaznivý len na prvý pohľad. Príbuzný charakter režimov, obsesia ich hlavných predstaviteľov katolicizmom, ktorý sa stal jedným z hlavných ideových pilierov oboch systémov, zhodná zahraničnopolitická orientácia, dokonca i už spomínaná takmer úplná termínová zhoda prelomových vnútropolitických udalostí – to všetko mohlo hovoriť v prospech

⁴ García Pérez, R.: El legado económico de la beligerancia. In: Payne, S. – Contreras, D.: *España y la Segunda Guerra Mundial*. Madrid, 1996, s. 108.

⁵ Porovnaj rozsah poklesu šp. zahraničného obchodu v rokoch 1929 – 1933 in : Olšovský, R.: *Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918 – 1945*. Praha, 1961, s. 357 a po občianskej vojne počas rokov 1940 – 1945 in: Viñas, A.: *c. d.*, s. 447.

⁶ Slovenský národný archív (ďalej SNA), f. MZV 1939 – 1945, kr. 196, slov. ZÚ Madrid – MZV, P13/1940 z 1. 10. 1940.

⁷ *Státní hospodářství za války a po revoluci*. Praha, 1946, s. 358 – 359.

⁸ Dôvodová správa k obchodnej dohode z 19. 5. 1943, SNA, f. MH 1939 – 1945, kr. 28.

akcelerácie vzájomných vzťahov. Oba štáty prechádzali (hoci v rôznej miere) fázou nadväzovania diplomatických vzťahov s mnohými krajinami a ich dopĺňaním o „hmotný rozmer“ zmluvne zakotvenej obchodnej výmeny. V tomto zmysle k podobnému naplneniu slovensko-španielskych vzťahov neprišlo. Prvotným dôvodom bola predovšetkým vzájomná neodkázanosť na tovarovú ponuku druhého z týchto štátov, orientácia na iných partnerov, zemepisná vzdialenosť a komplikácie z toho plynúce a z toho všetkého vyplývajúca „zanepřázdnosť“ dôležitejšími úlohami v súvislosti s výstavbou štátu na Slovensku i v Španielsku.

Ani rozvoju diplomatických vzťahov so Španielskom neprikladalo Slovensko spočiatku prílišnú dôležitosť. Pôvodne bol totiž pre Madrid plánovaný iba honorárny konzulát kompetenčne podriadený vyslanectvu v Ríme – Quirináli. Dokonca aj po revízii projektu budovania MVZ v októbri 1939, kde sa už počítalo s vybudovaním ZÚ vedeného chargé d'affaires sa status administratívnej závislosti na rímskom zastupiteľskom úrade zachovával.⁹ Z toho aspektu boli teda slovensko-španielske vzťahy projektované len ako akási odnož našej talianskej (mediteránskej) politiky. Tomu by zodpovedal aj prvotný postup v oblasti zahraničného obchodu.

Východiskom pre vzájomný obchod ostala československo-španielska obchodná zmluva z júla 1925 a dodatková dohoda z decembra 1928. Z aspektu Slovenska šlo o jeden z prípadov snahy udržať kontinuitu hospodárskych vzťahov so zahraničím, keď podľa vládneho nariadenia č. 2/1939 zostávali v platnosti obchodnopolitické zmluvy bývalej ČSR.¹⁰

Takto rámcovaný vzájomný obchod bol poznamenaný začiatočnými síce ale konštantnými ťažkosťami vyplývajúcimi zo styku podnikateľov dvoch vzdialených štátov

⁹ SNA, f. MZV 1939 – 1945, kr. 56, Predsedníctvo vlády – MZV z 20.5. 1939 a 6.10. 1939

K problematike organizovania zahraničnej služby pozri Němeček, J.: K formování zahraniční služby Slovenského štátu. In: *Slovensko a druhá svetová vojna*. Bratislava, 2000

¹⁰ § 3 „Platné česko-slovenské zmluvy a dohody povahy obchodno-politickej uzavreté s cudzími štátmi platia aj pre styk medzi Slovenským štátom a príslušnými štátmi, pokiaľ ich tieto štáty uznávajú pre seba záväznú. Kompenzačné a kontingentné dohody Česko-Slovenska s inými štátmi sú pre Slovenský štát platné len do takej miery, v akej sa pri ich uzavieraní bral zreteľ na vývoznú a dovoznú možnosti Slovenska.

§ 4 Pre obchodný styk platia všetky doterajšie česko-slovenské predpisy o povoloňavacom pokračovaní...“

Vládne nariadenie zo 14. 3. 1939 o úprave obchodného styku Slovenského štátu s colnou cudzinou. In: *Slovenský zákonník 1939*. Bratislava, 1939, s. 1-2.

Dočasná obchodná zmluva z 29. 7. 1925 zabezpečovala vzájomnému obchodu doložku najvyšších výhod a stanovovala ročné kontingenty tovarov v rozdelení na štvrtroky. Bližšie pozri: *Sbírka zákonů a nařizení štátu československého. Ročník 1925*. Praha 1925, s. 1075-1089. V priebehu občianskej vojny síce československá vláda podpísala platobnú dohodu so španielskou republikánskou vládou, to však pri rozvoji vzťahov s frankistami nemohlo byť relevantné. Pred občianskou vojnou (v období 1925 – 1935) čs-španielsky obchod veľmi zreteľne odrážal širšie medzinárodno-hospodárske súvislosti. Tak potom môžeme v rokoch 1925 – 1929 sledovať pomerne výrazný nárast obratu vzájomného obchodu, kým roky 1930 – 1933 sú obdobím neustáleho ale postupne sa zmierňujúceho poklesu intenzity tovarovej výmeny. Roky 1934 a 1935 sú začiatkom opätovného oživenia, ktoré však bolo veľmi drasticky prerušené občianskou vojnou, keď po istej zotrvačnosti v roku 1936 prišlo v nasledujúcich rokoch k úplnému kolapsu. Je zaujímavé, že v období 1925 – 1935 malo Československo so Španielskom s výnimkou rokov 1925 a 29 pasívnu obchodnú bilanciu. Snaha ČSR kompenzovať straty z obdobia občianskej vojny nadviazaním vzťahov s frankistami v roku 1938 sa ukázala ako neplodná už vzhľadom na našu účasť vo Výbore pre neintervenciu a na druhej strane španielsky dovoz sa striktno obmedzoval na komodity výlučne podporujúce fungovanie vojnového hospodárstva a armády. Napriek obojstrannej ochote uzavrieť obchodnú dohodu, Praha a Burgos mali rozdielne predstavy aj o forme platieb. Československo uvažovalo o prenikaní na španielsky trh po občianskej vojne, ale ani potom ekonómia nepočítali s rozsahom nášho exportu väčším než v roku 1938 (cca 8 mil. Kč t. j. 12-krát menej než v roku 1929). Koniec kalkuláciám urobilo rozbitie Československa v marci 1939. Bližšie pozri A MZV ČR, f. kabinet ministra 1918 – 1939, k. 45, fasc. 1939. Španielsko, informácie pre ministra.

prevažne bez predchádzajúceho poznania partnera. Z toho pramenilo množstvo žiadostí z jednej i z druhej strany na sprostredkovanie kontaktov, na vybavovaní čoho sa spravidla podieľali ZÚ oboch krajín. Nešlo len o množstvo často konjunktúrálnej vývozcov a dovozcov, ale aj o zavedené firmy, ktoré v predchádzajúcom období využívali v styku so Španielskom prostredníka, alebo o celé odborové združenia (Zväz hospodárskych družstiev a verejných obilných skladíšť napr.)¹¹

Ako vyplynulo z korešpondencie španielskeho ZÚ v Bratislave so svojím ministerstvom, španielska strana nebola na tento záujem dostatočne pripravená (ako tomu nasvedčujú príehy s vybavovaním žiadosti o poskytnutie katalógu španielskych exportérov z jesene 1940.¹²

Vzájomnú obchodnú výmenu poznamenali aj ďalšie okolnosti už spomenuté vo všeobecnej časti o španielskom zahraničnom obchode (možnosti diverzifikácie, presadzované zásadné obmedzenie dovozu). Z nášho hľadiska zase základný problém nájdeme v (neskoršej) korešpondencii ministerstiev hospodárstva a zahraničia, kde sa spomína „pomerne malý výber tovarov, ktoré by mohlo Slovensko dovážať. Najväčšou položkou už v minulosti bolo južné ovocie, oriešky a víno, čo nám môže a má záujem dodávať Taliansko“.¹³

Výsledkom týchto faktorov bol až zanedbateľne malý objem vzájomného slovensko-španielskeho obchodu či už v porovnaní (ak je to vôbec zmysluplné) s československo-španielskym obchodom (v pre Španielov poslednom miernom roku 1935) alebo aj v porovnaní s ďalšou slovenskou zahraničnoobchodnou aktivitou.

Ak totiž objem československo-španielskeho obchodu v roku 1935 bol v prepočte na slovenské koruny 75,2 miliónov (z toho 63,78 pripadalo na náš vývoz), objem slovensko-španielskeho obchodu v prvom španielskom mierovom roku 1940 bol iba 1.79 milióna Ks. A to bola celkom bezvýznamná časť celkového objemu slovenského zahraničného obchodu v tom roku.

14

	Obchod so Španielskom (v mil. Ks)	Celkový slovenský zahraničný obchod (v mil. Ks)	Podiel obchodu so Španielskom na celkovom zahraničnom obchode Slovenska (v %)
1939	1, 370	3 755	0,036
1940	1, 798	6 048	0,029
1941	5, 393	6 677	0,08
1942	9, 731	9 455	0,102
1943	84, 418	11 015	0,766

¹¹ Archív šp. MZV (Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores – ďalej A MAE), R – 1154, ex. 8, list Sväzu pre španielsky ZÚ z 24. 7. 1940.

Jednotlivé žiadosti o informácie bližšie pozri v A MAE, R – 2441, ex. 81.

¹² A MAE, R – 1154, exp. 8.

¹³ SNA, f. MH 1939 – 1945, kr. 392, MH – MZV z 18. 10. 1940.

Taliansko bolo pre Nemecko resp. po Protektoráte a Nemecku (neskôr naopak) tretím najdôležitejším obchodným partnerom Slovenského štátu a vzhľadom na podobnosť v sortimente tovarov venovalo Španielsko slovensko-talianskym obchodným vzťahom permanentnú pozornosť.

¹⁴ Vypracované podľa SNA, f. MH 1939 – 1945, kr. 28, Dôvodová správa pre obchodnú zmluvu z 19. 5. 1943 (údaje o ročnom obrate obchodu so Španielskom) a *Štatistickej príručky Slovenska 1947*. Bratislava 1947 (údaje o celkovom zahraničnom obchode Slovenska vid' tiež in Olšovský, R.: *c.d.*, s. 711 a Faltus, J.; Průcha, V.: *c. d.*, s. 394.

V týchto podmienkach koncom júla 1940 slovenská strana prišla s návrhom začať rokovania o uzavretí slovensko-španielskej obchodnej zmluvy.¹⁵

Podanie takého návrhu po 16 mesiacoch fungovania vzájomného obchodu komplikovaného živelnosťou a problémami s dopravou sa zdá byť oneskorené, bližší pohľad na „intenzifikáciu“ diplomatických stykov so Španielskom však tento súd trochu koriguje. Predovšetkým, hoci španielsky ZÚ pôsobil v Bratislave už od augusta '39, Slovensko sa pokúsilo otvoriť svoju misiu v Madride až vo februári 1940. Španielska strana sa nijako neponáhľala s napĺňaním protokolárnych náležitostí potrebných pre zahájenie práce ZÚ a tak chargé d'affaires Mikuš mohol odovzdať aspoň kabinetný list na MAE až v júni t. r.¹⁶

Z pohľadu fungovania slovenského ZÚ v Madride tak júlová ponuka k rokovaniam získava pozitívnejší akcent, než aký by iste vzhľadom na celkové časové dimenzie vyslovili obchodníci. Súčasne s návrhom predložilo Slovensko aj zoznam tovarov favorizovaných pre vzájomnú výmenu: pre náš vývoz celulózu, jačmeň, elektrokáble, papier, kefy, kovový nábytok, antimón, magnezit, zdravotnícky materiál a žiarovky; pre dovoz zo Španielska med', terpentín, olivový olej, šafran, rybacie konzervy a čerstvé ovocie.¹⁷

Bezprostredným dôsledkom slovenskej iniciatívy bol rad medzirezortných konzultácií na oboch stranách a stretnutia J. Mikuša so španielskym ministrom zahraničia a so svojím partnerom zo španielskeho ZÚ v Bratislave Canom y Truebom. Výsledkom bola paradoxne istá inverzia – už spomínaná skepsa u navrhovateľa. Ak však slovenské ministerstvo hospodárstva teraz vyjadriло pochybnosti o obchodnej zaujímavosti Španielska, de facto to indikuje, že návrh na intenzifikáciu obchodných stykov bol „súkromnou“ iniciatívou vtedy ešte Ďurčanského MZV (návrh bol podaný tri dni pred Salzburgom), bez predchádzajúcich konzultácií u Medrického. Naopak, španielsky ZÚ ocenil nenasýtenosť a otvorenosť slovenského trhu najmä v oblasti nerastných surovín a potravín, čo považoval za dobré východisko pre rokovania. Španielske ministerstvo priemyslu a obchodu síce v neutrálnejšom tóne, ale tiež vyslovilo kladný posudok.¹⁸

Na jeho základe potom MAE 31. októbra súhlasilo začať priame rokovania, ale po vyriešení technických otázok, ktoré by rušivo zasahovali do prípravy zmluvy a ktoré komplikovali už vtedy obchodnú výmenu. Šlo o veľmi akútny problém dopravy a rozdiely v cenách na domácich trhoch.¹⁹ Zrejme aj pod vplyvom sondáže, ktorú si od slovenského ZÚ vyžiadalo ministerstvo hospodárstva (list z 18. 10.), Španieli pozmenili pôvodný slovenský návrh tovarov, keď pre vlastný vývoz odporúčali viac nerastných surovín. V dovoze od nás však zdôraznili s výnimkou celulózy a dreva výlučne poľnohospodárske produkty, ale už bez cukru, ktorý mesiac predtým ešte forsíroval španielsky minister zahraničia Beigbeder na stretnutí s J. Mikušom a bez obilia, ktoré síce Španielsko potrebovalo, ale výhodnejšie ho nakúpilo v Latinskej Amerike. Kvôli vysokej cene neuspel už

¹⁵ SNA, f. MH 1939-1945, kr. 392 a A MAE, R – 2070, exp. 1, Aide-memoire slovenského ZÚ – MAE z 24. 7. 1940.

¹⁶ SNA, f. MZV 1939 – 1945, kr. 196 Mikuš – MZV, P5/1940 zo 14. 6. 1940 Bližšie k okolnostiam otvorenia slovenského vyslanectva v Madride vid' aj SNA, fond MZV 1939 – 1945, kr. 197 a Mikuš, J.: *Pamäti slovenského diplomata*. Middletown, 1978, s.

¹⁷ A MAE, R – 2070, exp. 1, MAE – Ministerstvu priemyslu a obchodu zo 6. 8. 1940.

¹⁸ SNA, f. MH 1939 – 1945, kr. 392, MH – MZV z 18. 10. 1940; „španielsky ZÚ Bratislava – MAE zo 17. 9. 1940; R – 2070, exp. 1, šp. Ministerstvo priemyslu a obchodu – MAE z 8. 10. 1940.

¹⁹ SNA, f. MH 1939-1945, kr. 392, MAE – slov. ZÚ Madrid z 31. 10. 1940.

vo februári ani vyslanec Zvrškovec, keď ešte z Ríma ponúkal predaj 9000 ton pšeničnej múky.²⁰

Obe strany sa snažili za miesto rokovania presadiť svoje hlavné mesto, čo by prirodzene predstavovalo pre nich určitú výhodu. Pôvodný slovenský návrh rokovať v Bratislave za predpokladu, že šéf španielskeho ZÚ dostane k tomu plné moci, MAE odmietlo s poukazom na ťažkosti práve s vyslaním odborníkov do cudziny. Tento postoj nezmenilo ani neskôr, keď ministerstvo priemyslu a obchodu vyjadrilo „v zásade súhlas“ so slovenským návrhom (ale do júla 1941 nedostalo od našej legácie odpoveď).²¹ Slovensko nakoniec akceptovalo Madrid ako miesto rokovania.

Spomínaná otázka dopravy, na ktorú upozornili Španieli, bola *conditio sine qua non* nielen pre perspektívny rozvoj, ale aj pre každodenný slovensko-španielsky a slovensko-portugalský obchod. Španielsko po občianskej vojne malo veľký nedostatok vozového parku v železničnej doprave a hoci bol jeho rozvoj jednou z priorít plánu hospodárskeho rozvoja, nedostatok prostriedkov a meškanie nemeckej technologickej pomoci v dôsledku vojny tento úmysel negovali. Dopravu tovarov už mimo Španielska komplikovali aj nedoriešené vzťahy Slovenska s vichystickou vládou, preto ešte v septembri 1940 navrhol chargé d'affaires Mikuš, aby MZV intervenovalo v Berlíne v prospech riešenia tranzitu cez neobsadené Francúzsko.²² Od januára 1941 síce Nemecko poskytlo Slovensku päť vagónov denne na tranzit tovarov cez Francúzsko a Nemecko, problém však pretrvával a naďalej úplne nedoriešená ostávala otázka tranzitu tovarov z Portugalska, čo spôsobovala slovenským firmám škody z omeškania resp. nedoručenia zásielok.²³

Hoci stav archívnych fondov neumožňuje úplne kontinuálne rekonštruovať výmenu názorov a pokračovanie príprav na uzavretie obchodnej dohody, z toho, čo je k dispozícii, vyplýva, že rezervovaný postoj Bratislavy mohol súvisieť aj s rokovaniami, ktoré s inými štátmi koncom roka 1940 prebiehali. V januári 1941 sa dohodlo zvýšenie kontingentov tovarovej výmeny s Talianskom na báze kompenzácií, čo bol spôsob úhrady, ktorý Slovensko preferovalo. Španielsky ZÚ registroval toto zhoršenie perspektív pre Madrid, i tak však považoval situáciu stále ešte za dostatočne priaznivú pre rozvoj dohodnutie výhodných podmienok španielskeho exportu, no predovšetkým poukázal na neinformovanosť slovenského MZV, kde „vedia len to, že Španielsko malo o vec (obchodnej zmluvy – pozn. autora) záujem.“²⁴ A hoci to zaiste nemožno brať doslova, dojem je signifikantný. Španieli stále zdôrazňovali prioritu vyriešenia dopravných problémov, čo považovali za hlavný dôvod meškania rozhovorov, „ktoré si obe strany želajú“. Absencia odpovede slovenskej strany na túto otázku do júla 1941 navodzuje skutočne dojem vtedy nedostatočného záujmu Bratislavy o pokrok pri príprave rokovaní.²⁵ Konečne Slovensko

²⁰ A MAE, R – 2070, exp. 1, Šp. ZÚ Rím – MAE z 25. 1. 1940 a následná korešpondencia medzi MAE, šp. Národnou obilnou službou a šp. ZÚ Rím do 14. 2. 1940.

Čo sa týka cukru, Španielsko prechodne potrebovalo nahradiť výpadok kubánskeho exportu bližšie pozri SNA, fond MZV 1939 – 1945, kr. 196, slovenský ZÚ Madrid – MZV, P13/1940 z 1. 10. 1940.

²¹ A MAE, R – 2070, exp. 1, verbálna nóta slov. ZÚ – MAE z 13. 10. 1940 a odpoveď MAE z 3. 12. 1940; Ministerstvo priemyslu a obchodu – MAE z 26. 7. 1941.

²² SNA, f. MZV 1939 – 1945, kr. 197, Mikuš – MZV z 10. 9. 1940.

²³ Tranzitný obchod cez Španielsko aj samotný obchod so Španielskom sťažovali aj dohody o zákaze tranzitu a reexportu rôznych druhov tovarov, ktoré Španielsko muselo uzavrieť s Britániou. Dohodou z 18.3. 1940 chcela Veľká Británia zamedziť zásobovaniu štátov Osi. To komplikovalo dopravu nielen čínu a kaučuku nakúpených v Portugalsku, ale aj nákup kakaá, kávy, kokosových orechov alebo sisalu. Bližšie k tranzitu tovarov cez Španielsko pozri A MAE, R – 2241, exp. 80.

²⁴ A MAE, R – 2070, exp. 1, šp. ZÚ Bratislava – MAE z 2. 2. 1941.

²⁵ A MAE, R – 2070, exp. 1, Ministerstvo priemyslu a obchodu – MAE z 26. 7. 1941 a odpoveď MAE z 8. 8. 1941.

v polovici augusta 1941 kvôli vojne proti Sovietskemu zväzu navrhlo odsunúť rozhovory najskôr na október.²⁶

Popri „sezónnej“ slovenskej zdržanlivosti voči podpisu zmluvy vyplýva z archívnych materiálov ešte jedna skutočnosť – Španielsko zneužívalo v každodennom obchode neexistenciu zmluvných noriem k takému nerešpektovaniu podmienok dohodnutých obchodov, že to v prípade recipročných slovenských opatrení mohlo ohroziť samu existenciu vzájomného obchodu. Pravdaže, slovenská vyhrážka ostala napokon len vo verbálnej rovine, ale španielske prietahy v dodávkach či nedodanie už dohodnutého a často zaplateného tovaru alebo nedodanie kompenzácie boli celkom bežné. Keďže v prípade Slovenska nemožno v súvislosti so Španielskom hovoriť o nejakej fatálnej odkázanosti, ak slovenská strana videla v tomto porušovaní zásad jeden z najpádnejších praktických dôvodov pre urýchlené vypracovanie pevných noriem, akými by obchodná a platobná dohoda mali byť²⁷, ponúka sa ako vysvetlenie snaha o diverzifikáciu partnerov v zahraničnom obchode, no už spomínaný malý objem vzájomnej výmeny bagatelizuje jej hospodársky dosah. Pravdepodobne okrem pozitívneho prístupu slovenského ZÚ v Madride treba hľadať za postojom Bratislavy prevažujúcu politickú motiváciu, aj keď, podľa môjho názoru, neboli (v októbri 1941) politické dôvody ešte považované za tak akútne, ako tomu bolo neskôr.

Mal uplynúť ešte takmer rok, kým slimačie tempo sporadických prípravných práv na oboch stranách posunulo veci dopredu. V ich priebehu zúčastnené vzťahy presadzovali rozdielny spôsob úhrady tovarov. Kým Slovensko – nielen v obchode so Španielskom – preferovalo systém kompenzácií, Španielsko ho považovalo za provizórny, ťažkopádny a umožňujúci špekulácie s cenami. Dokonca minister zahraničia Serrano Súner dal v júni 1942 pokyn španielskemu veľvyslancovi v Berlíne, aby tam intervenoval v prospech clearingovej dohody so Slovenskom.²⁸ Konečne v septembri 1942 slovenské vyslanectvo oznámilo MAE pripravenosť Slovenska poslať do Madridu medzi 20. októbrom a 15. novembrom delegáciu na rokovania o obchodnej, platobnej dohode a deblokáciach úverov z čias občianskej vojny.²⁹

Španielsky vyslanec v správe o momentálnej ochote Slovenska rokovať zdôraznil jeho výsostne politické dôvody. „Slovensko, štát, ktorý len teraz vznikol, s pochybnou životnosťou a veľmi diskutabilným technickým a vedeckým kreditom ... sa skutočne snaží prezentovať na konci vojny (! – pozn. autora) s čo najpočetnejšou bilanciou svojich medzinárodných aktivít. Jeho vláda sa všetkými prostriedkami snažila uzavrieť zmluvy alebo dvojstranné dohody so spriatelенými vládami. V oblasti obchodných zmlúv je Španielsko jediné, s kým nepodpísalo (zmluvu). Nie je podstatné, že výsledok zmluvy bude prakticky negatívny, Slovensko zaujíma podpis alebo ratifikácia. Nezostane štát, s ktorým mohlo podpísať a nespojilo sa s ním nejakou zmluvou.³⁰ Odhliadnuc od dešpektu, s akým sa o Slovensku vyjadroval zástupca krajiny, ktorú po páde republiky opustila prevažná väčšina intelektuálnej elity, jeho hodnotenie slovenskej motivácie je podľa môjho názoru správne. V diskutabilnosti celkového hospodárskeho prínosu vzájomných vzťahov sa ostatne zhodoval s mienkou slovenského ministerstva hospodárstva.

Zloženie slovenskej delegácie na rokovania bolo určené už koncom septembra. Na čelo skupiny, v ktorej mali mať zastúpenie ministerstvá zahraničia a hospodárstva a ústred-

²⁶ Tamže, verbálna nóta slov. ZÚ Madrid – MAE z 12. 8. 1941.

²⁷ A MAE, R – 2241, exp. 85, memorandum slov. ZÚ Madrid – MAE z 27. 10. 1941.

²⁸ A MAE, R – 2070, exp. 1, MAE – šp. ZÚ Berlín zo 17. 6. 1942.

²⁹ Tamže, verbálna nóta slov. ZÚ Madrid – MAE z 23. 9. 1942 a odpoveď MAE z 26. 9. 1942.

³⁰ Tamže, šp. ZÚ Bratislava – MAE z 1. 10. 1942.

ná banka, určili predsedu Priemyselnej a obchodnej komory a splnomocneného ministra pre hospodárske rokovania s cudzinou a podtajomníka MZV Štefana Polyáka, členmi sa mali stať riaditeľ ekonomickej sekcie MZV, vyslanec radca Ján Országh, riaditeľ odboru devíz SNB Július Pázmán a odborný radca MH Ján Peterka. Skupinu dopĺňali riaditeľ firmy Baťa na Slovensku Ján Lupták a splnomocnenec tej firmy Pavol Ondrušek. Pôvodne mali riešiť len problémy s dovozom surovín pre svoj podnik, nakoniec však boli ako technici zaradení do delegácie.³¹

Príchod delegácie bol avizovaný na 22. novembra, päť dní pred týmto dátumom však „v dôsledku nových politických udalostí, ktoré sa prihodili vo Francúzsku a z toho vyplývajúcej cestovných problémov“ slovenská strana príchod odvolala a navrhla ako náhradný termín druhú polovicu januára 1943.³² Operácia Torch a následné obsadenie vichystickej zóny Wehrmachtom tak zasiahli do vzdialenej oblasti španielsko-slovenského obchodu.

Skôr než sa tak stalo však Exportný ústav v Bratislave vypracoval pre slovenské ministerstvo hospodárstva expertízu dovtedajšej tovarovej výmeny so Španielskom a jej perspektívu. Z nej vyplýva zrejma snaha slovenských orgánov regulovať dovoz takých komodít, ktoré pre zásobovanie obyvateľstva alebo priemyslu nemali podstatnejší význam a bolo ich možné pokryť výhodnejším importom z Talianska (šafrán, víno, citróny, sušené hrozno), resp. ich cena bola príliš vysoká (kolofónia). Z produktov rastlinnej a živočíšnej výroby mali pri slovenskom dovoze zo Španielska naďalej dominovať surové kože, pomaranče, mandarínky, olivový a sulfurový olej na výrobu mydla, lieskovce, korok a rybie konzervy, zo surovín predovšetkým problematická meď, olovo a zinok. Zo španielskych požiadaviek boli naopak (pravdepodobne z kapacitných dôvodov) škrtnuté všetky položky týkajúce sa priemyselných zariadení a výrobkov (elektrické a kovoobrábacie stroje, dieselové motory, parné turbíny, špeciálna oceľ, prevodové remene), takže akceptovaná ostala len notoricky žiadaná celulóza, spracované drevo, reexport chmelu, papier a káble, ktorých vývoz sa mal viazať na španielske dodávky olova, cínu a meď. (V jej prípade Exportný ústav neočakával úspech, keďže ťažobné práva mali anglické firmy.)

Jednou z najpodstatnejších pripomienok, ktoré padli pri príprave podkladov slovenskej delegácie pre rokovania v Madride, bolo upozornenie Exportného ústavu, aby slovenská strana vzhľadom na zlé skúsenosti s praxou španielskych ústredných orgánov trvala na viazaní slovenského exportu na predchádzajúci príchod španielskych tovarov. Serióznosť slovenských obchodníkov mala byť dovtedy podopretá autoritou „niektorej medzinárodnej banky vo Švajčiarsku“.³³ Šlo teda o zrejmu snahu slovenských inštitúcií racionalizovať obchod so Španielskom nielen v zmysle objemu komodít ale aj obchodnej praxe.

Odklad do januára sa napokon viac než dvojnásobne predĺžil, tento čas však vyplnili prípravné rokovania medzi slovenskou legáciou v Madride a MAE, resp. ministerstvom priemyslu a obchodu, kde sa dohodli rámcové kontingenty tovarov, ktoré mali obe strany vyvážať.³⁴

Pretože tieto údaje (z marca 1943) sú oveľa kompletnejšie než predchádzajúce z novembra 1942 a navyše sú predmetom komparácie na inom mieste, v súvislosti s predstavami slovenskej strany z jesene predchádzajúceho roku, uvediem iba najpodstatnejšie všeobecné zistenia. Predovšetkým výsledkom jarných rokovaní bola očividná snaha o zrealizovanie jednotlivých položiek. Súčasne sa možno oprávnene domnievať, že prišlo k dorozume-

³¹ A MAE Tamže, verbálna nota slov. ZÚ Madrid – MAE z 10. 11. 1942, šp. ZÚ Bratislava – MAE z 1. 10. 1942.

³² Tamže, verbálna nota slov. ZÚ Madrid – MAE z 17. 11. 1942.

³³ SNA, f. MH 1939 – 1945, kr. 392, Exportný a obchodne – politický ústav – MH plus prílohy dovozných a vývozných požiadaviek z 10. a 11. 11. 1942.

³⁴ A MAE, R – 2070, exp. 2, Príloha k návrhu inštrukcií pre rokovania so Slovenskom z 27. 3. 1943.

ním v zmysle výmenného obchodu kovy za káble, ako to ukazuje plánované navýšenie odberu španielskeho olova a súčasne exportu káblov zo Slovenska. Konečne, nevyrovnané bilancia navrhovaných kontingentov tovarov (60,2% v prospech slovenského exportu) favorizuje dovtedajší spôsob vzájomného vyrovnávania formou kompenzácií, čo ostatne španielska strana v inštrukciách pre rokovania ešte v marci pripúšťala. V snahe vyhnúť sa budúcim možným rizikám z ekonomického a vojensko-politického vývoja presadzovali Španieli stanovenie fixných ciel a účtu v pesetách. Čo sa týka španielskych predstáv o skladbe tovarov popri v zásade ujasnenom importe, kde vedľa neoddiskutovateľných komodít (celulóza, drevo) o osude viacerých poľnohospodárskych produktov mali ešte rozhodnúť dojednávane podmienky, exportná časť (s výnimkou zamietnutých vlnených tkanív) bola, najmä čo do množstva v marci ešte úplne otvorená rokovaniam.³⁵

Slovenská delegácia nakoniec prišla do Madridu 30. apríla v zložení – predseda Ján Országh, členovia Ján Peterka a za oddelenie devíz SNB Jozef Stanek. Španielsku delegáciu viedol Vicente Taberna, členmi boli obchodný radca Virgilio Sovillano a obchodný atašé Luciano Alba z ministerstva priemyslu a obchodu a MAE.³⁶

K rokovaniam pristúpili obe strany so snahou definitívne presadiť svoju predstavu o spôsobe úhrad. Kým, ako už bolo povedané, Slovensko preferovalo zotrvanie na kompenzačnom princípe, Španielsko presadzovalo clearing. Slovenská delegácia nakoniec ustúpila španielskemu tlaku.³⁷ V archívnych materiáloch, ktoré som mal k dispozícii, som nenašiel nič, čo by protirečilo hypotéze, že ak Slovensko nakoniec prijalo španielsku predstavu, urobilo tak z politických dôvodov, t.j. že uzavretie obchodnej zmluvy naozaj malo politickú prioritu, ktorá mala vyvážiť pre nás nevýhodné podmienky.

Z porovnania odporúčaní slovenského Exportného ústavu z novembra 1942, predbežne dohodnutých kontingentov v prípravných rokovaniach v Madride v marci 1943 a konečne smerodajných čísel dohodnutých pre podpise zmluvy v máji t.r. vyplýva, že v májových záverečných rokovaniach sa výrazne revidovali množstvá tovarov dohodnuté v prvých mesiacoch t.r. Predovšetkým sa likvidoval črtajúci sa pre Slovensko pozitívny schodok vzájomného obchodu (51 mil. Ks oproti 33,7 mil. Ks španielskeho vývozu). Výsledkom rokovaní bolo 84,2 milióna Ks plánovaného vzájomného obratu pri cca. 42,1 mil. Ks parite. Popri výrazných pohyboch v sumách slovenských exportných komodít, ktorých zvýšenie bolo o.i. aj vecou väčšieho sústredenia sa na ťažiskové tovary (keď sa drasticky znížila položka „rôzne“) už zo zbežného pohľadu na údaje z novembra, marca a mája vyplýva, že napriek májovým zvýšeniam kontingentov prinajmenej v komoditách, ktoré sú zdokumentované, ich konečná suma nedosahovala výšku, k akej sa na základe ponuky slovenských firiem dopracoval Exportný ústav. To znamená, že pôvodné predstavy o veľkosti slovenského vývozu do Španielska boli v priebehu rokovaní v konečnom dôsledku výrazne redukované.³⁸

Čo sa týka španielskeho vývozu prinieslo májové rokovanie oproti preliminárnym jednaniam z marca tiež výrazné zvýšenie kontingentov, podporené aj potrebou vyrovať spomínané zaostávanie španielskeho podielu na celkovom obchode, ako sa črtalo v marci. Aj tak však slovenská strana v konečnom dôsledku znížila dovoz niektorých rozsahom

³⁵ A MAE, R – 2070, exp. 2, návrh inštrukcií pre obchodné rokovania z 27. 3. 1943.

³⁶ A MAE, R – 2070, exp. 2 slov. ZÚ Madrid – MAE z 29.4. 1943, Ministerstvo priemyslu a obchodu – MAE z 30. 4. 1943.

³⁷ SNA, f. MZV 1939 – 1945, kr. 196, slov. ZÚ Madrid – MZV z 19.8. 1943; fond MH 1939 – 1945, kr. 28, Dôvodová správa k obchodnej zmluve z 19. 5. 1943.

³⁸ Najvýraznejšie sa táto tendencia prejavila pri celulóze a tvrdom dreve, kde konečný kontingent bol len zlomkom pôvodnej slovenskej ponuky z novembra 1942.

nadbytočných a svojím významom marginálnych druhov tovarov (víno, koňak, sardinky) tak, ako to na jeseň 1942 odporúčal Exportný ústav.³⁹

Samotná obchodná dohoda vzchádza z poskytnutia doložky najvyšších výhod s výnimkou výhod určených na uľahčenie pohraničného styku so susedným štátom a nevzťahuje sa ani na výhody udeľované v rámci špeciálnych vzťahov (v našom prípade s Protektorátom a v španielskom s Portugalskom, Španielskym Marokom a Latinskou Amerikou). Dohoda mala trojmesačnú výpovednú lehotu.

Súčasne bola podpísaná dohoda o úprave tovarového a platobného styku na báze clearingu, pričom prebiehajúce súkromné kompenzácie mali byť ukončené v priebehu pol roka. Pre určenie vzájomného kurzu koruny a pesety poslúžila clearingová ríšska marka, čo pri jej takmer dvojnásobnom nadhodnotení voči reálnemu kurzu koruny a pri umelo udržiavanom vysokom kurze pesety vyústilo v pomer 2,70 Ks/1 pt. Platobná dohoda stanovovala zriadenie spomínaného pesetového účtu a plynulosti obchodných operácií mali pomôcť i podmienky likvidácie prípadného schodku.⁴⁰

Konečne, kvôli lepšiemu fungovaniu dohody navrhol šéf Španielskeho inštitútu zahraničnej meny vytvoriť recipročný polmiliónový úver (v pts).⁴¹

Tovarová a platobná dohoda vstúpila do platnosti 1. 7. 1943 s dobou platnosti 1 rok a možnosťou automatického predĺženia o ďalšieho pol roka. Tieto termíny v daných medzinárodných súvislostiach svedčili aj o zrejmom zmysle pre politický realizmus signatárov.

Ukázalo sa, že dohody, ktoré splnili svoj politický účel, nezmenili veľa na kvalite slovensko-španielskych obchodných vzťahov. Ukázkovým príkladom problémov, aké vznikali, bol prípad z konca roka 1943, keď slovenská strana spôsobila meškáním tovarov taký schodok na clearingovom účte (10 mil. Ks, 3,7 mil. pts), že španielske ministerstvo priemyslu a obchodu uvažovalo o aktivovaní čl. 15 tovarovej a platobnej dohody (o uhradení schodku nad štvrtmiliónový limit). Už v novembri hodnotilo clearing ako nefunkčný a v decembri dočasne pozastavilo export k nám. V skutočnosti nešlo však o jednoduchú nedochvilnosť slovenských vývozcov. Naším najväčším exportným artiklom do Španielska bola celulóza, o dovoze ktorej Španieli rokovali aj so Švédskom, takže španielski dovozcovia našej celulózy mali problémy so získaním dovozných povolení od vlastnej vlády. Keďže už podľa pokynov na obchodné rokovania na jar viazalo Španielsko svoj export olova k nám na dodávky celulózy, pozdržalo jeho vývoz.⁴²

³⁹ SNA, f. MH 1939 – 1945, kr. 392, Prílohy k expertíze Exportného ústavu z 10. 11. 1942; fond MH 1939 – 1945, kr. 28, Zoznamy kontingentov tovarov ako príloha k obchodnej dohode z 19. 5. 1943; A MAE, R – 2070, exp. 2, príloha k inštrukciám pre obchodné rokovania so Slovenskom z 27. 3. 1943.

Výrazné zníženie odberu suchého ovocia bolo motivované už rozhodnutím Španielska vyvážať mandle a lieskové oriešky.

⁴⁰ Dohoda stanovovala štvrtmiliónový limit pre akceptovateľné saldo. Po jeho prekročení a neuhradení prebytku nad limitom tovarmi do troch mesiacov mohol veriteľ žiadať úhradu vo voľných devízach. To bol aj stanovený spôsob úhrady celého salda pri rovnakých podmienkach v prípade, že by po skončení platnosti dohody nebola vyrovnaná bilancia.

Text obchodnej dohody a úpravy tovarového a platobného styku vid' SNA, fond MH 1939 – 1945, kr. 28 a tiež A MAE, R – 2070, exp. 2.

K tovarovej a platobnej dohode pozri tiež Opatrenie SNB č. 43 z 15. 6. 1943 in Slovenský zákonník 1943. Bratislava 1943, s. 646-47.

⁴¹ A MAE, R – 2070, exp. 2, IEME – SNB z 19. 5. 1943.

⁴² SNA, f. MH 1939 – 1945, kr. 392, MZV – MH z 25. 11. 1943; A MAE, R – 2070, exp. 2, Ministerstvo priemyslu a obchodu – MAE z 22. 12. 1943, MAE – šp. ZÚ Bratislava 6.1. 1944, nóta slov. ZÚ Madrid – MAE z 20. 1. 1944 a šp. ZÚ Bratislava – MAE z 21. 1. 1944; SNA, fond MH 1939 – 1945, kr. 392, MZV – MH z 15. 1. 1944 a MH – MZV z 26. 1. 1944.

K 31. marcu 1944 už vykazovalo Slovensko aktívne saldo 6.366 875 Ks (2. 358 102 pts). Vzájomná účtovná bilancia nezávisela, ako vidno, len od zrealizovaných obchodov, ale aj od politiky udeľovania vývozných povolení. Španielske ministerstvo priemyslu a obchodu často poskytovalo povolenia na export bez konzultácií so slovenskou stranou, čo v konečnom dôsledku blokovalo clearingové saldo a súčasne podnecovalo špekulatívne obchody.⁴³

Dovozné problémy na oboch stranách súvisiace s kolísaním clearingového účtu pretrvávali aj v lete 1944, rovnako ako „staré“ komplikácie súvisiace s prioritami španielskeho domáceho trhu (v prípade mazacích olejov, topánok, koží) a v neposlednom rade pre Slovensko súviseli aj s permanentným nátlakom Spojencov na zamedzenie vývozu rôznych tovarov do nepriateľského tábora.⁴⁴

Konečne otvorenie frontu v Normandii a na stredomorskom francúzskom pobreží definitívne znemožnilo ďalšie pokračovanie rozsahom síce mierneho, zato však mnohými prevádzkovými komplikáciami a externými faktormi poznačeného obchodu dvoch diktatúr, ktorých osud závisel od kalkulácií iných.

---

⁴³ SNA, f. MH 1939 – 1945, kr. 392, slov. ZÚ Madrid – MH z 26. 4. 1944.

⁴⁴ SNA, f. MH 1939 – 1945, kr. 392, korešpondencia medzi MZV, MH, SNB a slov. ZÚ Madrid medzi 20. 5. až 26. 6. 1944.

STUDENÁ VOJNA A VNÚTROEURÓPSKE PRESUNY MEDZI PYRENEJSKÝM POLOOSTROVOM A ŽELEZNOU OPONOU

Matilde Eiroa San Francisco
Universidad Europea de Madrid

Eiroa San Francisco, M.: The Cold War and the intraeuropean Displacements between the Iberian Peninsula and the Iron Courtin

The study focuses on non-official relations of Franco's Spain and the states of the Soviet bloc. In a situation without regular diplomatic relations between both countries, the author examines the possibilities stemming from the commercial and cultural policies. The study also pays attention to the support of exile groupings which focused on liquidation of regimes of the other side and had found support and shelter in Spain (anticommunists from the Central Europe) and in the Central Europe (Spanish antifascists). The paper is set into the context of the Cold War. Attitudes of the USA and Western Europe shifted in favour of the Franco.

Vzťahy východného bloku a Španielska v období studenej vojny teoreticky neexistovali, keďže štáty sa navzájom neuznali, neboli akreditovaní veľvyslanci a nejestvovali ani verejné politické kontakty. Táto téza však neplatí pri bližšom skúmaní bilaterálnej a multilaterálnej politiky, oblasti, kde sa snujú stratégie prežitia a spolužitia s nepriateľmi. Okrem toho, vždy zostanú príležitosti, ohniská viac-menej viditeľných a viac-menej pevných sietí, ktoré sa stávajú základom možného konsenzu. V istom zmysle to bol aj prípad vzťahov Španielska a krajín východnej Európy, ktoré jestvovali od 20. rokov.

Konferencie Veľkej trojky na Jalte vo februári 1945 a v Postupime v júli t. r. spôsobili rozdelenie štátov na východný a západný blok v dôsledku rozdielnych názorov veľmocí na nové postavenie štátov strednej a východnej Európy, názorov na spojeneckú okupáciu Nemecka atď. Vytvoril sa bipolárny systém a americká doktrína zdržiavania, podľa ktorej Západ musel odolať nevídanej expanzii komunizmu. Bola to studená vojna, nová situácia, ktorá vyvolala v kapitalistickej Európe hlboké antikomunistické cítenie. Toto ovzdušie čiastočne uľahčilo medzinárodné postavenie frankistického režimu. Antikomunizmus nebol len obsesiou ultrakonzervatívnych alebo katolíckych sektorov, ale šlo o postoj zdieľaný širokými vrstvami spoločnosti, stále viac informovanej o čistkách opozitívníkov, o obvineniach z úchyľky a o perzekúciách kňazov, biskupov a katolíkov vôbec, obviňovaných z kolaborácie s niekdajšími nacistickými autoritami. Konfrontovaná s touto skutočnosťou sa španielska vláda rozhodla prerušiť diplomatické styky s novými satelitmi Sovietskeho zväzu, odvolať diplomatov a konzulárnych pracovníkov, zatvoriť zastupiteľstvá a všetky inštitúcie a centrá s reprezentantmi týchto štátov.

Tak tomu bolo do konca 60. rokov. V praxi sa však rozvíjala nemalá škála stykov. Okrem toho, určitá skupina obyvateľov zo štátov stredovýchodnej Európy emigrovala do Španielska, aby tam ostali alebo šli ďalej do Spojených štátov alebo Latinskej Ameriky. Súčasne španielski exulanti sa usídlili v hlavných mestách východnej a strednej Európy. Prúd emigrantov tak vytvoril podmienky istého recipročného poznania, ktoré poskytovalo informácie o politickom vývoji, tradíciách, spôsobe života a kultúry druhej strany.

1. Španielsko – atraktívna enkláva pre emigrantov zo strednej a východnej Európy

Úsilie o nastolenie demokratických režimov v strednej a východnej Európe narazilo na výsledky volieb v Maďarsku, Rumunsku, Československu, Poľsku a Bulharsku, ktorých získali moc komunistické strany. Model spolupráce medzi komunistami a socialistami, ktorý v Španielsku rozvinul Juan Negrín alebo sa presadil v Zjednotenej socialistickej strane Katalánska (PSUC) integrujúcej oba sektory, analyzovali v niektorých z týchto štátov ako možnosť pre parlamentnú formulu umožňujúcu koexistenciu variácií politických názorov v rámci neoddiskutovateľnej komunistickej hegemonie. Napriek tomu, dohoda nebola možná a vodcovia a sympatizanti demokratických a liberálnych strán optovali pre exil úmerne tomu, ako sa v ich štátoch presadzovali prokomunistické exekutívy, málo prístupné prijímať iné formácie do svojho lona.

Stredovýchodný exil v Európe a v USA tvoril široký spolok ideologických pozícií od utečených nacistov, členov extrémnych pravicových strán, monarchistov, prívržencov konzervatívnych, katolíckych, liberálnych a socialistických strán.

Niektorí z nich si za konečné miesto svojho pobytu vybrali Španielsko, alebo si ho vybrali ako tranzit do Spojených štátov, či Latinskej Ameriky. Urobili tak najmä po tom, keď Franco opätovne vyjadril svoj úmysel podporovať antikomunizmus a navrhol exulantom žiť v Španielsku a pripravovať odtiaľ zvrhnutie svojich vlád.¹

Krokom v tomto zmysle bolo utvorenie vlády v júli 1945 s veľmi významnou zmenou na poste ministra zahraničných vecí. José Félix de Lequericu vymenil Albert Martín Artajo, predseda Katolíckej akcie (Acción Católica), čo predstavovalo aktuálny profil pre novú povojnovú fázu španielskej kresťanskej misie.² Nový minister sa ponúkol ako prostredník pri organizovaní poriadku všeobecnej spravodlivosti a vzťahov medzi kresťanskými národmi. Deklaroval šesť oblastí španielskej zahraničnej politiky: polostrovnú, vyjadrenú v aliancii s Portugalskom v Iberskom bloku; atlantickú, súvisiacu s Latinskou Amerikou; stredozemnú; kolonizačnú v Afrike; kontinentálnu európsku a konečne univerzálnu duchovnú spojenú s katolicizmom.³

Martín Artajo musel na medzinárodnej scéne čeliť atmosfére nepriateľstva voči vtedajšiemu španielskemu režimu, čo sa považovalo za dôsledok agitácie, ohovárania a falše vytváranej čiastočne republikánskou vládou v exile, ktorú v tej dobe uznali niektoré štáty Latinskej Ameriky a stredovýchodnej Európy za jediné legitímne reprezen-

¹ Návrh tlmočili vyslanectvá, Pax Romana a konkrétni sprostredkovatelia rôznym exilovým skupinám. Vo všeobecnosti ušli nacisti, katolíci, monarchisti, liberáli a konzervatívci poznali spôsob života vo frankistickom Španielsku a vedeli, že nebudú mať problém získať povolenie k pobytu. Okrem toho existujú dokumenty svedčiace o úmysle caudilla začleniť mladých exulantov zo stredovýchodnej Európy do španielskeho vojska a vycvičiť ich k prípadnému návratu do ich štátov s cieľom zvrhnúť komunistické vlády.

² del Río Cisneros, A.: *España rumbo a la posguerra*, Madrid 1947. de la Cosa, J.: *España ante el mundo. Proceso de un aislamiento*. (pseudonym Luisa Carrera Blanca). Madrid, 1950. Portero, F.: „Artajo, perfil de un ministro en tiempos de aislamiento“. In: *Revista Historia Contemporánea. Nombres propios para una diplomacia*. Nº 15, 1996.

³ Tieto ciele boli široko rozvinuté v 40. a 50. rokoch. Pozri, medzi inými: de la Torre Gómez, H. (ed.): *Portugal y España contemporáneos*. In: *Ayer*. č. 37, 2000. Balfour, S. – Preston, P.: *España y las grandes potencias en el siglo XX*. Barcelona, 2002. Eiroa San Francisco, M.: *Las relaciones Franco-Salazar. Asistencia e intervención portuguesa en la política española*. In: *Historia* 16, č. 256. august 1997. Algora Weber, M., D.: *Las relaciones hispano-árabes durante el régimen de Franco: la ruptura del aislamiento internacional, 1946 – 1950*. Madrid, 1995. Pardo Sanz, R.: *Con Franco hacia el Imperio. La política exterior española en América Latina, 1939 – 1945*. Madrid, 1995.

tantku Španielov.⁴ Frankistická stratégia voči antikomunistickému západu stála preto na troch pilieroch: katolicizme, antikomunizme a využití polohy Pyrenejského polostrova v trojuholníku medzi Európou, Amerikou a Afrikou.

Katolicizmus ako jedna z opôr režimu bol počas studenej vojny široko využívaným zdrojom. Členovia Katolíckej akcie vyvíjali rozsiahlu aktivitu od účasti na medzinárodných schôdkach a konferenciách cez kontakty s členmi kresťanských demokracií pripravujúc priaznivú klímu pre prijatie Španielska do medzinárodných organizácií a inštitúcií, až po vytvorenie a prítomnosť v lobistických skupinách atď. Niektorí zastávali v tej dobe zodpovedné úrady, ako Ruis Jiménez, predseda Pax Romana a veľvyslanec vo Vatikáne, a prispeli k zlepšeniu imidžu režimu v zahraničí. Súčasne činnosť Pia XII. od roku 1944 potvrdzovala stratégiu frankistického katolicizmu: boj proti komunizmu a odsúdenie marxizmu ako doktríny i ako sociálnej organizácie.

V rámci toho a s pomocou Pax Romana frankistický režim využíval viaceré možnosti ideologického ovplyvňovania, ktoré boli súčasne chápané aj ako príspevok pre budúcu integráciu Španielska do západnej Európy. Patrili k nim:

Založenie prijímacích centier pre mladých antikomunistov – katolíkov vystavených doma perzekúciám, ktorým nové komunistické vlády podrobili katolícku cirkev. V tomto zmysle Collegio Mayor Santiago Apostol reprezentuje model univerzitnej rezidencie vytvorenej v súlade s úmyslom vlády prijímať mladých vysokoškolákov zo zahraničia, poskytnúť im španielske vzdelanie a potom ich využiť na politické ciele.⁵

Šírenie informácií, publicity a propagandy antikomunistickej prostredníctvom vysielania v slovenskom, maďarskom, chorvátskom a poľskom jazyku na vlnách Radio Nacional de España.

Vydávanie Bulletinu národov utláčaných komunizmom (Bulletin de naciones oprimidas por el comunismo) s obmedzenou distribúciou na určité veľvyslanectvá a správne rady podnikov a inštitúcií. Časopis sa zaoberal perzekúciou disidentov v ľudových demokraciách. Pri tejto činnosti sa frankistický režim tešil neoddiskutovateľnej pomoci katolíckej cirkvi, čo pomáhalo garantovať stabilitu pomerov, tak veľmi oceňovanú práve exulantmi.⁶

Antikomunizmus ako vizitka pred novým svetom rozdeleným do blokov nebol na rozdiel od katolicizmu súčasťou španielskej tradície, ale jeho efektívnosť v daných medzinárodných pomeroch bola zrejímavá.⁷ Caudillov postoj bol od 30. rokov jednoznačný, bol afrikanistom známym svojím antiliberalizmom a pristúpil k Paktu proti kominterne. Franco a Carrero Blanco pripomínali Londýnu a Washingtonu, že občianska vojna bola antikomunistickou oslobodzovacou križiackou výpravou proti nepriateľom Boha, proti

⁴ del Río Cisneros, A.: *Política internacional de España. El caso español en la ONU y en el mundo*. Madrid, 1946. Martín Artajo, A.: *Apuntes para la Historia. La ofensiva comunista contra España. Caso español en la ONU (enero-abril 1946)*. Madrid, 1946.

⁵ G. Sánchez Recio a Univerzita v Alicante zorganizovali v marci 2002 medzinárodný seminár pod názvom *Španielska európska politika po vojne. Vplyv katolíckych organizácií*. Príspevky sa týkali tematiky Pax Romana a porovnania vplyvu katolicizmu v Španielsku a v iných európskych krajinách.

⁶ K tomu je dostatočná bibliografia. Vyberáme z nej nasledovné: Sánchez Recio, G.: *Las prestaciones de la Iglesia a la política exterior del Régimen de Franco (1945 – 1957)*. In: Tusell, J. a kol.: *La política exterior de España en el siglo XX*. Madrid, 1997, s. 389-398. Sánchez Jiménez, J.: *La jerarquía eclesiástica y el Estado franquista: las prestaciones mutuas*. In: Sánchez Recio, G. (ed.): *El primer franquismo (1936 – 1959)*. In: *Ayer*, č. 33, 1999. Suárez, I.: *Franco. Crónica de un tiempo. Victoria frente al bloqueo, desde 1945 hasta 1953*. Madrid, 2001, s. 85, 167, 175 a ďalšie. Casanova, J.: *La Iglesia de Franco*. Madrid, 2001. Moreno Fonseret, R. y Moreno Seco, M.: *Poder local e Iglesia en el primer franquismo*. In: *Spagna contemporánea*, č. 22, 2002.

⁷ Veiga, F., U. da Cal, E. y Duarte, A.: *La paz simulada. Una historia de la guerra fría, 1941 – 1991*. Madrid 1998. Sevillano Calero, F.: *Ecos de papel. La opinión de los españoles en la época de Franco*. Madrid, 2000.

marxistom a slobodomurárom zodpovedným za degeneráciu Španielska. Od prvých momentov pri moci dostal Franco prezývku „strážca západu“, prvý vládár, ktorý triumfoval nad komunizmom – využívajúc, že admirál Horty zmizol po roku 1945 z medzinárodnej scény a nemohol mu vziať vodcovstvo v tomto boji. Franco ocenil rozhodný antikomunizmus exilových vlád a skupín zo stredovýchodnej Európy a súhlasil s otvorením ich diplomatických zastúpení v Španielsku v rokoch 1947-1949. Na čele týchto legácií stáli ľudia s preukázaným katolíckym a antikomunistickým cítením – Maďar Marrásy, gróf Potocki z Poľska, Jozef Cieker zo Slovenska, Čech Zdeněk Formánek, Vyčadskij z Juho-slávie a Rumun Dumitrescu. Všetci títo organizovali vykonštruované a neoficiálne veľvyslanectvá, pomáhali prijímať a ochraňovať záujmy občanov svojich štátov, ktorí prichádzali do Španielska. Títo oficiálni diplomati viedli aktívny spoločenský, politický a inštitucionálny život a tešiac sa podpore španielskeho režimu vytvorili si širokú škálu kontaktov. Franco nerobil nič, čo by nerobili v Londýne a Washingtone, kde sa nachádzali najdôležitejšie jadrá a najbojovnejšie skupiny emigrácie. Zabezpečil okamžité prijatie liberálnych, katolíckych a antikomunistických utečencov, ich rodín a rodín východnej aristokracie, vrátane kráľovských, ktorým garantoval pobyt, výchovu a právny pokoj. Otto von Habsburg, Mikuláš Rumunský, Simeon Bulharský a početná skupina aristokratov sa usídlili ako čestní hostia vo frankistickom Španielsku.⁸

Čo sa týka využitia privilegovanej zemepisnej polohy ako politického nástroja, prišlo až k jej dodatočnému zhodnoteniu, pretože prvé scenáre zrážky medzi mocnosťami sa koncentrovali na strednú a juhovýchodnú Európu, nad ktorou dvíhal Sovietsky zväz ochranný štít. Napriek tomu, keď studená vojna pokročila a bipolarita sa stala evidentnejšou, Španielsko na okraji Európy, pár kilometrov od severnej Afriky v priamom kontakte s Gibraltárom, vycítilo príležitosť ťažiť zo svojej strategickej polohy a z pozície mosta k Latinskej Amerike. Polostrov patril k základným prvkom severoamerického plánu zadržovania komunizmu a tak bol prijatý Pentagonom aj Štátnym departmentom. V Španielsku vznikli vojenské základne, odtiaľ sa kontrolovali námorné cesty do Stredomoria, prístup k arabskej rope, k Suezmu, tam bolo možné zásobovať strategické aómové bombardéry atď.⁹

Martín Artajo, Carrero Blanco a španielska lobby vo Washingtone sa predstavili ako perfektní hostitelia Američanov, ktorí prichádzali od roku 1947 ku galícijským, levanským a andalúzskym brehom. Priaznivé informácie z tejto „rekognoskácie“ terénu prispeli k definitívnej zmene postoja USA k španielskemu režimu. Súčasne sa Truman presvedčil, že izolácia Španielska zo strany OSN neslúžila na povalenie Francovej moci, ani na posilnenie španielskej demokratickej alternatívy. Naopak, ostrakizmus sa stal faktorom ožobráčenia obyvateľstva zbaveného potravinových zdrojov a základných surovín a ešte zhoršil dopad tupej autarkčnej ekonomiky. Tak prišlo k modifikácii izolácie a odsúdenia na postupný návrat veľvyslancov a k integrácii do medzinárodných organizácií čo viedlo až k prijatiu Španielska do OSN. Zmluvy podpísané s Vatikánom a USA v roku 1953 už boli posolstvom tolerancie a pomoci Francovi.

Konečne, exulanti z krajín strednej a východnej Európy, čo prišli do Španielska v rôznych vlnách, získali príležitosť usídlíť sa v stabilnej, hlboko katolíckej a antikomunistickej krajine vystavenej ťažkým, ale nie neprekonateľným hospodárskym problémom s reálnou možnosťou odísť do Spojených Štátov a Latinskej Ameriky. V Európe zamestnanej povojnovou rekonštrukciou a rozdelenej neprekročiteľnými ideologickými hranicami

⁸ Eiroa, M.: *Las relaciones de Franco con Europa Centro-Oriental, 1939-1955*. Barcelona 2001. Pérez Maura, R.: *Del Imperio a la Unión Europea. La huella de Otto de Habsburgo en el siglo XX*. Madrid, 1997.

⁹ de Veiga, F. a kol.: *La paz simulada, c. d.*, s. 400-406.

sa frankistickej Španielsko tešilo u emigrantov zvláštnej obľube v ich hľadaní nového stáleho domova.

2. Španielsky exil do krajín Železnej opony

Väčšina španielskych exulantov v roku 1939 odišla do Francúzska, Mexika, Sovietskeho zväzu, severnej Afriky a rôznych latinskoamerických krajín.¹⁰ Španielska exilová exekutíva ku koncu svetovej vojny čakala v Paríži na bezprostrednú reštauráciu demokratických inštitúcií a pád Franca, keďže medzinárodná spoločnosť zaujala jasný postoj v prospech eliminácie zvyškov fašizmu a nacizmu. Frankistické diplomatické zastupiteľstvá v strednej a východnej Európe boli v priebehu roku 1945 zatvorené a vlády Maďarska, Rumunska, Československa, Bulharska, Juhoslávie a Poľska uznali španielsku exilovú vládu. Aj keď v rokoch 1946 a 1947 boli v týchto štátoch otvorené republikánske zastupiteľstvá, španielsky exil tendenciu pri výbere miesta pobytu (Mexiko a Francúzsko) nezmenil. Výnimku tvorili komunisti po roku 1948, keď francúzska vláda vypovedala mnohých z nich, aby sa vyhla povesti ich ochrancu v oných rokoch zadržovania komunizmu.

Prítomnosť Španielov v ľudovodemokratických štátoch môžeme zaradiť do dvoch etáp: prvá medzi rokmi 1946 – 1949 korešpondovala s pobytom republikánov v hlavných mestách štátov, ktoré uznali republiku v exile ako jediná oficiálnu vládu Španielska.¹¹

Druhá etapa, od roku 1948 – 1949, sa zhoduje s vyhnaním členov PCE a PSUC z Francúzska a s vytvorením komunistických vlád v celom východnom bloku. Táto konjunktúra uľahčila v týchto štátoch prijatie španielskych exulantov, väčšinou členov komunistickej strany, spojených a závislých od španielskeho vedenia, čo sa nachádzalo v Moskve. V každom prípade, počty Španielov v krajinách Železnej opony sú nízke, ak ich porovnáme s exilom vo Francúzsku alebo v Mexiku, okolo 2 500 – 3 000 osôb bolo spolu v európskych socialistických krajinách s výnimkou Sovietskeho zväzu.

Prvá etapa znamenala vytvorenie republikánskych diplomatických misií vo Varšave, v Prahe, Bukurešti, Belehrade alebo Sofii. Ich existencia mala pred svetom dokumentovať reálne fungovanie republikánskych inštitúcií, nové zastupiteľské úrady mali slúžiť na získavanie pomoci západných štátov, na rozširovanie informácií o vnútornej situácii v Španielsku, ale aj na pozorovanie zmien, ktoré sa diali v socialistických štátoch. Španielska kolónia v nich nebola v žiadnom prípade početná, okrem tej v ČSR, kde žila dôležitá skupina rodín spreď druhej svetovej vojny, a okrem sefardských komunit v Rumunsku a Bulharsku. Postupný volebný triumf marxistických strán dychtivých po moci, o ktorú sa nemienili deliť, rozpočtová slabosť exilovej vlády spolu s vnútornými politickými rôzniciami republikánov, prispeli k postupnému opusteniu legácií medzi rokmi 1948 – 1949. Komunistický mocenský monopol skomplikoval možnosti porozumenia s inými

¹⁰ Z prác týkajúcich sa exilu pozri: Los exilios en la España contemporánea. In: Ayer, č. 47, 2002. Sánchez Vazquez, A.: *Recuerdos y reflexiones del exilio*. Sant Cugat del Vallés 1997. A. Alted.: *El exilio republicano de 1939. Rasgos de conjunto. Refugiados en Francia*. In: AAVV.: *El Franquismo: el régimen y la oposición. Vol II*. Guadalajara-Toledo, 2000. Dreyfus Armand, G.: *El exilio de los republicanos españoles en Francia: de la Guerra Civil a la muerte de Franco*. Barcelona, 2000. Soldevilla, C.: *El exilio español (1808 – 1975)*. Madrid, 2001. Zurita Castañer, J.: *Los círculos del exilio español en Europa (1939 – 1975)*. Zaragoza, 1985. Pike, D. W.: *In the service of Stalin: the Spanish Communist in exile, 1939 – 1945*. Oxford, 1993. Nie sú k dispozícii špecifické monografie o prítomnosti komunistov v krajinách Latinskej Ameriky, ZSSR a iných krajín východnej Európy, hoci niektorí autori zaradili také kapitoly do svojich kníh.

¹¹ Eiroa, M.: Los apoyos exteriores de la II República española o el espejismo de la acogida intencional. In: *Cuadernos Republicanos*, č. 47. Eiroa, M.: *Las relaciones de Franco con la Europa centro-oriental.*, c. d.

silami Ľudového frontu reprezentovanými na republikánskych zastupiteľstvách v čase príchodu španielskych komunistov do Ľudovodemokratických krajín. Druhá etapa sa začala približne v roku 1948, keď španielski komunisti vypudení z Francúzska iniciovali okružnú nepokojnú cestu cez severnú Afriku a Latinskú Ameriku až do hlavných miest socialistických krajín, kde vodcovia Španielskej komunistickej strany našli pre svojich členov a prívržencov prácu a dôstojný život bez strachu a perzekúcií. Vo Varšave, v Bukurešti, Budapešti, Sofii... plnili úlohy vytýčené ústredným výborom: zintenzívnili vzťahy s komunistickými stranami, informovali o frankistickej diktatúre, spolupracovali s vládami, zásobovali svoje vedenie informáciami atď. Medzi nimi vynikol kolektív v Prahe a v Ústí nad Labem, najpočetnejší a najaktívnejší najmä odvtedy, ako sa hlavné mesto Československa stalo jedným z neuralgických centier socialistického bloku v 50. rokoch. Februárový prevrat v roku 1948 vytvoril v ČSR pre španielskych komunistov dostatočne priaznivé podmienky a Praha bola jedným z najdôležitejších hlavných miest strednej Európy. Niektorí z hlavných vodcov ako Vincente Uribe, Enrique Líster, Sebastian Zapirain a Juan Modesto sa tam usídlili so svojimi rodinami, študovali a začali pracovať bez straty kontaktov so stranou a samozrejme s úlohami, ktoré im táto dávala v Československu.¹² V roku 1954 zorganizovali 5. Zjazd a niektoré z najvýznamnejších schôdzok, na ktorých sa zúčastnili mnohí exulanti z rôznych kontinentov a komunisti zo Španielska.

V Bukurešti od roku 1955 pôsobilo medzi republikánmi mystické Radio España Independiente (REI). Do Rumunska presídlilo po zmene postoja Kremľa voči španielskym komunistom, keď sa začala Chruščovova destalinizácia. REI a tiež Dolores Ibarruri odišli z Moskvy do hlavného mesta Rumunska, aby odtiaľ projektovali propagandu a informovali o situácii vo frankistickom Španielsku.

Španielsky komunistický exil bol svedkom udalostí, ktoré utvárali históriu satelitných krajín a spôsobovali hlboké krízy v sovietskom bloku – boli svedkom narušenia vzťahov Stalina s Titom, čo viedlo k vypudeniu Juhoslávie zo socialistického tábora, udalostí v Maďarsku 1956, alebo Pražskej jari 1968.¹³ Reakcie na tieto udalosti sa pohybovali od podpory protagonistov až po radikálne odmietnutie, no predovšetkým odzrkadľovali isté tenzie v lone exilových komunít a individuálne rozháranosti, ktoré vyústili v istý skepticizmus voči komunistickej dogme. Väčšina exulantov sa postupne vrátila do Španielska, okrem niektorých skupín v pokročilom veku, ktoré mali rodinu narodenú v krajinách, kam sa usídlili, a pre ktorých adaptácia na nový pracovný scenár by bola komplikovaná.

Možno povedať, že Španieli sa usídlili v Ľudovodemokratických štátoch v dôsledku dvoch faktorov: prvého, všeobecne politického, ako reprezentanti republikánskych inštitúcií v exile a druhého, stranického, ako členovia PCE lojálni k marxistickému svetonázoru, ktorý ich nútil akceptovať život určený záujmami komunistickej strany.

3. Podporné kontakty: Kultúra, šport a obchod

Diplomacia, založená na rozvinutí súboru ekonomických, kultúrnych a športových aktivít s krajinami, s ktorými neudržiavalo Španielsko oficiálne diplomatické styky, bola veľmi efektívna. Kultúrne vzťahy a propaganda boli súčasťou intervencií podriadených cieľu vo svojej podstate politickému – zlepšeniu medzinárodného postavenia krajiny. V januári 1946 sa reorganizáciou MAE vytvorilo Generálne riaditeľstvo kultúrnych vzťahov ako báza pre definovanie a výkon vedeckej a kultúrnej zahraničnej politiky Špa-

¹² Krátky film Diega Fandosa o exulantoch v Československu jasne ukázal každodenný život Španielov, ich príchod do Prahy a neskoršiu evolúciu. Film má názov *Vyhnanstvá (Exilios)*.

¹³ Ferrero, D.: *La revolución húngara de 1956. El despertar democrático de Europa del Este*. Huelva, 2002.

nielska. Riaditeľstvo bolo najdôležitejšou z nových služieb ministerstva zahraničia. Bolo rozdelené na dve sekcie – kultúrnu expanziu a Piovo dielo a misijné veci.¹⁴

Pri kultúrnej expanzii sa využili rôzne činitele – univerzálnosť španielčiny, charakter Španielska ako križovatky arabskej, židovskej a kresťanskej tradície, veľké postavy duchovnej histórie ako Svätý Izidor, Svätá Terézia, Svätý Ignác, literárne a umelecké dedičstvo, predovšetkým z obdobia tzv. Zlatého veku. Cieľom bolo propagovať také národné hodnoty, ako chabrosť, rytierskosť, vieru a poctivosť, ktoré sa tešili podpore frankistickej vlády.

Studená vojna a izolácia Španielska podnietili vzrast kultúrnych vzťahov so zahraničím ako náhradu za plné diplomatické vzťahy. Nástrojmi činnosti nového generálneho riaditeľstva kultúrnych stykov boli ústavy hispánskej kultúry, španielske domy, Casas de Cervantes, španielske knižnice, španielske ústavy, vysoké školy rovnako ako bilaterálne a multilaterálne dohody, ktoré zahŕňali vo svojom obsahu výstavy, výmeny prednášateľov a organizovanie kurzov, vytvorenie podmienok pre výmenu kníh, časopisov, novín, filmov, štipendií a recipročné ustanovenie kultúrnych ustanovizní. Veľmi intenzívne boli tieto kontakty medzi Španielskom a stredovýchodnou Európou do roku 1943 – 1944 počas udržiavania diplomatických vzťahov vďaka afinite Francovho režimu s režimom admirála Hortyho, protektorátom Čechy a Morava, so Slovenským štátom a okupovaným Poľskom. Výmena štipendistov s Maďarskom a Rumunskom, zasielanie kníh autorov Zlatého veku a knižnice v Prahe, Varšave a Bukurešti, premietanie filmov v Budapešti a Bukurešti a existencia takých inštitúcií ako Iberoamerický ústav v Prahe, Španielsko-poľská asociácia, Československo-španielska kultúrna asociácia v Bratislave, Španielsko-rumunská kultúrna asociácia v Salamanke, výmena univerzitných profesorov s Rumunskom a Maďarskom, tak ako vznik vysielaní v španielskom jazyku dávajú dobrú predstavu o kultúrnej praxi tých rokov.¹⁵

V roku 1945 sa s prerušením oficiálnych vzťahov utlmili aj kultúrne výmeny prakticky až do 50. rokov, kedy sa začína nepatrné obnovovanie stálych kontaktov formou materiálnych donácií, účasti na vedeckých kongresoch, športových stretnutiach, v boxe, v basketbale a vo futbale.¹⁶

Kultúra a obchodné aktivity sú dôležitou súčasťou podporných operácií zástupných za regulérne medzinárodné vzťahy. Obchodná výmena malého rozsahu slúžila pre zblížovanie politických skupín a jedincov, plniacich úlohu sprostredkovateľa pre kontakty na vyššej úrovni. Uprostred etapy autarkie, šetrenia a medzinárodného ostrakizmu, dohody s Perónovou Argentínou priniesli potraviny a úvery, no neboli jediné pomoci, ktoré Franco dostal.¹⁷ Západné demokracie neprerušili všetky hospodárske, obchodné a politické väzby s frankizmom, iba ich obmedzili alebo prerušili do rozriešenia izolácie, ktorej bol španielsky režim podrobený. Ekonomické kompenzácie medzi krajinami s veľkými ideologickými diferenciaciami, ale s prebiehajúcim bilaterálnym či multilaterálnym obchodom zostali prakticky v rokoch 1946 – 1949 prerušené. Súčasne sa však začali hľadať sprostredkovatelia, ktorí by prevzali staré obchody s drevom, nerastami, bavlnou, kovmi, chemický-

¹⁴ *La Dirección General de Relaciones Culturales y Científicas, 1946 – 1996*. Madrid, 1996.

¹⁵ A MAE (Archív španielskeho ministerstva zahraničia), Kultúrne vzťahy, rôzne kartóny.

¹⁶ A MAE, R-3701.113 a R-3506.8. Týkajú sa účasti futbalistov Juhoslávie a Španielska na MS a účasti Juhoslávie na II. Mediteránskych hrách v Barcelone, 1954.

¹⁷ Rein, R.: *La Salvación de una dictadura. Perón, 1946 – 1955*. Madrid, 1995.

mi výrobkami, papierom, textilnými vláknami, potravinovými konzervami a ešte dlhým radom atď.¹⁸

V roku 1950 niektoré latinsko-americké rádiá oznámili, že Sovietsky zväz, štáty Železnej opony a Španielsko obchodovali prostredníctvom Egypta, Iránu alebo Afganistanu alebo iných krajín.¹⁹ Maršal Tito vyčlenený z hospodárskej zóny RVHP po narušení vzťahov so Stalinom v roku 1948 začal hľadať hospodárske spojenectvá vzdialené politickým diskrepanciám a tak ustanovil obchodné kontakty s Francovým Španielskom napriek tomu, že oficiálny reprezentant exilovej španielskej vlády v Belehrade sa tešil jeho plnej podpore a priazne.²⁰ V roku 1950 frankistická diplomacia využila strategickú pozíciu Španielska pre rozvoj vzťahov so Spojenými štátmi zamestnanými zadržívaním komunizmu. Tam sú korene postupného vstupu Španielska do medzinárodných organizmov, návratu veľvyslancov – podľa Artaja vďaka Božím znameniam a triumfu kresťanstva – a pomalého začleňovania sa Španielska do ekonomických transakcií na vysokej úrovni.²¹ Franco a Carrero Blanco mohli pokojne dýchať, pretože USA si konečne všimli, že skutočným nebezpečenstvom pre ľudstvo bola expanzia komunizmu a nie existencia nedemokratického režimu na juhozápade Európy. V tejto súvislosti zacitujme z jednej zahraničnej tlačovej správy publikovanej v novembri 1954: „Súčasná postavenie Španielska v medzinárodných vzťahoch je oveľa pevnejšie než v roku 1946. Európska politická situácia a násilný antikomunizmus Spojených štátov boli základom postoja rôznych mocností ku Francovi. Keďže antikomunizmus bol pilierom frankistického režimu a zhodoval sa s americkým postojom, pre Franca nebolo ťažké hrať svoju hru.“²²

Od tejto chvíle bola otvorená cesta k porozumeniu a spolupráci s režimom v Španielsku, čo prinieslo so sebou aj normalizáciu hospodárskych vzťahov. Po vstupe Španielska do OSN a neskôršom menovaní nového ministra zahraničia Castiellu v roku 1957 chcela frankistická vláda dostať Španielsko na svetové hospodárske fóra. Prioritou pre nového ministra bola integrácia na západe. Režim pokračoval v antikomunistickom modeli, no súčasne oživil kontakty aj s krajinami stredovýchodnej Európy s cieľom konsolidovať a rozšíriť obchodné vzťahy, ktorými sa operovalo od 40. rokov. Proti všetkým prognózam, Poľsko a Juhoslávia boli prvé, ktoré v roku 1957 nadviazali s frankistami obchodné kontakty. Správa o tom spôsobila v radoch exulantov veľký rozruch, lebo šlo o krajiny, ktoré prvé uznali Španielsku republiku v exile. Po podpise platobnej dohody medzi Španielskom a oboma krajinami, ktorá uľahčila reciprocity obchodu, prišli ďalšie analogické dohody s Maďarskom, Československom a Bulharskom, doplnené v rokoch 1959 – 1969

¹⁸ Pozri Eiroa, M.: *Las relaciones de Franco con Europa...*, s. 184 a nasl. Oyrrun, R.: Comercio entre el este y el oeste. In: *Revista de Política Internacional*, č. 18, apríl – jún 1954.

¹⁹ Podľa profesora Suáreza Fernández, významný katalánsky podnikateľ Francisco Pujol Más, ktorý obchodoval cez Švajčiarsko, povedal, že iný podnikateľ, Von Becker mu vravel o možnosti nadviazať obchodné vzťahy medzi Španielskom a Sovietskym zväzom, ktorý potrebuje španielske produkty pre svoj domáci trh a pre satelitné krajiny. Vo februári 1947 denník *Arriba* publikoval kroniku dopisovateľa Manuela Penellu de Silvu, ktorý sa operácie zúčastnil. Jeho základnou tézou bolo, že najlepšou ochranou pred komunistickou nákazou je vstúpiť do obchodného vzťahu s Ruskom. Suárez Fernández, L.: *Franco y la URSS. La diplomacia secreta (1946 – 1970)*. Madrid, 1987.

²⁰ Šlo o Federicu Martíneza Miñanu z Republikánskej ľavice (IR), ktorému Tito ponúkol všestrannú pomoc pri otvorení ZÚ v Belehrade. Súčasne vzťahy s vodcami Španielskej komunistickej strany boli veľmi plynulé do roztržky Tita s Moskvou v roku 1948. A MAE, R – 5206.25, Obchodná výmena medzi Juhosláviou a Španielskom, 1950 – 1952.

²¹ Martín Artajo, A.: *La política de aislamiento de España seguida por las naciones aliadas durante el quinquenio 1945 – 1950*. text prejavu na plenárnej schôdzi španielskeho parlamentu 14. 12. 1950. Madrid, 1950.

²² A MAE, R – 3040.14, Informačná správa, Jugopress, Belehrad, november 1954.

podpisom početných obchodných protokolov.²³ Definitívny krok v tomto procese otvárania sa Železnej opone, bolo ustanovenie konzulárnych stykov s rumunskou vládou Nicolae Ceaucesca v roku 1967, ktorá, pamätajme, ponúkla pohostinnosť Pasionárii, REI a vybranej skupine španielskych komunistov.

4. Ostpolitik a cesta k normalizácii vzťahov

V roku 1969 vymenil Castiellu na ministerstve zahraničia G. López Bravo, bývalý minister hospodárstva z radov Opus Dei odhodlaný ukázať jasnú ochotu režimu, otvoriť sa nielen voči západu, ale aj voči krajinám strednej a juhovýchodnej Európy. Nový minister zahraničia rýchlo obsadil titulné stránky európskych médií. Jeho cesta do Bruselu a „náhodné“ stretnutie s vysokými komunistickými funkcionármi z Moskvy ukazovali nielen na úsilie Španielska popohnať proces integrácie do EHS, ale aj na snahu prekonať diferencie medzi Španielskom a Sovietskym zväzom. Lopéz Bravo v interview rôznym novinám a časopisom povedal, že nadväzovanie kontaktov sa netýka iba krajín západu, ale aj strednej a východnej Európy a vychádza zo spoločného záujmu na hospodárskej výmene a vzájomnej bezpečnosti.

Pragmatizmus Lopéza Brava v vlády Opus Dei priblížil frankistov k novej línii západoeurópskej politiky voči socialistickým krajinám navrhovanej nemeckým kancelárom Willym Brandtom a nazvanej ostpolitik. V tom zmysle boli v Madride otvorené konzulárne kancelárie Maďarska (1969), Bulharska, Československa (1970) a Juhoslávie (1972) a podpísané dohody o obchode, plavbe, doprave, hospodárskej, priemyselnej a technickej spolupráci s niektorými zo spomenutých krajín. Dobré fungujúce dohody boli nakoniec doplnené nadviazaním oficiálnych diplomatických vzťahov v roku 1977 počas prvej etapy španielskeho prechodu k demokracii.²⁴

Na záver môžeme povedať, že napriek neexistencii inštitucionalizovaných vzťahov medzi krajinami s ideologickými rozdielmi sa v bipolárnom medzinárodnom kontexte uskutočňovala obchodná výmena medzi jednotlivcami a prúd politických utečencov umožnil istý stupeň vzájomného poznania. Diplomatiecké uznanie sa „križovalo“ medzi oficiálnymi vládami a exulantmi: Franco poskytol priestor stredovýchodným exulantom, ktorých špičky sa nachádzali v Londýne a Washingtone a republikánsku vládu v Paríži favorizovali nové exekutívy ľudovo-demokratických štátov. Napriek tomu, tieto vykonštruované spojivá nemali nádej na dlhší život, hlavne keď bolo jasné, že republika nebola skutočnou alternatívou voči Caudillovi, podporovanému Vatikánom a Spojenými štátmi, a keď Sovietsky zväz svojou podporou čistiek v krajinách Železnej opony spôsobil medzi exulantmi dezilúziu. Od konca 40. rokov začala fungovať neoficiálna diplomacia prostredníctvom obchodu, kultúry a športu, čo vyústilo do stretnutí politikov a do otvorenia konzulárnych kancelárií v posledných rokoch života generála Franca.

²³ Oriol, M. – Uría, J. M.: España-Europa del Este: el largo camino hacia el entendimiento (1977 – 1982). In: Tusell, J. – Soto, A. a kol.: *Historia de la transición y consolidación democrática en España, 1975 – 1986*. Vol. 2. Actas del Congreso Internacional Historia de la transición y consolidación democrática en España, 1975 – 1986. Madrid, 1995.

²⁴ J. M. Armero.: *Política exterior de España en democracia*. Madrid, 1989.

ŠPANIELSKO A SLOVENSKO – DVA ROZDIELNE PRÍPADY DEMOKRATIZÁCIE

Soňa Szomolányi
Univerzita Komenského

Szomolányi, S.: Spain and Slovakia – two different cases of democratisation

The author starts from the basic assumptions on the comparison of two different processes of transition to democracy and evaluates in details the elementary problem of the rightness of such an approach. She gives the basic characteristics of democratisation in Spain and Slovakia, which reaches the spheres of the crisis of state integrity. She explains the significance of timing of the basic reforms as well as the role of more or less relevant social groups. Spain represents here an example of a successful transition, successful because of a responsible attitude of its politicians and because of the sequence and arrangement of accomplished measures.

Španielsko je považované za paradigmatický prípad úspešnej demokratickej tranzície, je krajinou s etablovanou demokraciou a jej premiér v prvom pol roku 2002 predsedal Európskej únii. Slovensko v tom istom čase usiluje o stabilizáciu svojej novej, a preto aj fragilnej demokracie a od výmeny vládnej moci po voľbách 1998 doháňa svojich stredo-európskych susedov v procesoch euro-atlantickej integrácie. V dôsledku konfliktov na úrovni najvyšších ústavných činiteľov, majoritnému spôsobu ich riešenia a autoritárskych tendencií počas vlády V. Mečiara 1994 – 1998, kedy Slovensko neplnilo kodanské politické kritéria pre vstup do EÚ a na rozdiel od ostatných troch krajín Višehradskej skupiny nebolo začlenené do NATO, bolo vnímané ako problémovnejší prípad demokratizácie v rámci tohto zoskupenia. (pozri Ágh, 2001; Heinrich, 1999; Kitchelt, 1995; Pridham, 2001; 2002; Szomolányi, 1999)¹ Aj keď začalo úspešne dobiehať náskok svojich susedov v pripravenosti pre členstvo v EÚ, tak pred septembrovými voľbami 2002 bol stupeň neistoty spájaný s jej povolebným vývinom ešte stále vyšší ako v prípade višehradských susedov.²

Je oprávnené sa pýtať, prečo vôbec porovnávať tieto dva prípady demokratizácie, ktoré začali v rôznom čase – ich začiatky delí 14 rokov, uskutočnili sa odlišným spôsobom z rozdielnych východiskových podmienok, v inom medzinárodnom kontexte a najmä ten prvý je už ukončený a považovaný za prípad etablovanej demokracie, kým demokratizáciu Slovenska – 13 rokov po páde komunizmu a 10 rokov jeho štátnej samostatnosti – ešte nemožno považovať za zavŕšený proces. Aj keď po voľbách 2002, z ktorých vzišla stredopravá koalícia proeurópsky orientovaných strán, sa aj Slovensko považuje za konsolidovanú demokraciu. Nemôže však spĺňať kritérium trvalosti demokracie. To sa však

¹ Slovensko práve v tomto období získalo charakteristiku komplikovaného prípadu demokratizácie v rámci SVE, keď sa s ním spájali pomenovania ako „ťažký prípad“, „špecifický prípad v regióne“, „deviantný prípad“, príklad „parížskeho režimu“ atď.

² Komparatívi pri analýze stranických systémov či formovania koalícií charakterizovali Slovensko ako síce už nie deviantný prípad, ale spájaný s menšou predikovateľnosťou koalíčných opcí (v porovnaní napríklad s Maďarskom) a s významnejším stupňom neurčitosti ohľadom povolebného vývinu (Pridham, G.: *Coalition Behaviour in New Democracies of Central and Eastern Europe: The Case of Slovakia*. In: *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 18, č. 2, jún 2002, s. 99; Sitter, N.: *When is a Party System? A System Perspective on the Development of Competitive Party Systems in East Central Europe*. In: *Central European Political Science Review*, 3, č. 7, jar 2002, s. 93).

vzťahuje aj na ostatné krajiny stredovýchodnej Európy (SVE). Rovnako pre celý tento región platí, že na rozdiel od Juhu Európy historicky nikdy nepoznal iný vzťah k Západu ako vzťah periférie, kým Juh bol k Západu vo svojej histórii rovnocenný aj nadradený. (Malefakis, 1995) Španielsko okrem toho patrí k najstarším štátom, kým Slovensko k tým s veľmi krátkou históriou samostatnej štátnosti.

Jeden dôvod pre štúdium španielskej demokratickej tranzície ako historického procesu uvádzajú takí jej znalci ako Juan Linz a Alfred Stepan, keď upozorňujú, že to čo sa spája s predstavou úspešnosti španielskej cesty je už teoretický model, na ktorý bol zredukovaný reálne chaotický proces, z jeho zložitou, frustráciami, neistotou a pochybnosťami. Len aposteriórne je tento modelovo prezentovaný prípad zjednodušene vnímaný ako niečo predurčené k úspechu. „Porovnanie tohto modelu s komplexnosťou reálneho historického procesu, ktorý mu bol empirickým podkladom je užitočné pre tých, ktorí podobné zmeny analyzujú ešte v čase ich nezavršenia: pripomína to, že aj najúspešnejšia tranzícia bola jej účastníkmi zažívaná ako veľmi neistý proces, ktorý vyžadoval od aktérov značnú vynaliezavosť, pružnosť, ale aj istú odvahu riskovať pri rozhodovaní v situácii vyznačujúcej sa vysokým stupňom neurčitosti. (Linz – Stepan, 1996, s.89)

1. Problém teoretického rámca a komparovateľnosti

Jeden z kľúčových problémov, o ktorých sa v súvislosti s takto zameraným skúmaním v politickej vede od polovice 90. rokov diskutuje možnosť formulovať ako otázku, či je oprávnené aplikovať model politickej tranzície vytvorený na empirickom podklade tzv. „južného“ typu na krajiny stredovýchodnej Európy (SVE) z ich podstatne odlišnými východiskovými podmienkami a väčším objemom nutných zmien, ktoré úspešná demokratizácia predpokladá. Presnejšie tu možno rozlíšiť dve podotázky, ktoré spolu súvisia:

- a) je teoretický rámec demokratizačných štúdií aplikovateľný aj na SVE ?
- b) sú prípady demokratizácie z rôznych regiónov porovnateľné?

1.1. Teoretický rámec

Väčšina teórií modernizácie a tranzície k demokracii, ktoré sa ponúkali výskumníkom postkomunistických premien v čase ich odštartovania, bola postavená na základe empirických poznatkov z demokratizujúcich sa krajín južnej Európy a Južnej Ameriky. Vývin postkomunistických krajín sa však napriek spoločnému zarámčovaniu konceptom tranzície k demokracii vyznačuje takými osobitosťami, že legitímne vystupuje otázka oprávnenosti aplikácie heuristických modelov konštruovaných na empirickej báze zmeny politického režimu v spomínaných regiónoch sveta aj pri explanácii demokratizácie v postkomunistických krajinách, súčasťou ktorej sú aj simultánne prebiehajúca ekonomická a sociálna transformácia. (Tokes, 2000) Práve táto bezprecedentná simultánnosť transformácie ekonomického a politického systému v postkomunistickej SVE postavila klasické predpoklady teoretikov modernizácie o ekonomických prerochádzajúcej demokratizácie na hlavu. Súčasné premeny v stredovýchodnej Európe nie sú opakovaním západného modelu modernizácie.³ Podobne ako pri modernizácii tretieho sveta, aj v tomto regióne, sociálno-ekonomický

³ Z historického pohľadu sa dá vystopovať tento osobitný, hybridný vzorec vývinu SVE ďaleko do stredoveku ako dokazuje J. Szücs, keď hovorí o dvojitej tvári dejín tohto regiónu: „na jednej strane oproti západnému modelu „východoeurópsky“ zvrät v ranom novoveku krajne zosilnil deformácie spoločensko-ekonomickej štruktúry a jej nevyrovnanosť (a následne spôsobil zmeravenie mocenských pomerov v spoločnosti a politike), na druhej strane tento zvrät celé stáročia nebol schopný vytesniť západniarske prvky tejto štruktúry“. (Szücs, J.: *Tri historické regióny Európy*. Bratislava, 2001, s. 82.)

vývin je silnejšie determinovaný politickými faktormi, než to bolo v prípade pôvodnej modernizácie Západu, kde boli určujúce ekonomické a sociálne faktory. Súčasná transformácia nie sú jednoduchou inkorporáciou výsledku klasických modernizačných procesov, produktov evolučnej inovácie. Doterajšie skúsenosti s ekonomickou transformáciou dokazujú, že napriek systémovej zmene nedochádza k radikálnemu skončovaniu s minulosťou, ale skôr k inštitucionálnej rekonfigurácii nového s elementmi starého poriadku. Historicky overené demokratické, trhové a právne inštitúcie sú implantované do priestoru zaplneného dedičstvom minulosti nedávnej i tej predkomunistickej. Na tieto odlišnosti už v posledných rokoch stále častejšie poukazujú aj západní autori, konštatujú, že typickú sekvenciu základných fáz demokratizačných procesov liberalizácia, tranzícia, konsolidácia – je možné vo východnej Európe ťažko identifikovať. (Klaus von Beyme, 2000, s. 528) Medzi autormi stredoeurópskej proveniencie zase treba spomenúť najmä Attilu Ágha, ktorý upozorňuje, že krajiny SVE vstúpili po desiatich rokoch zmien do bodu, kedy je žiaduce inovovať klasický konceptuálny rámec (Ágh, 2001, s. 25). V relevantnej literatúre sa to odráža aj v posune vo frekvencii používaných pojmov od „tranzície“, „konsolidácie“ k všeobecnejšiemu pojmu „demokratizácie“.⁴ Ten umožňuje subsumovať predchádzajúce dva a navyše adekvátnejšie zohľadňuje realitu týchto procesov, v ktorých uvádzané dva sa prelínajú a len ich analyticky odlíšenie vytvára dojem, že sú to časovo úplne oddelené, za sebou nasledujúce štádia.

Komentár [SS1]:

Všeobecná otázka o aplikovateľnosti rovnakého teoretického rámca pre rôzne regióny je rovnako oprávnené vzťahovať ešte s väčšou naliehavosťou pre naše prípady, ktoré majú spoločné len to, že ich Huntington oba zaraďuje do tretej vlny demokratizácie. Španielsko spolu s Portugalskom a Gréckom bolo na začiatku tejto tretej vlny a na konci sú krajiny východnej Európy, ktoré začali svoju politickú tranzíciu a socio-ekonomickú transformáciu po páde komunizmu v roku 1989. V prvom prípade spúšťačom politickej zmeny bola smrť autoritárskeho vládcu Franka a v druhom najmä externý faktor – vycúvanie mocenského hegemóna ZSSR zo svojich satelitov vo východnej Európe v dôsledku ekonomického úpadku a neschopnosti naďalej súťažiť v zbrojení s USA. To je aj jeden z dôvodov prečo Ágh pre demokratizáciu krajín SVE považuje vhodnejšie označenie až „štvrtá vlna demokratizácie“, pretože na rozdiel od „juhoeurópskych“ demokratizácií, ktoré začali v bipolárnom a predglobalizovanom svete, tieto prebehli už v unipolárnom a silne sa globalizujúcom svete. (Ágh, 2001, s. 25)

Konsolidácia trvá dlhšie, keďže ide o zakorenenie ustanovených štruktúr, noriem a procedúr, a faktor času je tu obzvlášť významný. Internacionalizácia pravidiel a procedúr, rozšírenie demokratických hodnôt je dlhodobejší proces ako tvorba novej ústavy. Preto komparativisti na základe už uskutočnených prípadov demokratizácie predpokladajú trvanie konsolidácie minimálne dekádu a maximálne až dve dekády aj dlhšie.⁵ Je odôvodnené predpokladať, že čím viac predchádzajúci režim oslabil občiansku spoločnosť, tým

⁴ Termínom „demokratizácie“ sa označuje celkový proces zmeny režimu od jej začiatku, t. j. od skončenia predchádzajúceho režimu až po jej završenie v stabilnom novom demokratickom režime. Zastrešuje preto aj tie procesy, ktoré je konvenčne zaužívané označovať termínom „tranzícia“ k liberálnej demokracii a jej následnej konsolidácii. (Pridham, G. – Lewis, P. G.: *Stabilising Fragile Democracies*. Routledge, 1996, s. 2.)

⁵ Európska skúsenosť z povojnového obdobia naznačuje, že desaťročie po ukončení inštalácie všetkých základných demokratických štruktúr je vo všeobecnosti dostatočné pre ukončenie konsolidácie. (Morlino, I.: *Democratic Consolidation: Definition and Models*. In: Pridham, G. (ed.): *Transition to Democracy: Comparative Perspectives from Southern Europe, Latin America and Eastern Europe*. Dartmouth Pub Co., 1995).

bude tento proces dlhší.⁶ Osobitne treba zdôrazniť, že je to proces, ktorý prebieha na viacerých úrovniach a nie s rovnakým tempom. Konsolidácia napríklad behaviorálnej, konštitucionálnej a postjovej dimenzie, ktoré navrhuje rozlišovať Linz a Stepan, môže byť dosiahnutá v rôznom čase.

V komparatívnych štúdiách tranzícií „južného typu“ prevažuje dôraz genetický smer (Pridham – Lewis, 1996, s. 4). Ten, na rozdiel od funkcionalistického, ktorý zdôrazňuje socio-ekonomické a kultúrne faktory zmeny politického režimu, kladie dôraz na politické faktory. Konkrétne to znamená hľadanie vysvetlenia na úrovni politických rozhodnutí a stratégií aktérov v priebehu tranzitných procesov a preto aj upriamenie pozornosti na elity. Uprednostnenie tohto teoretického smeru bolo podmienené samotným charakterom procesov v týchto krajinách, kde vzhľadom na východiskové podmienky (dané predchádzajúcim režimom) bola agenda zmeny režimu a rozsah úloh pre konsolidáciu novej demokracie podstatne menej náročná ako tá v SVE. Obzvlášť je to zjavné práve v prípade Španielska, kde v porovnaní s krajinami SVE bolo po smrti Franka potrebné urobiť iba jednu z úloh celkovej agendy demokratizácie: „vytvoriť nové demokratické inštitúcie a zabezpečiť ich autonómiu a podporu“. (Linz – Stepan – Gunther, 1995, s. 89)

Práve aj na základe skúsenosti tranzícií postkomunistických krajín kritika vyčíta teóriám zmeny režimu: „prevažujúci dôraz na politické elity, nezohľadnenie medzinárodného kontextu a historického prístupu.“ (Pridham – Lewis, 1996, s. 4) Takáto kritika je oprávnená pokiaľ sú jej adresátom niektoré práce z prvej polovice 90. rokov, kedy západní tranzitológovia skutočne nebrali do úvahy významné odlišnosti prechodu od autoritárskeho režimu na jednej strane a od postkomunistického režimu v SVE na strane druhej. Perspektíva skúmania bola tak zužovaná na dimenziu zmeny politických inštitúcií.

1. 2. Úskalia komparácie

Všeobecne platí, že validita a explanačná sila komparácií stojí na komparovateľnosti pozorovaných fenoménov. V diskusii o problémoch explanácie demokratizácie sa objavuje názor, podľa ktorého autoritárske režimy v Latinskej Amerike a južnej Európy boli tak odlišné od posttotalitných režimov v SVE, že nespĺňajú test komparovateľnosti v nasledovných piatich aspektoch: stupeň politizácie a inštitucionálnej penetrácie, vzorce legitimizácie, ekonomický systém a vlastníctvo výrobných prostriedkov a iných assets, vzťah režimu a spoločnosti, medzinárodný kontext. Napriek rôznym, viac či menej oprávneným výhradám a pochybnostiam o komparovateľnosti tranzícií krajín patriacich do rôznych regiónov sveta považujeme za zmysluplné uvažovať o komparácii prípadov Španielska a Slovenska. Ich evidentnú rozdielnosť nespochybňujeme, ale pýtame sa prečo neporovnávať aj veľmi rozdielne prípady procesov, ktoré možno na všeobecnej rovine subsumovať pod pojem demokratizácie. Zameranosť skúmania na prípady Španielska a Slovenska má najbližšie k tomu prístupu komparácie, ktorý je známy ako výber „čo najrozdielnejších systémov“. Je to výber takých prípadov, ktoré sú čo najviac rozdielne z hľadiska viacerých premenných, čím sa maximalizuje rozpätie, v ktorom je možné skúmať rozdiely medzi krajinami.

---

⁶ Príspevok Dariny Malovej: Vznik tripartitného vyjednávania pri prechode k demokracii. In Szomolányi, S. (ed.): *Španielsko a Slovensko. Dve cesty k demokracii*. Bratislava 2002, s. 105-127) umožňuje pochopiť aké sú historické faktory slabosti občianskej spoločnosti na Slovensku a aký to má dopad na priebeh demokratizácie.

V široko koncipovanom skúmaní zameranom na komparáciu viacerých prípadov politickej zmeny v krajinách južnej Európy, Latinskej Ameriky a východnej Európy, so zámerom identifikovať, čo podmieňuje úspešnosť, respektíve neúspech demokratizácie, sú ako relevantné nezávisle premenné definované tieto:

- typ predchádzajúceho nedemokratického režimu
- komplikácie spôsobené simultánnym zavádzaním radikálnych ekonomických, sociálnych, právnych a administratívnych reforiem v čase zmeny režimu – problém simultánnosti
- otázka štátnosti
- kto začína tranzíciu
- štýl tvorby ústavy
- sila armády v odchádzajúcom režime
- medzinárodné vplyvy . (Linza, Stepana a Gunthera, 1995, s. 81).

Nazdávame sa, že tieto nezávislé premenné môžu tvoriť východisko aj pre skúmanie našich dvoch prípadov – demokratizácie Španielska a Slovenska. Väčšina z nich buď priamo v takto zadaných podmienkach, alebo v špecificky modifikovanej podobe je predmetom skúmania jednotlivých príspevkov.

Podstatne komplikovanejšou je otázka ako zdefinovať závislú premennú v situácii, keď v jednom prípade demokratizácia je ukončená; Španielsko je už v kategórii etablovaných, pretrvávajúcich demokracií, kým v prípade Slovenska proces demokratizácie zavŕšený ešte byť ani nemôže vzhľadom na krátkosť času. Tak ako v prípade iných krajín SVE je aj Slovensku prisúdená charakteristika novej demokracie, ktorá ešte nie je plne konsolidovaná, ale riziko nastolenia alternatívy je minimalizované, čím spĺňa znak konsolidovanosti „negatívnej“ (Pridham – Lewis, 1995, s. 3), alebo podľa Ágha znaky „rannej“ konsolidácie. Konsolidácia demokracie v žiadnej z juhoeurópskych krajín netrvala dlhšie ako osem rokov. V Španielsku sa za zavŕšenie konsolidácie považujú voľby roku 1982, kedy prebrala vládu socialistická PSOE – a tým sa naplnila podmienka rotácie politických síl pri moci. Pri rigoróznejšom posudzovaní sa to datuje až vstupom do EHS – 1986. Z hľadiska komplexnejšieho štvorfázového modelu demokratizácie – tranzícia, inštalácia, konsolidácia, pretrvávanie – možno vstup Španielska do EHS považovať už za znak pretrvávanie konsolidovanej demokracie. (Morlino, 1986, s. 577) Za najdôležitejšiu premennú pri explanácii tohto výsledku (rýchlosti a úspechu) je pri porovnaní s krajinami Latinskej Ameriky, ale aj východnej Európy považovaný charakter predchádzajúceho režimu. (Linz a kol. 1995, s. 116)

Vzhľadom už aj na konštatovanú nezavŕšenosť konsolidácie v prípade Slovenska je vhodnejšie za závislé premennú určiť dokončenie demokratickej tranzície v zmysle ustanovenia demokratického režimu. Aj tak je otvorená otázka ako merať jej úspešnosť a ako hodnotiť napríklad kvantitatívne postihnuteľné rozdiely. V prípade dĺžky trvania demokratickej tranzície o čom nám vypovedá počet rokov? V Španielsku, ak počítame jej dĺžku od smrti Franka v novembri 1975 až po schválenie Štatútu autonómie v referende 1979, sú to štyri roky. Na Slovensku tranzíciu v širšom význame zmeny režimu môžeme považovať za ukončenú v roku 1999, kedy bola prijatá novela ústavy umožňujúca priamu voľbu prezidenta a uskutočnená jeho voľba v máji 1999. Hodnotiť úspešnosť tranzície len dĺžkou trvania, abstrahujúc od náročnosti úloh, ktoré stáli pred každou krajinou na jej začiatku, nepovažujeme za valídne.

Záverom tejto časti chcem zdôrazniť, že napriek tomu, že sme si vedomí významnej odlišnosti našich vybraných prípadov z hľadiska viacerých premenných, chceme ukázať, že ich porovnanie má poznávací význam. Nasledujúca časť bude zameraná na identifikáciu

konkrétnej podoby, ktorú nadobúdajú tieto premenné – typ predchádzajúceho režimu, spôsob tranzície, problém štátnosti a riešenie národnostnej otázky, následnosť a rozsah reforiem, a faktory dedičstva minulosti v Španielsku a Slovensku.

2. Charakteristika demokratizácie Španielska a Slovenska z hľadiska relevantných premenných

2.1. Predchádzajúci režim

Nazvať oba staré režimy – frankizmus i komunizmus – nedemokratickými je síce správna, ale iba tá najvšeobecnejšia charakteristika. Frankizmus bol autoritársky typ režimu, kým Slovensko zažilo režim totalitný, z ktorého sa evolučne stal režim post-totalitný. Spoločné pre oba bola likvidácia liberálnej demokracie, ale ten komunistický spôsob na Slovensku bol totálnejší – zlikvidoval súkromné vlastníctvo a trhovú ekonomiku, teda aj samotnú základňu liberálnej demokracie. To znamenalo absenciu základov nezávislosti a slobody jednotlivcov a likvidáciu ekonomickej bázy občianskej spoločnosti.

Pre porovnanie Španielska a Slovenska je vhodná typológia režimov Linza a Stepana, ktorí klasické trojčlenkové rozlíšenie demokratických, autoritárskych, totalitných režimov rozšírili o posttotalitný a sultanický. Práve Frankovo Španielsko poslúžilo J. Linzovi ako empirický prípad pre vypracovanie teoretického modelu autoritárskeho režimu, ktorý je vymedzený limitovaným pluralizmom, absenciou presne vymedzenej ideológie, vládnuca vrstva len výnimočne usiluje o mobilizáciu, zväčša sa uspokojí s apatiou a pasívnou akceptáciou režimu zo strany ovládaných, rola jedinej režimnej strany (Falanga spojená neskôr s Movimiento) sa nemôže vôbec zrovnávať so silou a úlohou skutočne totalitných štátostrán (NSDAP, KSSS). Manuel Ramiréz (1978) kritizuje Linza za statickosť predloženého modelu. Neumožňuje rozlíšiť vývinové etapy frankizmu, ktorý mal tri fázy. Prvá bola etapa občianskej vojny, ktorá vyústila do pokusu o diktatúru, podľa vzoru Mussoliniho fašistického Talianska (1936 – 1945). Druhá fáza nasleduje po vojne 1945 – 1956 – kedy sa Franko pokúša budovať autarkický, antikomunistický štát založený na katolíckom korporativizme. Posledná fáza je technicko-pragmatická a začala vstupom technokratov z Opus Dei do Frankovej vlády v roku 1957, ktorí jej dominovali s úsilím o presadenie voľného trhu a otvorenie sa medzinárodnej ekonomickej spolupráci. Za obzvlášť pozoruhodnú črtu tohto režimu sa považuje jeho flexibilita pri prispôbení meniacej sa realite. (Chalupa, 1997, s. 56-7) Pragmatizmus Frankovi nebránil dať voľnú ruku technokratom z Opus Dei, aby naprojektovali ekonomický rozvoj krajiny bez politických zmien. Vychádzal z predpokladu, že rast blahobytu bude najlepšou ochranou jeho režimu pred protestmi a akýmkoľvek pokusmi o inštalovanie neistej demokracie, s ktorou sa spájali spomienky na jej zlyhanie.⁷

Pri charakterizovaní režimu bývalého reálne socialistického Československa, a teda aj Slovenska, sa stretáme s dvoma nie presnými označeniami – „totalitný“ a „autoritársky“.⁸ Vychádzajúc z Linzovej typológie sa ako najvhodnejší pre charakteristiku starého režimu

⁷ Termínom „sociologický frankizmus“ sa označoval fenomén pacifikácie potenciálnych nespokojencov prostredníctvom materiálnych pôžitkov. (Chalupa, J.: *Jak umírá diktatura. Pád Frankova režimu ve Španělsku*. Votobia, 1997, s. 46). Obdobu možno na Slovensku nájsť v období normalizácie, kedy fungovala tichá dohoda medzi obyvateľstvom a normalizačnou vládou, keď sa rezignácia na politické a občianske práva vymenila za relatívny rast životnej úrovne.

⁸ Niektorí autori dokonca pochybujú aj o oprávnenosti tohto pojmu pre postalinový ZSSR. (pozri Reiman, M.: *O komunistickém totalitarizmu a o tom, co s ním souvisí*. Praha, 2000).

v Československu javí ideálny typ posttotalitného režimu a z jeho troch variantov – „ranný“, „zamrznutý“ a „vyspelý“ – má najbližšie k zamrznutému či rigidnému post-totalitnému režimu. Od totalitného režimu, z ktorého vznikol evolučne v dôsledku rutinizácie a vnútorného rozkladu sa odlišuje istým stupňom sociálneho pluralizmu, aj keď predovšetkým v kultúrnej sfére v podobe ostrovov paralelnej kultúry a neprepojených skupín protestu, ktoré mali aj politický dopad. Nemali však charakter organizovanej opozície, preto ani v Československu a konkrétne ani na Slovensku nevznikla kontraelita usilujúca o podiel na moci či prebratie moci. Taktiež vnútri vládnucej strany vnútorná opozícia v podobe reformistov, na rozdiel od Maďarska a Poľska neexistovala. Rigidnosť politického režimu, ktorý bol výsledkom normalizačnej aktivity Husákovho vedenia KSČ, a jeho vzdorovanie akýmkoľvek pokusom, čo i len o malé reformy spôsobila fázový posun vo vývine posttotalitného režimu na Slovensku. Kým v predtranzičnom období sa v Maďarsku a Poľsku už zavádzali ekonomické a politické reformy a formovali sa reformné krídla aj vo vládných stranách, tak takáto liberalizácia režimu bola pre rigidných normalizátorov celkom neprijateľná. Mohlo by to oslabiť samotné základy ich moci, preto fáza liberalizácie na Slovensku prebiehala až paralelne s demontážou moci štátostrany už v začiatkoch demokratizácie. Centrálne riadená ekonomika štátneho socializmu v Československu s najväčším zoštatnením vlastníctva v SVE nevytvárala žiaden priestor pre reformy smerom k trhovej ekonomike a preto predstavuje najväčšiu záťaž dedičstva minulého režimu, s ktorou sa Slovensko v procesoch demokratizácie musí vysporiadať. V porovnaní s tým štátny kapitalizmus Frankovho Španielska – prítomnosť trhovej ekonomiky so štátnymi intervenciami a tiež istou proporciou štátneho vlastníctva bol výrazne priaznivejšou podmienkou.

2.2. Spôsob tranzície

Charakter predchádzajúceho režimu podmieňuje s vysokou pravdepodobnosťou akým spôsobom bude prebiehať tranzícia „od“, nech už je to, čo sa stane „spúšťačom“ procesu zmeny akokoľvek kontingentné.⁹ Toto podmieňovanie sa však nechápe deterministicky, a keď tak ide o tzv. „soft determinizmus“. Typ predchádzajúceho režimu len vytvára isté obmedzenia, ale neurčuje konkrétne výsledky. V rámci daných obmedzení môžu aktéri, ktorí sú schopní spracovávať informácie, definovať preferencie a uvažovať o alternatívnych cestách zvoliť konkrétne stratégie. Až tieto určujú konkrétne kolektívne výsledky (pozri Kitchelt, 1999) Aktéri v čase zlomových udalostí, ktoré otvárajú tranzíciu nie raz stoja pred voľbou, ktorou istú cestu otvárali, ale zároveň zatvárali cesty iné. Preto práve v čase tranzície je také významné, aké kvality majú elity, ktoré sa stanú jej dominantnými aktérmi a ktoré formujú inštitucionálny rámec pre jej pokračovanie. Spôsob prechodu sa sám stáva následne tým, čo významne určuje ako bude otvorený proces pokračovať. Preto je považovaný za významnú nezávislú premennú pri explanácii pokračovania rozbehnutého procesu demokratizácie. (pozri Huntington, 1991; Karl – Schmitter, 1991; Linz – Stepan, 1996; Munck – Skalnik, 1997; Schmitter, 1994).

Španielsko: „*reforma pactada – ruptura pactada*“

Španielsko sa všeobecne považuje za paradigmatický prípad demokratickej tranzície na základe paktu na úrovni elít a ktorý bol iniciovaný z vnútra režimu (pozri Fishman, 1990). Reprezentuje prípad dohodnutej tranzície či „reformy“ („*reforma pactada – ruptura*

---

⁹ V Španielsku to bola smrť caudilla Franka a na Slovensku ako súčasť ČSSR to boli brutálne zásahy proti pochod študentov v Prahe a falošná informácia o smrti jedného zo študentov.

pactada“), (Linz – Stepan, 1996, s. 87-88). Španielska skúsenosť bola podkladom pre konštruovanie ideálneho typu tranzície na základe dohody, ktorému sa práve aj na základe skúsenosti z úspešnej demokratizácie prisudzuje, že predstavuje najoptimálnejší spôsob otvorenia prechodu k demokracii.

Spôsob dohodnutej tranzície („pacted transition“) sa považuje za najpriaznivejší kontext pre následnú konsolidáciu demokracie. Ten nastáva, keď elity dosiahnu patovú situáciu a keď sú nútené vzájomne rešpektovať svoje záujmy tak, že dohodnuté reformy neznevýhodňujú nastala v Španielsku jednu zo strán (Schmitter, 1994, s. 65).

Po smrti Franka patová situácia, keď zlyhala koncepcia oktrojovanej reformy Ariasa a Fraga v januári 1976 názvom „autentická španielska demokracia“, ktorá zachovávala nehybnosť starého režimu, a na druhej strane ani ľavicová opozícia nedokázala presadiť svoje zámery. Vtedy sa otvoril priestor pre rolu kráľa Juana Carlosa. Kráľ spolu s ďalšími členmi elity frankistického režimu zohral kľúčovú rolu v tranzícii. Odráža to aj jeho pokrstenie na „pilota politickej zmeny“. Ďalším významným hráčom, hoci v úlohe „šedej eminencie“, bol Fernandez Miranda považovaný za mozog celej demokratickej tranzície. Bol to najkompetentnejší znalec frankistického práva, bývalý princov vychovávateľ a potom jeho osobný radca a sprievodca tranzíciou. Omnoho známejší je Adolfo Suárez, ktorý bol kráľom vymenovaný do premiérskeho kresla po neúspešnom pokuse frankistov udržať nezmenený starý režim a ktorý mal ako aparátnik, znalec systému za úlohu z vnútra bezbolestne ho demontovať. Bol nazývaný „génus kompromisu a zákuľisnej politiky“, „majster poloprávd“.¹⁰ K aktérom na strane režimu treba zaradiť aj ministrov vo vláde Ariasa Navarra, vymenovanej ešte za života Franka (29. 12. 1973). Boli to pragmaticí napojení na svet veľkého kapitálu, ktorý mal záujem o pokojný prechod.

Na strane opozície k aktérom patrili umiernení lídri politických strán, ktoré na rozdiel od komunistického Československa mohli existovať, buď doma v Španielsku alebo exile. Už na jeseň 1975, pred smrťou Franka, sa na scéne objavila Platforma demokratickej konvergencie, ktorá združovala menej revolučné, ale viac realistické opozičné prúdy ako PSOE, Sociálne demokratická únia Španielska, Kresťansko-demokratická ľavicová, Národná Baskická strana. Ich akčný program bol umiernený: neustály a flexibilný dialóg s režimnými reformistami s cieľom zaistiť nekrvavú premenu diktatúry na demokratický a liberálne orientovaný štát (Chalupa, 1997).

Spôsob tranzície v Španielsku predstavoval historický zvrät, pretože to bol po stáročiach prvý obrät od autoritárskej či majoritnej stratégie riešenia konfliktov k stratégii konsenzuálnej a porporčnej. Kráľ – „pilot zmeny“ sa zameril na kontrolu nad pravidlami hry a nemal to jednoduché, pretože musel presadzovať logiku kooperácie proti odporu oboch strán – tak skupín starého režimu, ako aj ľavicovej opozície (Kunz, 2000, s. 146). Okamžite po smrti Franka sa z osobou Juana Carlosa spájali veľké obavy a neistota, ako mladý princ zvládne rolu kráľa v tak krízovej situácii, navyše komplikovanej oslabenou legitimitou monarchie. Ľavicová opozícia ho vnímala ako súčasť Frankovho režimu a nemala k nemu dôveru. Postupne ju získaval premyslenými rozhodnutiami smerujúcimi k demonštrácii starého režimu.

Prechod dohodnutý na úrovni elít a odmietnutie majoritnej logiky riešenia konfliktov celkom prirodzene viedli aj k tzv. „hrubej čiare“ pri vysporiadaní sa s minulosťou. Súčasťou paktu elít bola aj dohoda, že nebudú žiadne politické procesy a všetkým budú zaistené rovnaké šance v novej parlamentnej monarchii: tak predstaviteľom starého režimu, ako aj predstaviteľom opozície. Uplatnil sa princíp inkluzívnosti – každý mal nárok na občianske a politické práva, bez ohľadu na minulosť, a čo bolo dôležité nemusel túto

¹⁰ Suárez bol človek dobre disponovaný na úlohy tranzície, nie však už pre obdobie konsolidácie demokracie a nakoniec nehody v jeho vlastnej strane UCD, zrejme aj únava a znechutenie napokon viedli k podaniu demisie v roku 1981.

minulosť maskovať či schovávať (Chalupa, 1997, s. 176). Historická skúsenosť z krvavej občianskej vojny a dlhodobo polarizovanej spoločnosti pôsobila ako odstrašujúci faktor a viedla k snahe neopakovať, zabrániť opätovnej polarizácii. Prirodzene, k takejto dohode prispela aj vlastná minulosť hlavných aktérov tranzície: Juan Carlos bol ustanovený do role budúceho kráľa Frankom a Suárez ako činiteľ Movimienta bol súčasťou jeho režimu. Očakávať od nich, aby robili pokánie za svoju minulosť pred ľuďmi, ktorí v svojej väčšine pragmaticky kolaborovali s režimom bolo dosť nereálne (Chalupa, 1997, s. 204).

Na Slovensku nebola vyhlásená „hrubá čiara“, ale v skutočnosti napriek lustračnému zákonu ešte ani v čase československej federácie nedošlo k nejakému reálnemu účtovaniu s minulosťou. Nastúpilo však „prezliekanie kabátov“, maskovanie komunistickej minulosti „novoobjavenou“ nacionálnou identitou. Nezamyšľané dôsledky takto uplatňovaného lustračného zákona boli horšie, ako keby žiaden nebol. Španielsky spôsob bol racionálnejší a pragmatický. Princíp inkluzie prispel k úspešnej a rýchlej konsolidácii demokracie v Španielsku, na rozdiel napríklad od povojnovej demokratizácie Talianska, ktorá práve predstavuje príklad konsolidácie na báze princípu exklúzie.

Spôsob ako sa Španielsko vyrovnalo so svojou nedemokratickou minulosťou v kontraste s prípadom Slovenska, dovoľuje vysloviť **hypotézu**, že spôsob tranzície určuje aj spôsob vypsoriadania sa s nedemokratickou minulosťou.

Spôsob tranzície v Československu a na Slovensku

Z hľadiska typu tranzície v zmysle spôsobu otvorenia prechodu od starého režimu Slovensko nielenže nie je paradigmatický prípad, ale aj v rámci SVE je prípadom ťažko zaraditeľným k nejakému čistému ideálnemu typu. Predstavuje akýsi hybrid spoločného československého odštartovania tranzície a jej národno-štátnej verzie po rozpade Československa a preto robí komparatistom problém pri jeho kategorizácii (Kitschelt, 1995, s. 453). Preto je potrebné aj na pochopenie vývinu na Slovensku venovať pozornosť začiatku zmeny režimu v Prahe, kde bolo centrum moci a kde sa vytváral základný inštitucionálny rámec.

V Československu, na rozdiel od prechodu v Poľsku a Maďarsku, ktorý bol výsledkom rokovania za „okrúhlymi stolmi“ medzi reformným krídlom mocenskej elity a predstaviteľmi opozície v rokoch 1988 – 1989, mal prechod od ancien regime inú podobu. Československá socialistická republika (ČSSR) nemala na typický negociovateľný prechod, hoci prvky rokovania „za okrúhlym stolom“ boli prítomné aj v Prahe. To je zrejme dôvod, prečo niektorí komparatisti priradujú tak pôvodné Československo, ako aj ČR k negociovateľnému typu prechodu. Robí tak napríklad aj Huntington vo svojej triádovej typológii, rozlišujúc „transformation“, „replacement“, „transplacement“, pričom tieto ťažko doslova preložiteľné názvy významovo zodpovedajú typom označovaných všeobecne za „pakt“, „ruptúru“ a „negociovateľnú tranzíciu“ (Huntington, 1991, s. 146). Nepovažujem to však za plne zdôvodnenú kategorizáciu československého spôsobu prechodu.

Rozdiely boli dané tak typom predchádzajúceho režimu, absenciou politicky organizovanej opozície, ako aj externým faktorom v podobe nezasahovania zo strany ZSSR a pádom komunistickej moci u susedov – najmä pádom berlínskeho múru. Rigidný, zamrznutý posttotalitný režim, nebol schopný graduálne sa liberalizovať, pretože vládcovia by prišli o zdroj akejkoľvek legitimacy svojej moci. Vedenie KSČ nebolo schopné vo svojej existenčnej závislosti na trvaní „Poučenia z krízového vývinu v 1968“ poučiť sa z vývinu u stredoeurópskych susedov. Faktom je, že rigidný posttotalitný režim už svojou podstatou nemohol byť tak flexibilný ako autoritársky režim Poľska, ktorý v patovej situácii spôsobenej ekonomickým tlakom otvoril politický systém aj pre opozičné elity. Obdobie

normalizácie po sovietskej invázii prinieslo do KSČ najväčšie stranické čistky v histórii východnej Európy, takmer jedna tretina jej členov bola postihnutá. V štátostrane preto nezostal po čistkách žiaden priestor pre reformné, umiernené krídlo. Podobne však ani opozícia, ktorá nebola cieľavedome organizovanou politickou opozíciou, ale iba skupinami občianskeho protestu, nemala kapacitu na vyjednávanie s režimom. Tento charakter režimu zároveň vysvetľuje už konštatovanú absenciu kontraelity.

Prikláňam sa preto k jemnejšiemu odlšneniu medzi krajinami v skupine „negociovaných tranzícií“, a to podľa obsahu a politického kontextu tých negociácií. Tie boli na začiatku rovnaké pre ČR i SR. Udalosti novembra 1989 otvorili prechod od ancient regime jeho zrušením (Munck – Leff, 1997, s. 353), ktorý bol výsledkom kombinácie kolapsu starého režimu (evolučného rozkladu) a rokovania medzi umiernenými predstaviteľmi starého režimu, premiérom federálnej vlády, Ladislavom Adamcom, s tímom a občianskou opozíciou. Tieto rokovania však začali až pod tlakom demonštrujúcich na námestí v Prahe i Bratislave. Naproti tomu charakteristickým znakom negociovanej tranzície je, že rokovania za „okrúhlym stolom“ začali nie pod tlakom „masového aktéra“, ale z vôle držiteľov moci, ich reformného krídla, ktorí v postupných a kontrolovaných zmenách hľadali východisko z patovej situácie. Preto prípad Československa nemožno označiť za čistý typ negociovanej tranzície.

Odovzdanie a prebratie moci bolo na federálnej aj republikovej úrovni veľkou improvizáciou a prebehlo len s najnutnejšími zmenami inštitucionálneho rámca. Bolo to predovšetkým zrušenie ústavného článku 4 o vedúcej úlohe KSČ, upravený bol článok 6 o systéme Národného frontu a ďalšie sa týkali voľby prezidenta a voľby nových poslancov zákonodarných zborov. Jedným z tých ústavných zákonov bolo z prezidentskej prísahy vypustené slovo „socialistický“. O ďalších inštitucionálnych zmenách – termíne volieb, volebnom systéme atď., sa nerokovalo medzi predstaviteľmi starého režimu a tými, ktorí preberali moc, ako to bolo v prípade Maďarska, a preto tam je oprávnené hovoriť o „negociovanej tranzícii“, ale už iba medzi predstaviteľmi nastupujúcej elity. Spoločný oponent už bol mimo hry a relatívne rýchly prechod nových elít k moci znamenal, že si neboli nútené osvojiť politiku kompromisov a dojednávania, nenaučili sa dosahovať konsensus na základe dohadovania a vzájomných ústupkov. Naplno sa to prejavilo už pri riešení ústavnoprávnej otázky.

Slovenský variant

Na Slovensku, ako bolo už vyššie uvedené, politická opozícia v zmysle kontraelity cieľavedome sa pripravujúcej na prebratie moci fakticky absentovala. Opozícia, hoci aj len v podobe občianskych skupín protestu voči komunistickému režimu bola na Slovensku najslabšia a najmenej viditeľná spomedzi krajín strednej Európy. Navyše bola to opozícia značne fragmentovaná v porovnaní s početnosťou českého disentu, z ktorého sa po novembri regrutovali príslušníci novej elity. Režim sa zrútil skôr, než sa „ostrovy“ nekonformných komunit, konkrétne komunit umelcov, ľudí z akademickej sféry – najmä z oblastí sociálnych vied, ochranárov, katolíckych aktivít, stihli poprepájať a vytvoriť nejakú spoločnú politickú platformu opozície voči komunistickej moci. K prekonaniu izolovanosti predstaviteľov týchto komunit dochádzalo vlastne až v čase novembrových udalostí. Komunistické i nekomunistické elity zostali zaskočené rýchlosťou zmeny. Zdôrazniť treba skutočnosť, že centrum komunistickej moci bolo v Prahe a nie v Bratislave. Tá bola síce sídlom vlády SR a SNR, ale tak ako nebola vláda ČR autonómna, aj orgány v SR boli plne závislé od rozhodnutí centra. Nechcem tým tvrdiť, že to bol hlavný dôvod, prečo opozícia na Slovensku bola ešte slabšia, čo do početnosti, organizovanosti

a koncepcnej pripravenosti ako v ČR, ale rozhodne aj tento faktor geografie moci mal vplyv na jej formovanie.

Tranzícia odštartovala aj na Slovensku podobne ako v Prahe, keď dôsledkom brutálneho potlačenia študentskej demonštrácie 17. novembra bol pred tým nevídaný protest verejnosti proti komunistickej moci. V Bratislave sa vytvorilo občianske združenie Verejnosť proti násiliu, ktoré bolo funkčným ekvivalentom Občianskeho fóra v Českej republike. Pri zrode tohto občianskeho hnutia bol najprv predovšetkým odpor voči konkrétnemu násiliu a potreba solidarizovať so študentmi v Prahe.

V čase iniciácie prechodu sa stali hlavnými aktérmi tí, ktorí sa na prebratie moci vôbec nepripravovali – liberálni intelektuáli, tá „nekomunistická občiansko-liberálna skupina“, ktorá vytvorila VPN. Dôsledkom kolapsu bol aj akcelerovaný zrod občianskeho hnutia VPN, ktoré preskočilo štádiom rôznych ilegálnych a pololegálnych organizácií, občianskych združení, ktoré by mali už svoje názvy, predstaviťov, nejaké programové dokumenty, organizačnú štruktúru. Teda to všetko, čo sa vytvára vo fáze liberalizácie. Bol to rýchly zrod bez potrebnej prípravy a dôsledky sa celkom zákonite prejavili už v čase preberania moci. Prechod od starého režimu teda síce iniciovali na Slovensku liberálne orientovaní intelektuáli vo VPN, ale nemali plnú kontrolu nad pohybom, ktorí spolu so študentmi a mobilizovanou verejnosťou odštartovali. Istú kontrolu nad demontážou starého režimu si dokázali udržať umiernení predstavitelia starej komunistickej elity prostredníctvom premiéra vlády „národného porozumenia“ a predsedu parlamentu (M. Čiča a R. Schustera) až po zakladajúce voľby v 1990, a potom aj neskôr po voľbách 1992. Možno ich nazvať tranzitnými komunistami. Tlak verejnej mienky bol veľmi významným faktorom pri rokovaní predstaviťov VPN o preberaní moci. Predstaviť druhej strany rokovacieho stola, v tom čase komunistický predseda SNR R. Schuster, podáva o reprezentantoch starého režimu takéto svedectvo: „Požiadavky VPN ... odhlasovali a rovnako odhlasovali aj pripravované zmeny vo vedení a predsedníctve SNR, hoci išlo práve o ich kreslá. Tento paradox bol príznakom doby, kedy doterajší funkcionári dokázali hlasovať aj proti sebe, len aby príliš na seba neupozornili.“ (Schuster, 1997, s. 26). Možno len konštatovať, že tak ako frankistickí poslanci v Madride, komunistickí poslanci pri voľbe Havla za prezidenta vo Federálnom zhromaždení v Prahe, aj poslanci SNR sa správali v týchto zlomových situáciách rovnako.

Politické dráhy tranzitných komunistov Milana Čiča, Rudolfa Schustera a čiastočne aj Jozefa Migaša sú zosobneným dôkazom toho, že na Slovensku prevládol evolučný typ zmeny. Revolučný typ prechodu fakticky likviduje staré elity, kým prechod kolapsom nahrádza staré elity novými, ale staré neničí a prechod paktom, dohodou neprerušuje ani kontinuitu elít. Práve tá kontinuita elít indikuje, že v prípade Slovenska začala tranzícia síce tiež zrútením starého režimu ako v Prahe, ale boli v nej významnejšie prítomné aj elementy toho typu prechodu, ktorý sa nazýva „dojednaný“.¹¹ Niektorí komparatívi uvádzajú prípad tranzície Slovenska spolu s Bulharskom ako „obmedzenú liberalizáciu pod kontrolou komunistov“ (Linz – Stepan, 1996). Nazdávam sa však, že takéto zaradenie

¹¹ Slovensko je pre komparatívistov ťažko jednoznačne zaraditeľné do jedného zo známych ideálnych typov tranzície. Preto napríklad Herbert Kitschelt vo svojej analýze stredo- a východoeurópskych krajín z hľadiska typu starého režimu, ako i spôsobu tranzície konštatuje, že Slovensko je „ťažký prípad“. Preto, lebo podľa jeho typológie predstavuje akýsi hybrid československého spôsobu tranzície od byrokraticko-autoritárskeho komunistického režimu v dôsledku implózie v rokoch 1989 – 1990 a osobitých prvkov patrimoniálneho komunizmu a preemptívneho spôsobu tranzície neskôr, keď bývalí komunisti sa po rozpade občianskeho hnutia VPN presadili v nacionálno-populistických stranách a víťazstvom vo voľbách 1992 dostali tranzíciu pod svoju kontrolu. (Kitschelt, H.: The Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies. Theoretical Propositions. In: *Party Politics*, 1, október 1995, č. 4, s. 453).

nie je celkom odôvodnené, pretože obdobie inštitucionalizácie nového režimu v rokoch 1990 – 1992 prebehlo v rámci spoločnej československej cesty a od apríla 1991 (po 1. odstavení V. Mečiara) aj pod kontrolou nekomunistickej vlády Jána Čarnogurského. Vtedy ustanovenú parlamentnú formu vlády a proporcionálny volebný systém, považované za priaznivý inštitucionálny rámec pre demokratickú tranzíciu, sa zachoval aj v samostatnej SR. Inercia pôvodne ustanovených inštitúcií do značnej miery prispela k tomu, že ani nedemokratickí politici nemohli neskôr stiahnuť Slovensko na autoritársku cestu.

Z predchádzajúcej analýzy vyplýva záver, že tranzície od starého režimu mali v porovnávaných dvoch krajinách rozdielny charakter tak z hľadiska spôsobu jej otvorenia, ako aj povahy dominantných aktérov. Tranzície Španielska a Slovenska predstavujú síce rôzne typy, prvá mala charakter „paktu“, druhá je pre bývalé Československo identifikovaná ako „ruptúra“, osobitosťou Slovenska bola aj prítomnosť predstaviteľov komunistického režimu v čase jeho demontáže i inštalácie nových demokratických inštitúcií. Keďže však o základnom inštitucionálnom rámci sa rozhodovalo na úrovni federácie, nemali až taký vplyv, aby sme to mohli identifikovať ako čistý typ negociovanej tranzície. Vznik Platformy demokratickej konvergencie (1975) dokumentuje podstatný rozdiel medzi pripravenosťou aktérov tranzície na konci frankizmu a pred kolapsom komunistickej moci na Slovensku. V Španielsku to boli reformisti, umiernení predstavitelia režimu, ktorí zmeny začali a okrem toho tu bola aj kontraelita – politicky organizovaná a umiernená opozícia. Na Slovensku neboli elity na systémovú zmenu pripravené: komunistická elita neiniciovala žiadne zmeny a tá nekomunistická nemala charakter politiky organizovanej opozície.

V uvedených prechodoch však možno identifikovať spoločné momenty, ktoré poukazujú na významnú rolu – **vodcovstva**. Tak ako Fernández Miranda, bol pravou rukou a poradcom kráľa Juana pri ustanovení A. Suáreza za premiéra, tak Čalfa sa významne podieľal na tom, že voľby prezidenta sa konali v decembri 1989 a za prezidenta bol presadený kandidát OF, Václav Havel. J. Kunz konštatuje, že pre demontáž starého režimu bola v oboch prípadoch rozhodujúca dôkladná znalosť inštitucionálneho chodu legálnych a zvykových noriem starého režimu, ktorou jeho významní aktéri vládli (Kunza, 2000, s. 146)¹². Rozhodnutia a kroky uvedených lídrov dosiahli, že obdobne ako frankistickí poslanci pri schvaľovaní Zákona o politickej reforme urobili „kolektívne harakiri“, tak prevažne komunistické Federálne zhromaždenie volí prezidenta Václava Havla, ktorého menom ešte pred pár týždňami strašili tí istí poslanci československých občanov (Chalupa 1997, s. 175). V jednom i druhom prípade minulosť premiérov vyvolávala u opozície pochybnosti a nedôveru voči ich pôsobeniu. Surézovi sa vyčítala frankistická a Čalfovi komunistická minulosť, spojenie s vládnymi stranami starého režimu. Ukázalo sa však, že ich znalosť starého režimu bola využiteľná v prospech jeho pokojnej demontáže a v prospech vytvorenia základov pre budovanie nového demokratického režimu.

Ak napriek významným rozdielom je možné identifikovať spoločné znaky v týchto dvoch rozdielnych prípadoch, o čom to hovorí? Je to len zhoda okolností? Je napríklad podobnosť roly akú zohrali Suárez a Čalfa, predstavitelia starých režimov, pri ich pokojnej demontáži čisto náhodná, alebo to indikuje niečo všeobecnejšie? Keďže toto je príklad platnosti „Lijphartovho princípu neurčitosti“ - z dvoch prípadov, a praveľa premenných, nemožno v princípe generalizovať – zostáva nám to len ako otázka na ďalšie skúmanie.

---

¹² Aktér tých udalostí, Petr Pithart takto hodnotí pozitívne výkon postnovembrového premiéra federálnej vlády: „Čalfa sa zaslúžil o umožnenie a urýchlenie procesu mocenskej transformácie.“ (*Proměny politického systému v Československu na přelomu let 1989/1990*. Praha, 1995, s. 75).

2.3. Problém štátnosti

Kríza štátnosti v Španielsku bola vyriešená bez dezintegrácie krajiny tým, že sa ustanovil systém autonómií, ktorý do ústavne zadaného unitárneho štátu vnáša aj prvky semifederalizmu (Lane – Ersson, 1999). Problém Baskicka je však do dnešných dní nerozhodnutý a je zdrojom násilia v krajine. V prípade Československa problém štátnosti vyústil v to, čo niektorí označujú za „neúspešnú negociovanú tranzíciu“ federálneho viacnárrodného štátu a iní za ustanovenie dvoch následníckych štátov – ČR a SR. Pomenovanie toho istého faktu – rozdelenia ČSFR závisí od hodnotovo podmieneného uhla pohľadu.

V Španielsku bolo po demontáži autoritárskeho režimu a inštalácii nového nevyhnutne iniciovať hlbokú decentralizáciu samotného štátu, aby sa uspokojili požiadavky periférnych nacionalistických hnutí.¹³ Otázka štátnosti komplikovala tranzíciu, stala sa hrozbou stability a demokratizácie. Ale napriek obetiam na životoch (v rokoch 1978 – 1983 zahynulo v dôsledku extrémneho baskického nacionalizmu 37 dôstojníkov) žiadna z vplyvných celoštátnych záujmových skupín alebo politických strán neobviňovala systém ako taký. Ich kritika nebola namierená na nový demokratický režim ani nespochybnila legitimitu novej ústavy, ktorá znamenala zmenu tradične unitárnej formy španielskej štátnosti.

Za rozhodujúce pre zvládnutie krízy španielskej štátnosti sa považuje rozhodnutie o **časovej následnosti volieb**: najprv celoštátne až potom regionálne. Prvé bolo referendum o Zákone o politickej reforme (15. 12. 1976), ktorý schválilo 94,2 % voličov a ktoré odštartovalo proces demokratizácie. Druhé boli všeobecné voľby do ústavodarného zhromaždenia, v ktorom v júni 1977 päť celoštátnych politických strán získalo 325 z 350 kresiel. Tretie v poradí bolo referendum o ústave, ktorú schválilo 87,8 % voličov pri účasti 67,7 %. Posledné, štvrté celoštátne voľby v 1979 potvrdili stranické spojenectvá, ktoré sa objavili už v prvých voľbách. Konzensusálne prijatie novej ústavy v parlamente, demokraticky legitimizované referendum, predchádzalo procesom decentralizácie.¹⁴

Problém štátnosti v ČSFR a dôsledky jeho riešenia pre Slovensko

Faktom je, že tak na úrovni elít, ako aj na úrovni verejnosti nebolo smerovanie k štátnej samostatnosti dominantnou tendenciou ani v jednej z dvoch častí bývalého Česko-Slovenska. Otázka štátnosti však bola akútnym problémom a prekážkou napredovania v socio-ekonomickej transformácii preto, lebo neexistovala zhoda na najvhodnejšej a všeobecne prijateľnej forme štátoprávneho usporiadania bývalej ČSFR. Po rozpade bývalého Sovietskeho zväzu a vypuknutí vojny medzi jednotlivými republikami bývalej Juhoslávie, bolo Česko-Slovensko poslednou dožívajúcou postkomunistickou federáciou.

Vyriešenie štátoprávnych sporov v bývalom Československu jeho rozdelením, po skúsenostiach s krvavým delením Juhoslávie hodnotila Európa ako pokojný a kultivovaný rozchod či „nežný rozvod“. V komparatívnych štúdiách sa preto prípad Československa, napriek pokojnému spôsobu dezintegrácie, uvádza ako zlyhanie inštitucionalizovať pravidlá súťaže o moc a zlyhanie elít pri konsolidácii novej demokracie (Linz – Stepan, 1996, Munck – Leff, 1997, s. 356).¹⁵ V oboch častiach bývalého spoločného štátu nedo-

¹³ Decentralizácia štátu je osobitne predmetom príspevku Malfkovej, L.: Lokálna moc v kontexte európskej integrácie. In: Szomolányi, S. (ed.): *Španielsko a Slovensko... c. d.*, s. 173-190.

¹⁴ Tvorbou ústavy sa zaoberá osobitne príspevok Láštica, E.: Budovanie demokratického ústavného systému: Španielsko 1977 – 1978 a Slovensko 1992 – 2001. In: *Tamže*, s. 59-81.

¹⁵ „Politika etnonárodnej segmentácie viedla k rozdeleniu československého štátu v januári 1993. Napriek tomu, že to bol pokojný „nežný rozvod“ aj tak to predstavuje neúspech ČSFR inštitucionalizovať pravidlá súťaženia elít a konsolidovať novú demokraciu.“ (Munck, G. – Leff Skalnik, C.: Modes of Transition and Democratization. South America and Eastern Europe in Comparative Perspective. In: *Comparative Politics*, apríl 1997, s. 356).

šlo k jeho rozdeleniu z vôle väčšiny národa. ČSFR sa rozdelila na základe dohody víťazov volieb z roku 1992 – ODS s jej predsedom Václavom Klausom a HZDS pod vedením Vladimíra Mečiara – proti vôli väčšiny občanov (dôkazy o tom poskytujú dlhodobé prieskumy názorov na štátoprávny problém pred i po rozdelení), ale aj v dôsledku nedostatočnej vôle obyvateľov a neschopnosti politických elít tento štát udržať. Na Slovensku vznik samostatného štátu nebol výsledkom konzensusu ani v rovine verejnosti, ani v rovine elít. O rozdelení Česko-Slovenska sa nekonalo referendum ani v jednej z republík. Konali sa však voľby a tie vyniesli k moci V. Klauza a V. Mečiara ako lídrov víťazných strán – ODS a HZDS s ich rozdielnou politickou a ekonomickou agendou a s právom vzájomne vetovať rozhodnutia vo federálnom parlamente. Je však potrebné aj zdôrazniť, že Slováci dali najviac hlasov politickej sile, ktorá sa otvorene vyslovila proti aj tak už dosť voľnej federácii; a v Českej republike zasa zvíťazili pravicové strany, pre ktoré zachovanie spoločného štátu nebolo prioritou číslo jedna. Aj preto sú voľby v roku 1992 pomenované ako „ukončujúce“ existenciu pôvodného spoločného štátneho útvaru – Česko-Slovenska (Linz – Stepan, 1996, s. 332).

Dôsledky vyššie charakterizovaného rýchleho prechodu nových elít k moci sa prejavili naplno už pri riešení ústavnoprávnej otázky. Pokusy riešiť túto otázku tak, aby zostal zachovaný federálny štát boli neúspešné. Ako príčina sa uvádza aj dôraz na legalitu prechodu, ktorý viedol k strate cenného času a nakoniec aj k nemožnosti prijať novú ústavu pred zakladajúcimi voľbami. Preto pretrvávala ústava z roku 1960/1968, ktorá zakotvila trojpätinovú klauzulu pre prijímanie ústavných zákonov, a tak „dávala slovenským poslancom možnosť veta a zablokovať Federálne zhromaždenie“ (Calda, 1996, s. 165-6).

V porovnaní so Španielskom, kde sa na úspešnom politickom inžinierstve podieľali takí znalci práva ako bol už spomínaný F. Miranda, v Československu bola významne nižšia pripravenosť aktérov na vytváranie nového inštitucionálneho rámca. To bol len jeden z dôsledkov skutočnosti, že formovanie konštitucionálnej kultúry je celkovo na Slovensku podstatne náročnejšie, ako to bolo v Španielsku, kde sa v autoritárskom režime aspoň v akademickom svete, na úrovni teórie zachovali princípy západného demokratického práva. Neboli tam alternované ideou nadradenosti štátostраны nad akýkoľvek zákon, ako to bolo v prípade totalitného a neskôr aj posttotalitného režimu, zakotvenej v ústave ČSSR článkom 4 o vedúcej úlohe strany.

2.4. Časovanie základných reforiem: rozloženosť v čase verzus simultánnosť

Španielsko dokázalo preplávať cez úskalía dvoch tranzícií – politickej a ekonomickej a tak rozrezať to, čo sa nazýva logický gordický uzol duálnej tranzície. Podarilo sa to aj preto, že tieto dve tranzície boli rozložené v čase: pred pádom frankizmu od 1959, po páde diktatúry, ale najúspešnejšie boli iniciatívy, ktoré začali až po ukončení tranzície. Rozložením reforiem v čase, Suárez sa vyhol tomu, aby dostal proti sebe príliš veľa sektorov frankistického režimu súčasne (Huntington, 1991, s. 127).¹⁶ V tejto rozloženosti v čase, voľbe primeranej následnosti reforiem, tak ako to bolo aj v prípade riešenia otázky štátnosti, je istá výnimočnosť španielskej cesty.

Komentár [SS2]:

¹⁶ K tomu typu sa zaraďuje nie náhodou z východoeurópskych krajín Maďarsko. Je známe, že maďarskí lídri konzultovali so španielskymi politikmi už v roku 1988 a 1989 ako zavádzať demokraciu a dokonca španielska delegácia v apríli 1989 prišla do Budapešti ponúknuť svoje skúsenosti. (Huntington, S.: *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press, 1991, s.127) Osobitne významné sú však aj pokusy uvádzať prvky trhovej ekonomiky ešte pred otvorením tranzície.

Jej prvá etapa začala už v 60. rokoch, kedy technokrati presadili ekonomické reformy zamerané na prechod od autarkickej industrializácie k väčšej integrácii španielskeho hospodárstva do svetového ekonomického systému a orientácii na ekonomický rast založený na exporte. Politické reformy – tranzícia k demokracii – začali až v 70. rokoch, najmä po smrti diktátora Franka. Až v tretej etape nasledovali v 80. rokoch ďalšie ekonomické reformy, ktoré priniesli radikálnu ekonomickú reštrukturalizáciu. Analytici poukazujú práve na túto rozloženosť dvojitej tranzície v čase pri vysvetľovaní príčin úspešnosti španielskej cesty. V jej stopách potom kráčalo aj Pinochetovo Čile a v Ázii najmä Južná Kórea (Casanova, 1994, s. 6).

Porovnanie ekonomickej dimenzie systémovej zmeny dokumentuje kontrastnosť týchto prípadov. Španielsko malo už v čase otvorenia tranzície trhovú ekonomiku so štátnymi intervenciami, ale otvárajúca sa svetu, kým Slovensko ju začínalo vytvárať od nuly, presnejšie od centrálne riadenej ekonomiky s takmer úplnou likvidáciou súkromného vlastníctva. V takomto východiskovom stave nebolo možné odkladať ekonomické reformy. Postupnosť reforiem pri zmene režimu v SVE bola už v dôsledku charakteru predchádzajúceho, posttotalitného režimu jednoducho iná. Kolaps tohto režimu v novembri 1989 priniesol v prvom rade občianske a politické práva obyvateľom Slovenska a až následne prichádzali ekonomické reformy, ktoré znamenali značné sociálne náklady pre väčšinu obyvateľov. Zároveň však proces vytvárania inštitucionalizovanej trhovej ekonomiky, formou rozsiahlej privatizácie, ktorá svojím objemom je nezrovnateľná s tým čo prebehlo v Španielsku, je aj významným faktorom politicko-inštitucionálnych zmien.¹⁷ Problémom demokratizácie nielen Slovenska, ale celej SVE preto je, ako zvládnuť simultánnosť reforiem¹⁸ bez toho, aby losers využili svoje volebné právo na zabrzdenie nutnej ekonomickej transformácie.

Z hľadiska podmienok, ktoré sa teoreticky považujú za dôležité na udržanie modernej demokracie (Rober Dahl, Juan Linz, Dunkwart Rustow, Robert Putnam), je na Slovensku, v porovnaní so svojimi stredoeurópskymi supútnikmi, identifikovaná najväčšia kumulácia historicky podmienených úloh, ktoré musí riešiť nie po sebe, ale v tom istom čase – simultánne. Pozorujeme tu značnú zhustenosť transformačných procesov, ktoré boli u susedov priaznivejšie rozložené v čase. Slovensko ako jediná krajina v tomto regióne prechádza plnou trojnásobnou tranzíciou. Okrem ekonomickej a politickej, sú to aj úlohy budovania štátu a formovania národa.¹⁹ Je síce pravda, že rozdelenie bývalej federácie pridalo obom jej častiam k úlohám ekonomickej a politickej transformácie ďalšiu – budovanie samostatných štátov. Táto úloha však bola len z formálneho hľadiska rovnaká v oboch nástupníckych štátoch. Centrum bývalej federácie sa stalo centrom českého štátu so všetkými inštitúciami aj administratívno-expertným „know how“. Aj z hľadiska „použiteľnej histórie“ mala ČR pre budovanie samostatnej štátnosti priaznivejšie podmienky. Okrem dlhodober historickej skúsenosti s českou štátnosťou, ktorá sa udržiavala aj pomenovaním „historické země české“, budovanie 1. republiky poskytovalo „historický repertoár“, z kto-

¹⁷ Napriek svojej významnosti aj pre identifikáciu tej podstatnej odlišnosti premien v našich dvoch prípadoch nie je problematika prepojenosti ekonomiky a politiky dostatočne na Slovensku reflektovaná a pre politickú vedu z toho plynie úloha rozvíjať aj perspektívu politickej ekonomie. Sme si vedomí, že takáto kapitola absentuje aj v tejto publikácii.

¹⁸ Istou výnimkou je už vyššie spomínané Maďarsko.

¹⁹ Tento názor nie je len pohľadom „zvnútra“, ale rovnako je Slovensko charakterizované aj v nejednej komparatívnej štúdii zahraničných autorov. „... Slovensko je krajina, ktorá je v najčistejšej a najzložitejšej podobe vystavená ťažkej úlohe: simultánne formovať nový štát a národ, novú ekonomickú štruktúru, nové právne a politické inštitúcie.“ (Elster, J. – Offe, C. – Preuss, U. K.: *Institutional Design in Post-Communist Societies*. Cambridge, 1998, s. 292).

rého tvorcovia inštitúcií samostatnej ČR mohli čerpať. V porovnaní s tým predstavovala skúsenosť s vojnovým slovenským štátom aj pre lídra HZDS, víťaza volieb 1992, seba-deklarujúceho sa za „zakladateľa“ slovenskej štátnosti, nepoužiteľnú históriu.

Španielsky model upozorňuje na dva dôležité faktory úspešnosti demokratizácie – rozloženosť reforiem v čase a prítomnosť silnej a proreformnej vládnej strany. Oba v prípade Slovenska absentujú. Slovensko bolo štruktúrnymi podmienkami tlačene do simultánnosti reforiem, aj tá najsilnejšia strana HZDS bola odkázaná vytvárať koaličné vlády a o jej proreformnej orientácii je dosť dôvodov pochybovať (pozri Szomolányi, 1999).

Záver

Skúmané dva prípady predstavujú veľmi odlišné cesty demokratizácie. Španielsko už jej cieľ, etablovanú demokraciu dosiahlo. Niektorí označujú za koniec konsolidácie október 1982, kedy po víťazných voľbách vládnú stranu UCD vystriedala ľavicová PSOE. Iní za takýto medzník považujú až vstup krajiny do EHS 1. január 1986, po desiatich rokoch od schválenia zákona o politickej reformy, ktorá legálne odštartovala proces demokratizácie.

Španielsko začalo tranzíciu v komparatívne privilegovanej pozícii. V porovnaní so SVE bolo po smrti Franka potrebné urobiť iba jedno: vytvoriť nové demokratické inštitúcie a zabezpečiť im autonómnosť a podporu. Okrem špecifickej roly postfrankistickej armády, problému štátnosti (nacionálne hnutia v Katalánku a Baskicku) a s tým súvisiacim fenoménom terorizmu, všetky ostatné premenné vykazovali hodnoty priaznivé pre demokratizáciu. Napriek tomu, nemožno tvrdiť, že úspech bol Španielsku predurčený. Konkrétne, neúspešný pokus frankistických armádnych síl o puč vo februári 1981, päť rokov po otvorení tranzície, je dôkazom, že reálny historický sled udalostí, ktorý nakoniec viedol k stabilnej demokracii, nebol bez krízových situácií a bez pokusov o zvrátenie postfrankistického vývoja.

Prípád Španielska poskytuje dôležitú lekciu o výhodnosti rozloženia a správnej časovej následnosti reforiem. V protiklade k tomu politický vývin Slovenska bol ovplyvnený veľkou kumuláciou reforiem, ktoré boli implementované súčasne, čo viedlo k nadmernému objemu agendy transformácie. Čiastočne to vysvetľuje, prečo vývin na Slovensku v prvých rokoch jej štátnej samostatnosti (najmä v rokoch 1994 – 1998) sa prejavoval ako najkomplikovanejší v rámci višehradskej skupiny krajín, a preto prirodzene aj v porovnaní so španielskou demokratizáciou.²⁰

Vzhľadom na rozšírený obraz španielskeho prechodu k demokracii ako príkladu úspechu je vhodné na záver zdôrazniť, že jeho súčasťou boli: ekonomické krízy, násilie teroristov, pokus o puč v parlamente, politické škandály – s financovaním strán, korupcia, porušenie zákonnosti zo strany štátu v boji teroristami z ETA. Zo španielskeho prípadu možno vyvodiť poučenie aj preto, lebo konsolidácia demokracie tam prebiehala v zhoršujúcich sa ekonomických podmienkach, pri vysokej úrovni nezamestnanosti okolo 20 % , čo je sprievodným znakom aj súčasného štádia demokratizácie na Slovensku. Zo španielskej skúsenosti robia Linz a Stepan záver, že socio-ekonomická účinnosť nie je nevyhnutná podmienka pre úspešnú politickú tranzíciu. Ak by sa to potvrdilo aj v prípade Slovenska, respektíve iných krajín SVE, malo by ich tvrdenie všeobecnejšiu platnosť.

²⁰ Toto obdobie je predmetom analýz viacerých autorov prezentovaných v publikácii „Slovensko: problémy konsolidácie demokracie.“ (Szomolányi, S. (ed.): *Slovensko: problémy konsolidácie demokracie. Spor o pravidlá hry pokračuje*. Bratislava, 1997), ako aj v Szomolányi, S.: *Kľukatá cesta Slovenska k demokracii*. Bratislava, 1999.

Z hľadiska výskytu aktov násilia a obetí na životoch v dôsledku politických sporov sa cesta Slovenska od komunistického režimu javí ako neporovnateľne pokojnejšia a nenásilná, akokoľvek sa takéto tvrdenie môže súčasníkom javiť neprimerané.²¹

Španielsko poskytuje dôkaz, že v prípade takých priaznivých podmienok, za akých tranzícia začala a zručného vodcovstva elít ani pokus o vojenský puč priamo v parlamente, ani početné akty nacionalistického terorizmu, spolu s vysokou mierou nezamestnanosti nemusia byť fatálnou prekážkou úspešnej konsolidácie demokracie. Preto jeden z možných ziskov z porovnania Španielska a Slovenska je aj pripomenutie, že úspešnému výsledku španielskej cesty demokratizácie reálne predchádzali situácie plné obáv, frustrácie, kríz a znechutenia na strane zúčastnených aktérov. Vedie to k vysloveniu otázky, aký dopad by podobné prejavy násilia mali na Slovensku v kombinácii s inými menej priaznivými podmienkami pre úspešnú demokratizáciu.

Komparácia Slovenska a Španielska umožňuje na záver formulovať niekoľko otázok. Nie je časovanie postkomunistických transformácií v SVE, na ktoré vplýva globalizácia, súčasný priebeh demokratizácie vo všetkých krajinách regiónu, a teda ich vzájomne ovplyvňovanie sa a rýchly feedback práve tým kompenzačným faktorom, ktorý vyvažuje prítomnosť mnohých nepriaznivých podmienok (dedičstvo posttotalitného režimu, rozštiepenosť elít, simultánnosť reforiem, neefektívny štát, slabá občianska spoločnosť)? Môže byť externý faktor – vplyv EÚ tým pozitívnym faktorom, ktorý kompenzuje menej priaznivé štruktúrne podmienky na štarte tranzície v SVE a urýchli proces demokratizácie?

Otázkou pre ďalšie skúmanie preto je, či také faktory ako globalizácia, vnútroregionálna konvergencia a synergia a Europeizácia, ktoré v čase španielskej tranzície neboli až tak vplyvné, môžu byť tými premennými, ktoré vysvetlia, prečo napriek významne menej priaznivým podmienkam a mnohým skeptickým hlasom zo začiatku 90. rokov sa demokratizácia v krajinách SVE nezastavila a napriek mnohým problémom postupuje.

LITERATÚRA

- Ágh, A.: Ten Years of Political and Social Reforms in Central Europe. In: *Central European Political Science Review*, 2, č. 3, jar 2001, s. 24-43.
- Bermeo, N.: Sacrifice, Sequence, and Strength in Successful Dual Transitions: Lessons from Spain. In: *Journal of Politics*, 56, č. 3, august 1994, s. 601-627.
- Čalda, M.: The Roundtable Talks in Czechoslovakia. In: *The Roundtable Talks and the Breakdown of Communism*. Chicago, 1996.
- Casanova, J.: The Lessons of Spain's Transition to Democracy. Paper submitted for publication in: *Ayer*, č. 15, 1994, s. 38-39.
- Edles, L. D.: *Symbol and Ritual in the New Spain. The transition to democracy after Franco*. Cambridge, 1998.
- Evans, G. – Whitefield, S.: The Structuring of Political Cleavages in Post-Communist Societies: the Case of the Czech Republic and Slovakia. In: *Political Studies*. 1998, s. 115-139.
- Fishman, M. R.: Rethinking State and Regime: Southern Europe's Transition to Democracy. In: *World Politics* 1990, 42, č. 3, s. 422-440.
- Chalupa, J.: *Jak umírá diktatura. Pád Frankova režimu ve Španělsku*. Votobia, 1997.
- Dvořáková, V. – Kunc, J.: *O přechodech k demokracii*. Praha, 1994, kap. Koněc starého režimu, s. 53-77.
- Elster, J. – Offe, C. – Preuss, U. K.: *Institutional Design in Post-Communist Societies*. Cambridge 1998.
- Hans-Georg Heinrich, H. G.: Project Outline. In: Heinrich, H. G.: *Institution Building in the New Democracies. Studies in Post-Communism*. Budapest, 1999.

²¹ Závažnou výnimkou je únos prezidentovho syna, M. Kováča, jr., považovaný za akt štátneho terorizmu, na ktorom sa dokázateľne podieľali príslušníci SIS, a smrť R. Remiáša, spájaná so stále plne nevyšetrenými súvislosťami s uvedeným únosom. Nevyšetrenosť celého prípadu možno považovať aj za jeden zo znakov neukončenej konsolidácie demokracie na Slovensku – a to práve v kontraste so spôsobom ako sa v Španielsku vysporiadali s hlavnými vodcami pokusu o vojenský prevrat 23. februára 1981.

- Higley, J. – Kullberg, J. – Pakulski, J.: The Persistence of Postcommunist Elites. In: *Journal of Democracy*, vol. 7, 1996, č. 2.
- Horáček, M.: *Jak pukali ledy*. Praha, 1990.
- Huntington, S.: *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press, 1991.
- Husák, P.: *Česká cesta ke svobodě. Díl I.: Revoluce či co?* Praha, 1999.
- Keď sme brali do rúk budúcnosť. Dni, dokumenty, doslov*. Bratislava, 1990.
- Lipták, L.: *Storočie dlhšie ako sto rokov. O dejinách a historiografii*. Bratislava, 1999.
- Lipták, L.: *Slovenské tri vrchy problémov*. Príspevok prezentovaný na konferencii Demokratická revolúcia v Československu 1989, Praha 14. – 16. októbra 1999.
- Karl, T., L.: Dilemmas of Democratization in Latin America. In: *Comparative Politics*, október 1990.
- Karl, T., L. – Schmitter, Ph.: Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe. In: *International Social Science Journal*, XLIII, č. 2, 1991. s. 269-284.
- Kitschelt, H.: The Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies. Theoretical Propositions. in: *Party Politics*, 1, október 1995, č. 4, s. 447-472.
- Kitchelt, H. – Mansfeldová, Z. – Markowski, R. – Tóka, G.: *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation and Inter-Party Cooperation*. Cambridge, 1999.
- Kunc, J.: *Stranické systémy v rekonstrukci. Belgie, Itálie, Španělsko, Československo, Česká republika*. Praha, 2000.
- Leff, Skalnik, C.: Democratization and Disintegration in Multinational States. The Breakup of the Communist Federations. In: *World Politics*, 51, január 1999, s. 205-35.
- Lijphart, A.: Comparative Politics and the Comparative Method. In: *American Political Science Review*, 65, 1971, s. 682-93.
- Linz, J. – Stepan, A.: *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, 1996.
- Malefakis, E.: The Political and Socioeconomic Contours of Southern European History. In: Gunther, R. – Diamandouros, P. N. – Puhle, H., J. (eds.): *The Politics of Democratic Consolidation. Southern Europe in Comparative Perspective*. Baltimore – Londýn, 1995, s. 33-76.
- Morlino, L.: Political Parties and Democratic Consolidation in Southern Europe. In: *The Politics of Democratic Consolidation. Southern Europe in Comparative Perspective*. Baltimore – Londýn, 1995, s. 315-386.
- Morlino, L.: Democratic Consolidation: Definition and Models. In: Pridham, G. (ed.): *Transitions to Democracy: Comparative Perspectives from Southern Europe, Latin America and Eastern Europe*. Dartmouth Pub Co. 1995.
- Monterro, J., R. – Gunther, R. – Torcal, M.: Democracy in Spain: Legitimacy, Discontent, and Disaffection. In: *Studies in Comparative International Development*, 1997, č. 3, s. 124-160.
- Munc, G., L. – Skalnik Leff, C.: Modes of Transition and Democratization. South America and Eastern Europe in Comparative Perspective. In: *Comparative Politics*, Apríl 1997, s. 343-362.
- November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985 – 1990)*. Bratislava, 1999.
- Peters, G. B.: *Comparative Politics. Theory and Methods*. Londýn, 1998.
- Pridham, G. – Lewis, P., G.: *Stabilising Fragile Democracies*. Routledge, 1996.
- Pridham, G.: External Causes of Democratisation in Postcommunist Europe: Problems of Theory and Application. In: *Central European Political Science Review*, 2, č. 3, jar 2001, s. 6-23.
- Pridham, G.: The European Union's Democratic Conditionality and Domestic Politics in Slovakia: the Mečiar's and Dzurinda Governments Compared. In: *Europe-Asia Studies*, 54, č. 2, 2002, s. 203-227.
- Pridham, G.: Coalition Behaviour in New Democracies of Central and Eastern Europe: The Case of Slovakia. In: *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 18, č. 2, jún 2002, s. 75-102.
- Proměny politického systému v Československu na přelomu let 1989/1990*. Praha, 1995.
- Rona Tas, A. – Bunčák, J. – Harmadyová, V.: Post-Communist Transformation and the New Elite in Slovakia. In: *Sociology*, 31, č. 3, 1999, s. 235-262.
- Ragin, Ch. C.: The Comparative Method, Moving beyond qualitative and quantitative strategies. L. A., 1989.
- Ragin, Ch. C. – Berg Schlosser, D. – de Meur, G.: Political Methodology: Qualitative Methods. In: *A New Handbook of Political Science*. Edited by Goodin and Klingeman., 2000.
- Reiman, M.: *O komunistickom totalitarizmu a o tom, čo s ním souvisí*. Praha, 2000.

- Sitter, N.: When is a Party System? A Systems Perspective on the Development of Competitive Party Systems in East Central Europe. In: *Central European Political Science Review*, 3, č. 7, jar 2002, s. 75-97.
- Suk, J.: K prosazení kandidatury Václava Havla na úřad prezidenta v prosinci 1989. Dokumenty a svědectví. In: *Soudobé dějiny*, č. 2/1999.
- Suk, J.: *Občanské fórum. (Díl 1 +2). Doplněk*. Brno, 1998.
- Schuster, R.: *Ultimátum*. Praha, 1997.
- Schmitter, Ph. C.: Dangers and Dilemmas of Democracy. In: *Journal of Democracy*, 5, č. 2, apríl 1994, s. 57-74.
- Schmitter, P. C. – Karl, T. L.: The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go? In: *Slavic Review*, 53, č. 1, jar 1994.
- Szomolányi, S. (editor): *Slovensko: problémy konsolidácie demokracie. Spor o pravidlá hry pokračuje*. Bratislava, 1997.
- Szomolányi, S.: November 1989: otvorenie prechodu a jeho aktéri na Slovensku. In: *Soudobé dějiny*, IV/1999, s. 421-442.
- Szomolányi, S.: *Kľukatá cesta Slovenska k demokracii*. Bratislava, 1999.
- Szücs, J.: *Tri historické regióny Európy*. Bratislava, 2001.
- Tokes, R.: *Hungary's Negotiated Revolution*. New York, 1996.
- Tokes, R.: Transitology. Global Dreams and Post-Communist Realities. In: *Central Europe Review*, 2, č. 10, 13, marec 2000.
- Whitefield, S. – Evans, G.: Political Culture Versus Rational Choice: Explaining Responses to Transition in the Czech Republic and Slovakia. In: *British Journal of Political Science*, 1999, 29, č. 1, s. 129-154.

LEGITÍMNOSŤ DEMOKRACIE ALEBO POLITIKA SYMBOLOV? KOMPARATÍVNY POHĽAD NA VYBRATÉ ASPEKTY ŠPANIELSKEJ A SLOVENSKEJ POLITICKEJ KULTÚRY

Silvia Miháliková
Univerzita Komenského

Miháliková, S.: The legitimacy of democracy or the politics of symbols?

A comparative view on the chosen aspects of Spanish and Slovak culture

This study originates from the differences at the beginning of the transition to democracy in Spain and Czechoslovakia/Slovakia. The contribution itself consists of two parts – in the first part the author shows to what level the Slovak and Spanish citizens support the basic values of the new democratic regime and in the second part she concentrates on the analysis of the political culture in both states which conditions the forming of the socio-political context. She emphasizes the process of forming and choice of traditions, myths and rituals of everyday politics.

V mojom príspevku nebudem opakovať argumenty, ktoré vylučujú, resp. umožňujú komparáciu procesov tranzície a konsolidácie demokracie v Španielsku a na Slovensku. Zhrniem iba to, čo považujem v rámci mojej témy za rozhodujúce. Je to predovšetkým skutočnosť, že na rozdiel od Španielska, bolo v postkomunistických krajinách v tranzícii takmer všetko. Ekonomické a kultúrne základy španielskeho prechodu k demokracii sa totiž vytvorili ešte pred koncom autoritárskeho režimu, model kapitalizmu tam nielenže nezačínal od nuly, ale bol inštitucionalizovaný ešte pred Francovou smrťou. Napriek tomu, že Španieli pocítili počas tohto obdobia dopady ekonomickej krízy, medzinárodná podpora umožnila relatívne rýchle ozdravenie hospodárstva. A hoci riešenie ostatných sociálnych, regionálnych a medzinárodných problémov bolo po Francovej smrti mimoriadne dôležité, ich definícia sa v pre- a postfrankizme v podstate nelíšila. Koniec frankizmu teda neznamenal otvorenie diskusie o celkovej orientácii ďalšieho vývoja spoločnosti, Španieli vlastne vedeli, kam smerujú aj keď intenzitu, rýchlosť a prípadné komplikácie na ceste do demokratickej Európy sa nedali jednoznačne predvídať. Západ držal nad španielskou cestou k demokracii symbolicky, ale aj štruktúralne ochrannú ruku, či to už bolo v monetárnej oblasti alebo pri podpore regionálnej či sociálnej politiky. Inými slovami, či to niekto považoval za „dobré“ alebo „zlé“, cieľom španielskej „demokratickej tranzície“ bolo vytvoriť modernú parlamentnú demokraciu západoeurópskeho typu.

Na začiatku postkomunistických tranzícií však vôbec nebolo jasné, akým smerom sa budú jednotlivé krajiny uberať, starý systém sa zrútil a nový ešte nestačil vzniknúť ani len v predstavách. Postkomunistické krajiny sa tak ocitli nielen v symbolickom, ale aj inštitucionálnom vákuu. Nebolo možné ich nikam zaradiť, ich identita spočívala skôr v minulosti ako v budúcnosti (to platilo do značnej miery aj pre Španielsko) a v prípade mnohonárodných štátov nebola dokonca jasná ani ich teritoriálna identita¹. Táto situácia

¹ Podľa V. Bunce jednou z mála výhod, ktoré mali postkomunistické krajiny v porovnaní so Španielskom, bola historická absencia vojenského *pronunciamiento* (vyhlásenie, prevolanie) – slávna španielska varianta vojenského puču, ktorý fungoval ako mechanizmus politickej zmeny. V období medzi 1812 a 1936 sa časti španielskej armády pokúsili zmeniť formu vlády viac ako 50 krát a obidva pokusy vyhlásiť republiku (v roku 1873 a 1931) skončili občianskymi vojnami. V rozpätí rokov 1978 – 1982 bolo odhalených päť rôznych plánov štátneho prevratu. Doposiaľ posledný takýto pokus sa uskutočnil 23. februára 1981 pod vedením policajného podplukovníka Tejera. (Edles, L. D.: *Symbol and Ritual in the New Spain. The transition to democracy after Franco*. Cambridge, 1998, s. 143-145.)

sa v priebehu času kryštalizovala, niektoré krajiny vykročili na cestu prechodu k demokracii ráznejšie (Maďarsko, Poľsko, Česko), iné váhavo a opatrne (Bulharsko, Rumunsko, baltické republiky), niektoré sa cestou „potkli“ a ťažko dohánali, čo zameškali – napríklad Slovensko. Tieto skutočnosti ovplyvňovali procesy tranzície vo všetkých oblastiach spoločnosti, ale najvýraznejšiu stopu zanechali na podobe vznikajúcej politickej kultúry, na charaktere verejných diskurzov a na symbolickej stránke politiky.

Tento príspevok sa skladá z dvoch častí. V prvej časti textu sa pokúsím na základe výsledkov empirických výskumov ukázať, do akej miery podporujú Slováci a Španieli základné hodnoty demokracie, resp. ako to vyzeralo s legitimitou nového režimu, ne/spokojnosťou a ne/dôverou v politiku a jej inštitúcie po prvých desiatich rokoch od nastúpenia prechodu k demokracii v oboch krajinách a aký vývoj zaznamenali od tých čias postoje Španielov. V prípade Slovenska si musíme na podobnú štvrt'storočnú bilanciu ešte viac ako desaťrošie počkať.

Do tejto oblasti patrí aj pohľad dozadu, na to, ako hodnotia ľudia režim, ktorý predchádzal demokratizácii a ktoré očakávania spájali s novo nastúpenou cestou. Nemožno obísť ani rôzne aspekty záujmu o politiku, ktoré sa konceptualizujú v modeloch participatívnej demokracie. V záujme postihnúť širšieho geopolitického kontextu uvediem aj údaje z ďalších vybraných krajín.

V druhej časti mojej štúdie sústredím pozornosť na novšie prístupy analýzy politickej kultúry, ktorých podstata spočíva v snahe ukázať, že kultúra podmieňuje akciu (správanie, konanie) prostredníctvom konštruovania vlastnej „reality“. Tento koncept v nijakom prípade negarantuje, že sa vyhne omylom a zjednodušeniam empiristických prístupov, ale v každom prípade mení uhol pohľadu na priebeh a smerovanie prechodu od jedného režimu k druhému. Zdôrazňuje procesy vytvárania a výberu tradícií, *konštruovanie* celej rady quasi nedotknuteľných (takmer posvätných) textov, rozmanitých diskurzov, mýtov, rituálov a ikón, ktorými je každodenná politika presiaknutá. Prostredníctvom politických symbolov, mýtov a rituálov vznikajú rôzne podoby skutočnosti, ktorým zúčastnení aktéri pripisujú vlastný význam a interpretujú ich podľa svojich individuálnych predispozícií.

Legitímnosť demokratického režimu versus nespokojnosť s politikou

Viacere analýzy vzťahu občanov k demokratickému režimu potvrdzujú, že je potrebné rozlišovať medzi legitimitou demokracie ako takej a mierou ne/spokojnosti s fungovaním demokratických princípov, dosiahnutými výsledkami politiky v konkrétnom historickom čase.²

Hoci ľudia môžu prijímať demokratický režim jednoznačne pozitívne a byť presvedčení, že napriek nedostatkom a niektorým zlyhaniam jeho inštitúcií, sú tieto predsa len lepšie ako akékoľvek iné, môžu byť zároveň aj rozhodnými kritikmi fungovania a praktického výkonu politickej demokracie. Neschopnosť politiky a jej predstaviteľov riešiť tie problémy, ktoré ľudia považujú v určitom časovom období za najdôležitejšie, neplnenie predvolebných sľubov a očakávaní, vedú k *politickej nespokojnosti*, ktorá je vyjadrením občianskej frustrácie odvodenej z diskrepancie medzi tým, čo je a tým, čo bolo sľúbené,

---

² Problematike odlíšenia legitímnosti demokratického režimu a vyjadrenia nespokojnosti s fungovaním demokratických inštitúcií sa venujú viaceré práce z posledného obdobia analyzujúce situáciu v jednotlivých európskych krajinách. Napríklad: Fuchs, Klingemann, 2000; Montero, Gunther, Torcal, 1997; Morlino, Montero, 1995; Weil, 1989; Kuechler, 1991; Finkel, Muller, Seligson, 1989; Fuchs, 1992. K podobným záverom prišli aj autori analýz o postkomunistických prechodoch k demokracii, napríklad Linz, Stepan, 1996; Rose, Haerpfer, 1992; Mishler, Rose, 1996; Plasser, Ulram, 1997; Miháliková, 1996.

že bude. Politická nespokojnosť teda vzniká na základe občianskeho hodnotenia konkrétnych politík daného režimu, aktivít jeho politických predstaviteľov a dopadov ich pôsobenia v každodennom živote. To ešte však zďaleka neznamená, že občania by boli náchylní akceptovať iný ako demokratický režim, vyjadrujú len svoju nespokojnosť s tým, ako funguje a k čomu sa dopracovala existujúca vládna garnitúra. Tým sa napĺňa jedna z predností demokratického režimu, ktorá umožňuje, aby občania povedali svojej vláde vo voľbách to známe *go home*.

Opodstatnenosť tohto argumentu spočíva aj v tom, že občania, ktorí majú čerstvú skúsenosť s iným ako demokratickým režimom, sú schopní oveľa jasnejšie rozlišovať medzi podporou demokratických pravidiel vládnutia a nespokojnosťou s ich momentálnym fungovaním. Táto rozlišovacia schopnosť bude pravdepodobne postupom času klesať, lebo s odstupom času a nástupom nových generácií budú hrať autoritárske praktiky čoraz menej relevantnú úlohu v kolektívnej pamäti. Súhlasím preto s názorom, že pre respondentov z krajín s dlhotrvajúcou tradíciou stabilného demokratického režimu sú otázky týkajúce sa porovnania demokracie a jej hypotetickej a len matne predstaviteľnej alternatívy v podobe autoritarizmu vysoko abstraktné a nereálne (Morlino, Montero, 1995; Weil, 1989; Montero, Gunther, Torcal, 1997). V súčasnosti sa stalo nepísaným pravidlom, že vo všetkých demokraciách v medzivolebnom období klesá podpora občanov vládnúcemu subjektu, lebo jeho politiku a predstaviteľov robia zodpovednými za všetky chyby, zlyhania a opatrenia, ktoré nezodpovedajú ich želaniam.

Pozrime sa teda na to, aké boli postoje občanov k demokracii a jej fungovaniu v Španielsku a na Slovensku v období po páde aj keď odlišných, ale predsa len autoritárskych režimov. Uvedomujem si, že použitie výsledkov rôznych empirických šetrení, výstupov rozdielnych výskumných tímov nie je práve najšťastnejší spôsob verifikácie komparatívnych parametrov dvoch značne rozdielnych ciest prechodu k demokracii. V záujme minimalizácie nedôveryhodnosti z tohto faktu plynúcich zovšeobecnení sa budem snažiť čo možno najviac využiť výsledky *World Values Survey* projektu (1995 – 1999), ktoré použili H. D. Klingemann, D. Fuchs, R. Inglehart a J. Zielonka pri vypracovaní konceptu skúmania a plánovanej publikácie s názvom *Pathways to Democratic Community. Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe*, pretože v ňom išlo o použitie jednotnej metodiky. Porovnať hodnoty vyjadrenej podpory demokratickému režimu po určitom čase od začiatku prechodu k demokracii som sa rozhodla preto, že v oboch krajinách sa v priebehu tohto časového obdobia uskutočnili viackrát za sebou všeobecné parlamentné voľby (Španielsko: 1977, 1979, 1982, 1986; Slovensko – 1990*, 1992*, 1994, 1998)³ a kritérium uskutočnenia viacerých volebných cyklov považujú niektorí teoretici za mimoriadne významné pri charakteristike typu vznikajúceho režimu.

Meranie podpory demokratickému režimu sa zvyčajne uskutočňuje prostredníctvom odpovedí respondentov na otázky, ktorý typ politického systému považujú za najvhodnejší pre svoju krajinu. Odpovede je možné rozdeliť do názorových skupín, ktoré siahajú od silných stúpcov demokracie (confident democrats) principiálne odmietajúcich autokratický systém cez *demokratov*, ktorí hodnotia demokraciu pozitívne, ale majú určité pochybnosti o jej schopnosti vyriešiť zásadné problémy vlastnej krajiny (worried democrats), k *nerozhodnutým* občanom, ktorí vyjadrujú relatívne vyrovnané preferencie demokracii a autokracii alebo nedokážu zodpovedať na otázku a ostávajú indifferenční (alienated individuals) až k *autokratom*, ktorí za určitých podmienok preferujú autokraciu a negatívne hodnotia demokratický režim. S podobným prístupom sa stretávame takmer vo všetkých

---

³ * Parlamentné voľby sa konali ešte v rámci spoločného štátu.

analýzach, ktoré sa v posledných rokoch venovali štúdiu podpory a legitímnosti demokratických režimov, tak ako sú uvedené v použitej literatúre.

Legitimita demokracie v Španielsku (1980 – 1995) v %

	1980	1984	1985	1987	1988	1990	1992	1993	1994	1995
Demokracia najvhodnejšia	49	69	70	71	72	80	73	81	73	79
Nevidím zásadný rozdiel	8	11	9	11	10	8	10	7	10	8
Autokracia vhodnejšia	10	11	10	12	10	7	12	7	8	9
Nevie, neodpovedal	33	9	11	6	8	5	5	5	9	4

Cit. podľa Montero, Gunther, Torcal, 1997: 127-8

Legitimita demokracie na Slovensku (1990 – 1997) v %

	1990	1992	1994	1995	1997
Demokracia najvhodnejšia	63	68	68	66	68
Nevidím zásadný rozdiel	18	19	19	22	12
Autokracia vhodnejšia	11	11	11	12	18
Nevie, neodpovedal	8	2	2	0	2

Cit. podľa: Central and Eastern Eurobarometer no.8, Fessel + GfK Austria, Politische Kultur, 1998

Uvedené údaje umožňujú konštatovať, že prevažná väčšina občanov oboch krajín hneď po páde autoritárskeho systému uprednostňovala demokratický režim pred akýmkoľvek iným politickým usporiadaním a tento trend má najmä v Španielsku stúpajúcu tendenciu.⁴

Mimoriadne vysoký stupeň podpory Španielov demokratickému systému z roku 1978 (až 77 %) pripisujú analytici efektu *medových týždňov*, pod ktorým treba chápať pozitívne nadšenie Španielov pre demokratické inštitúcie, ktoré v tom čase práve vznikli a nestihli sa ešte ničím zdiskreditovať. Hoci v nasledujúcich rokoch nastal určitý pokles vo vyjadrení podpory demokratickému režimu, rozhodní stúpenci demokracie tvorili sústavne okolo 70 % respondentov. Dokonca aj medzi voličmi principiálne pravicovej strany, *Alianza Popular* (dnes vládnuca strana *Partido Popular*), pri kolíske ktorej stáli prominentní politici z obdobia Francovho režimu, stúpenci demokracie vysoko prevažovali nad stúpenkami autoritarizmu (Montero, 1993). Tieto dáta umožňujú spochybníť tézu, že španielska politická kultúra je inherentne nedemokratická s prirodzenými sklonmi k autoritarizmu, ako to naznačuje vo svojich prácach napríklad H. Wiarda (Wiarda, 1989). Práve naopak, miera podpory demokracie v Španielsku sa v osemdesiatych a začiatkom deväťdesiatych rokov takmer nelíšila od ostatných západoeurópskych krajín. Výrazný posun smerom k preferovaniu demokratického režimu nastáva v Španielsku v roku 1990 (80 %), teda takmer pätnásť rokov po Francovej smrti. V nasledujúcich rokoch tieto hodnoty oscillovali medzi vysokou mierou podpory a hodnotami blížiacimi sa dátam z predchádzajúcich rokov. Porovnanie výsledkov výskumov v rámci juhoeurópskych krajín svedčí o dramatickom zvýšení podpory demokracie v Portugalsku (zo 61 % v roku 1985 na 83 % v roku

⁴ Časovo prvý údaj týkajúci sa preferencií demokracie je za španielsku spoločnosť k dispozícii z roku 1978, kedy 77 % respondentov považovalo demokraciu za najlepší systém pre svoju krajinu (Montero, J. R. – Gunther, R. – Torcal, M.: Democracy in Spain: Legitimacy, Discontent and Dissatisfaction. In: *Studies in Comparative International Development*. 32, 1997, č. 3, s. 127)

1992) a o konštantne vysokej miere podpory demokracie v Grécku (okolo 90 %), zatiaľ čo Španielsko a najmä Taliansko sa od nich odlišujú relatívne vysokými preferenciami autoritárskeho režimu, hoci je to stále iba malá časť populácie, ktorá sa hlási k týmto názorom⁵ (Morlino, Montero, 1995).

V prípade Slovenska udiera do očí relatívne veľká skupina respondentov (18 %), ktorí vyjadrili v roku 1997 podporu autoritárskym praktikám, čím sa však oveľa líšia od svojich postkomunistických susedov – v Poľsku sa do tejto skupiny zaradilo v tom istom roku 18% respondentov, v Maďarsku 17 % , v Čechách 13 % (až 21 % Čechov sa však vyjadrilo, že nevidia zásadný rozdiel medzi autoritárskym a demokratickým režimom)⁶. Boli to teda bezpochyby iné dôvody⁷ ako nízka podpora obyvateľstva demokratickým princípom, ktoré vylúčili v roku 1997 Slovensko z prvej skupiny krajín prijatých do NATO a zároveň odsunuli začatie vyjednávania o vstupe do EÚ.

Zdá sa, že na Slovensku sa nijaký efekt *medových týždňov* nekonal, lebo už v roku 1993 sa vyjadrilo 89 % respondentov, že politici sa predovšetkým starajú o seba a svojich stúpencov a 79 % bolo presvedčených, že v politike na Slovensku hrajú rozhodujúcu úlohu rodinné väzby, nepotizmus, oportunistizmus a kariérizmus (Miháliková, 1996: 172). To však ešte neznamená, že by si ľudia želali návrat autoritárskeho režimu alebo že by relevantná časť populácia videla alternatívu demokratického usporiadania spoločnosti.

Výskumy potvrdzujú, že Španielsko tvorí výnimku medzi západoeurópskymi krajinami v oblasti nízkeho záujmu o politiku, minimálnej občianskej angažovanosti, relatívne vysokej nedôvery nielen voči politike a politikom, ale aj voči svojmu okoliu. Španieli sa podstatne viac ako ostatní Západoeurópania spoliehajú na štát pri riešení ich problémov, ani zďaleka nepocitujú takú mieru vlastnej zodpovednosti za svoj osud ako Angloameričania. Dosiahnutými hodnotami v týchto oblastiach sa Španieli najviac približujú respondentom stredoeurópskych krajín, v dôsledku čoho ich Fuchs s Klingemannom zaradili medzi reprezentantov analytického modelu socialistickej komunity. Domnievam sa, že v tomto prípade ani netreba uvádzať konkrétne údaje, ktoré dokazujú podobnú hodnotovú orientáciu slovenskej society. Dáta výskumov, ktoré dlhodobo sledovali záujem Španielov o politiku a mieru ich politickej participácie svedčia o tom, že si netreba robiť ilúzie o prechodnosti alebo dočasnosti týchto postojov. Teoretici demokracie sa domnievali, že tieto nízke hodnoty sa zmenia, keď sa španielski občania postupom času presvedčia, že v demokratickej spoločnosti má hlas každého z nich význam, že môžu ovplyvňovať riešenie problémov, keď nie vo veľkej politike, tak aspoň na lokálnej úrovni, že skrátka ocenia hodnoty „občianskej politickej kultúry“. Nestalo sa tak a aj dnes, keď sa španielska demokracia považuje za konsolidovanú, keď do aktívneho života vstúpili nové generácie mladých Španielov, patria tieto orientácie respondentov medzi permanentné a stabilné aspekty španielskej politickej kultúry (Morlino, Montero, 1995; Montero, Gunther, Torcal, 1997; Maxwell, 1995). Ostáva teda otvorenou otázkou, do akej miery možno očakávať, že podobné orientácie slovenskej populácie sa budú postupne meniť a smerovať k ideálom participatívnych modelov občianskej spoločnosti, alebo či budú tvoriť relatívne pevné jadro celkového vzťahu občanov k politike.

Napriek tomu však treba zohľadniť fakt, že predsa len spôsob vnímania demokratických princípov a stupeň ich podpory závisí vo všetkých krajinách, ktoré prešli procesmi tranzície aj od existencie rozdielnych *politických generácií*. Jednoduché tradičné vysvet-

⁵ V Španielsku tvorili stúpenci autoritárstva okolo 7 – 9 % respondentov, v Taliansku okolo 13%.

⁶ Zdroj dát: Central and Eastern Eurobarometer no. 8, Fessel+GfK Austria, Politische Kultur, 1998.

⁷ Bližšie sa im venujú príspevky v publikácii: Szomolányi, S. (ed.): *Španielsko a Slovensko. Dve cesty k demokracii*. Bratislava, 2002.

lenie ponúka konštatovanie, že každú generáciu poznačili tie politické udalosti, ktoré sa udiali v rozhodujúcom období jej socializácie a že práve tieto potom ovplyvňovali postoje a správanie jej príslušníkov po celý život. Sofistikovanejšie analýzy však ukázali, že skutočný vplyv historických udalostí na určité generačné skupiny nevyplýva ani tak z osobnej skúsenosti tých, ktorí tieto udalosti zažili, ale závisí skôr od spôsobu, akým boli rekonštruované a interpretované v kolektívnej pamäti. Táto rovina analýzy sa prekrýva s podobou politických mýtov, symbolov a rituálov obsiahnutých v učebnicových textoch, dominujúcom verejnom diskurze, formálnej i neformálnej intergeneračnej transmisii hodnôt, noriem, vzorov správania.

Vo všeobecnosti však platia výsledky dlhodobých šetrení, ktoré potvrdzujú, že mladší ľudia sa viac stotožňujú s hodnotami demokracie ako staršie generácie. To však neznamená, že tieto hodnoty sa nemenia a sú statické. Ich posun oboma smermi, buď k výraznejšej podpore demokracie alebo naopak, spôsobujú rozmanité faktory – od biologického starnutia, cez vlastné skúsenosti k *prepracovaniu* alebo inovovanému *prerozprávaniu* dejinných udalostí, čo môžeme označiť ako postojovú resocializáciu v období dospelosti alebo jednoducho ako politické učenie. Španielske empirické dáta potvrdzujú, že po konsolidácii demokracie (1980 – 1985) prešla postupne celá španielska populácia určitou postojovou zmenou, ktorá sa pozitívne prejavila vo zvýšenej podpore a dôvere voči demokratickým inštitúciám (Montero, Gunther, Torcal, 1997: 146). Po stabilizácii nového režimu sa pomaly zvyšovala miera akceptácie demokratických princípov aj medzi staršími generáciami, ktorých socializácia sa uskutočňovala prevažne v podmienkach autoritárskeho režimu. Okrem toho viacerí autori pripomínajú, že v Španielsku existovala značná podpora demokracie ešte pred pádom Frankovho režimu začiatkom 70. rokov. Porovnávacie štúdie potvrdzujú, že nezanedbateľnú úlohu pri zvyšovaní podpory demokracie v tranzitívnych spoločnostiach juhovýchodnej Európy zohrávali aj skúsenosti a výsledky tých krajín, v ktorých demokracia už dlhodobo fungovala (v tom čase krajiny Európskeho spoločenstva) a ktoré tvorili akúsi „referenčnú skupinu“⁸. Pozitívny vplyv vonkajšieho faktora, ktorý predstavovala politická, sociálna, ekonomická realita „referenčnej skupiny“ sa najskôr prejavil medzi mladšími ľuďmi, ale postupne sa rozšíril na celú populáciu. Z dlhodobého hľadiska môžeme pravdepodobne očakávať podobný posun aj v postojoch a hodnotách slovenskej populácie vo vzťahu ku krajinám Európskej únie, ktoré tvoria našu „referenčnú skupinu“.

Pri hľadaní príčin vysokej alebo naopak nízkej miery podpory občanov základným demokratickým princípom sa často argumentuje tým, že dôležitú úlohu zohráva spôsob, akým sa spoločnosť „rozlúčila“ so starým režimom, či sa pritom použilo násilie alebo nie, ako dlho trvala agónia a s akými očakávaniami sa spájal „nový začiatok“.

Nie je bez zaujímavosti, že okolnosti pádu frankovej diktatúry mali popri všetkých serióznych súvislostiach aj svoju menej známu stránku morbidného čierneho humoru. Vníмали ju nielen doma, ale aj v zahraničí. Dokazuje to napríklad žartovné upozornenie, ktoré odznelo koncom roku 1975 v úvode zábavného programu americkej televízie *Saturday Night Live* a spočívalo v upozornení divákov, že bývalý diktátor Španielska,

---

⁸ Úlohu, ktorú zohral príklad týchto krajín, výstižne opísal Pérez Díaz: „Španieli boli pod vplyvom inštitúcií a kultúr...ktoré zabezpečovali nielen dosiahnutie tradičných cieľov, ale aj nových, v tom čase už štandardných záujmov a potrieb v krajinách Európskeho spoločenstva..... oveľa efektívnejším spôsobom ako ich vlastné. Španieli ich veľmi rýchlo prijali za svoje, naučili sa ich oceňovať....týmto spôsobom sa učili, imitovali a postupne sa identifikovali so Západoeurópanmi“. (cit. podľa Edles, L. D.: *c. d.*, s.: 19)

Francisco Franco, „je ešte stále mŕtvy“⁹. Tento krutý žart vyjadroval nielen predsmernú štvortýždňovú agóniu caudilla, ale aj niekoľko mesiacov trvajúce návraty takmer 83-ročného diktátora zo spárov smrti po absolvovaní celého radu chirurgických zákrokov, keď bol udržiavaný pri živote prostredníctvom prístrojov.

Na prvý pohľad morbidný kontext mal v politickom živote svoje konzekvencie. Po oficiálnom oznámení Francovej smrti ostala španielska verejnosť zneistená akoby potrebovala uistenie o tom, že Franco sa už naozaj nevráti.¹⁰ Čierny humor bol teda na jednej strane prejavom emociálneho uvoľnenia, ale na druhej strane aj nepriamym vyjadrením faktu, ktorého si bola väčšina Španielov vedomá, že Franco totiž opustil svet, ale urobil všetko, čo bolo v jeho moci, aby zabezpečil kontinuitu svojho režimu. Dokonca aj trpiateľský charakter jeho dlhotrvajúcej rozlúčky so životom sa zdá byť emblematický vo vzťahu k dobre naplánovanej budúcej kontinuite. Prevzatie moci 37-ročným kráľom Juanom Carlosom síce prekazilo Francove plány, ale to neznamená, že Španielsko sa s frankizmom po každej stránke rázne a definitívne rozlúčilo. Ako uvidíme ďalej, je to najmä symbolická rovina a hodnotenie osobnosti F. Franca očami dnešných Španielov, kde prežívajú rôzne nostalgické reminiscencie.

V tomto kontexte sa môžeme pozrieť na to, ako prijali Slováci pád komunistického režimu, do akej miery korešpondovala masová účasť na novembrových námesťiach so skutočným presvedčením o nevyhnutnosti zmeny. Komunistický režim v bývalom Československu nebol personifikovaný v jednej osobe, ale pri živote ho udržiaval v porovnaní s ostatnými „bratskými“ krajinami relatívne vysoký počet členov komunistickej strany (12 % obyvateľstva). Váhanie a neistotu, či ide naozaj o definitívny koniec komunistickej vlády, vyjadroval okrem iného aj počiatočný pokus vtedajšieho premiéra Ladislava Adamca menovať novú vládu, v ktorej urobil iba kozmetické úpravy a komunisti tvorili opäť väčšinu. Až pod hrozbou nového generálneho štrajku bol menavý nový predseda vlády (Marián Čalfa), ktorý zostavil vládu z 10 komunistov a 11 nekomunistov. Neistota spätá so smerovaním ďalšieho vývoja sa preniesla do celej spoločnosti a počiatočná eufória z nadobudnutej slobody rýchlo vyprchala. Ako som už spomenula vyššie, *medové týždne* sa takmer nekonali, resp. boli naozaj veľmi krátke. Napriek tomu však možno v počiatočných fázach prechodu k novému režimu nájsť zárodky pokusov o konsenzuálny typ politiky, ktorý obsahuje aj poetické pomenovanie konca komunizmu – *nežná revolúcia*. Interpretácia „nežnosti“ sa samozrejme líši v závislosti od rôznych faktorov a postupom času nadobúdala čoraz diskutabilnejšiu podobu.

Ako sa teda ľudia s odstupom času pozerajú na predchádzajúci režim? Vychádzajme z toho, že Francova diktatúra¹¹ trvala 36 rokov a komunistická diktatúra v Československu 41 rokov. Ak sa zriekneme v prípade oboch krajín exkurzov do dávnejšej minulosti, v ktorej by sme objavili nejednu tienistú stránku, môžeme sa uspokojiť s konštatovaním, že prinajmenej jedna generácia prežila svoj aktívny život pod priamym tlakom autoritárskeho režimu.

Španielov delí od konca Francovho režimu štvrtstoročie, teda sa dá predpokladať, že s väčšou rozvahou a s odstupom pozerajú na to, čo je dnes pre nich minulosťou. Okrem

⁹ F. Franco zomrel 20. novembra 1975. Vo verejnosti kolovalo množstvo podobných vtipov, napr.: Generál Franco je mŕtvy. Nikto sa mu to však ešte neodvážil povedať. (podľa Preston 1994).

¹⁰ Pozri: Maxwell, R.: *The Spectacle of Democracy. Spanish Television, Nationalism and Political Transition*. Minneapolis, 1995, s. 3.

¹¹ Ešte počas diktátorskeho vládnutia generála Primo de Riveru (1923 – 1930) sa v Španielsku zrodil slávny termín „dictablanda“, ktorý značil niečo ako „mäkkú“ alebo „láskavú“ diktatúru. (Kunc, J.: *Stranické systémy v rekonstrukci. Belgie, Itálie, Španielsko, Česká republika*. Praha, 2000, s.129).

toho je tu celkom nová generácia, ktorá hodnotí toto obdobie iba na základe toho, čo sa učila v škole, čo sa dozvedela doma, od známych, priateľov, čo si prečítala, videla v kine, našla na internete a podobne. Na otázku, ako sa Španielsko za posledných 25 rokov zmenilo, odpovedalo 88,1 % respondentov, že situácia v krajine sa zlepšila a 4,6 % je toho názoru, že situácia sa zmenila, ale k horšiemu. Hodnotenie generála Franca nevyznieva pritom najhoršie: 33,1 % hodnotí bývalého diktátora neutrálne, neobdivuje ho, ale ani neodsudzuje; 22,9 % sa o ňom vyjadrilo pozitívne a z toho 4,6 % dokonca veľmi pozitívne. V protiklade k tomu stojí 37,1 % respondentov s negatívnym hodnotením Franca, z ktorých 15,1 % ho hodnotí veľmi negatívne¹². Pozitívne hodnotenie Franca stúpa s vekom respondentov, teda vlastne tí, ktorí jeho režim zažili na vlastnej koži ho hodnotia pozitívnejšie ako mladšie generácie. Označenie Franca ako „diktátora“ nie je také kontraverzné, pretože iba 8,1 % to odmieta ako nesprávne a 87,5 % s tým súhlasí¹³. Napriek tomu možno konštatovať, že hodnotenie osobnosti Franca a jeho režimu je značne ambivalentné a vnútorné nekonzistentné – napríklad 87,5 % respondentov síce súhlasí s tým, že Franco vládol diktátorským spôsobom, ale iba 67 % z nich sa domnieva, že jeho režim nerešpektoval ľudské práva.

Čo je v pozadí takéhoto pohľadu na diktatúru a osobnosť Franca? Podľa španielskych historikov je to etablovanie dvoch základných pozitívnych mýtov. Prvým je presvedčenie, že Franco zamedzil účasti Španielov v druhej svetovej vojne a druhým je argument, že Francov režim zabezpečil taký hospodársky rozvoj krajiny, ktorý umožnil vytvorenie silnej strednej triedy. Oba mýty možno spochybnit' prostredníctvom historických faktov, ktoré ale kolektívna pamäť najmä starších generácií priam ignoruje. Politický analytik Javier Pradera hovorí, že týmto spôsobom sa staršia generácia vyrovnáva s vlastnou minulosťou, lebo určitý čas sa jej vo verejnom diskurze stále predhadzovalo, že zdieľala autoritárske hodnoty, čím bránila presadeniu demokracie. Rast miery pozitívneho hodnotenia diktatúry sa datuje od druhej fázy frankizmu¹⁴ asi od polovice 60. rokov, kedy rástla podpora režimu v radoch vlastného obyvateľstva (k stúpencom patrila napríklad väčšina študentov) a kedy ustúpilo do pozadia dovtedajšie hlboké rozdelenie spoločnosti na víťazov a porazených pretrvávajúce ako dôsledok občianskej vojny¹⁵.

Napriek týmto na prvý pohľad rozporuplným hodnoteniam Francovej osobnosti a moderných dejín Španielska, ktoré sú výrazne poznačené odlišnou generačnou optikou, existuje aj v tejto oblasti priestor, v ktorom sa názory všetkých vekových skupín postupne zblížujú. Na otázku, či v roku 2000 ešte ostalo niečo z frankizmu, odpovedalo 55,3 % respondentov, že „málo“; 23,3 % „nič“ a 17,7 % si myslí, že „veľa“. V odpovedi na túto otázku sa vekové rozdiely respondentov výrazne neprejavujú a analytikom ostáva len bádať nad tým, čo si ktorá skupina respondentov pod *frankizmom* na začiatku nového tisícročia vlastne predstavuje.

¹² Výskum Sigma Dos pre El Mundo. Citované podľa Margraf, B.: 25 Jahre nach Ende der Diktatur. Spanien und der Franquismo. In: *Matices. Zeitschrift zu Lateinamerika, Spanien un Portugal*. č. 21, zima 2000/01.

¹³ Franco sám bol presvedčený, že nebol diktátorom a najmä posledných 10 – 15 rokov sa považoval za „benevolentného a milovaného patriarchu Španielov“. (Preston 1994)

¹⁴ V literatúre sa zvyčajne rozlišujú tri fázy frankistického režimu: prvá, približne medzi 1939 – 1951 s dominanciou fašistickej politiky, ekonomickej autarkie, vojenskej represie, privilegovaním katolíckej cirkvi a ideológiou národného katolicizmu; druhá fáza medzi 1951 – 1959, kedy neokapitalizmus nahradil prekonaný izolacionistický fašistický model a tretia fáza 1959 – 1974 charakterizovaná pozoruhodným ekonomickým rastom, vnútornou sociálnou, politickou a náboženskou liberalizáciou, ale aj opätovným zosilnením represívnej politiky Francovho režimu.

¹⁵ Rozhovor s historikmi Javierom Tusellom, Antoniom Cazorlom a politickým analytikom Javierom Praderom. Prameň: Margraf, B.: 25 Jahre nach Ende der Diktatur. Spanien und der Franquismo. In: *Matices. Zeitschrift zu Lateinamerika, Spanien un Portugal*. č. 21, zima 2000/01.

Kontinuálne výskumy potvrdzujú, že v dvanástom roku po páde komunistického režimu a v ôsmom roku existencie samostatného štátu hodnotia občania Slovenska predchádzajúci autoritársky režim pozitívnejšie ako ponovembrový. Ako dokazujú údaje výskumov, tvoria v tejto oblasti výnimku spomedzi susedných postkomunistických krajín. Iba maďarskí respondenti sa blížia mierou pozitívneho hodnotenia predchádzajúceho režimu hodnotám nameraným na Slovensku. Čo sa týka kritického pohľadu na súčasný systém, sú na prvom mieste Česi nasledovaní Slovákmi a Maďarmi. Robiť na základe týchto údajov zásadnejšie komparatívne zovšeobecnenia považujem za dosť odvážne. Dôsledky zmeny režimu ešte stále doznievajú, sebaidentifikácia niektorých krajín ako konsolidovaných demokracií a presvedčenie, že už sú „za vodou“ patrí (aspoň dúfajme) k sebaopotvrďujúcim predikciám, ale napriek tomu – počkajme aspoň to štvrtstoročie ako Španieli, aby sme mohli s časovým a kognitívnym odstupom zovšeobecniť tieto dáta.

Symbols, mýty a rituály v období tranzície

Symbols, mýty a rituály tvoria svet, v ktorom sa denne pohybujeme, patria ku kódom, s ktorými dokážeme mechanicky bezmyšlienkovite zaobchádzať. Môžeme sa proti nim búriť, môžeme ich ironizovať a kritizovať, ale napriek tomu nás neprestanú obklopuvať a tváriť sa oveľa viac ako prírodná danosť než ako ľudský výtvor.

K analýze prechodov k demokracii sa dá pristupovať aj ako ku komplexnému svetu *symbolickej politiky* (alebo politiky symbolov), ktorý tvoria rozmanité znakové konštrukty, môžu to byť „texty“ bez slov, ako baletné predstavenie, zámocká záhrada, oslava výročia, zažínanie vatier, splavovanie riek na pltiach alebo sochy diktátorov. Takto sme všetci (samozrejme, každý podľa vlastného výberu) súčasťou a spolutvorcami symbolického sveta mytológií a jeho „analýza sa nás dotýka ako skalpel obrátený k vlastnému telu“ (Macura 1992: 7). Vzniká tak nová „realita“, v ktorej sa pohybujú skutoční ľudia z mäsa a kostí a nie tabuľkové štatistické jednotky.

Vyznamenania a rôzne ocenenia, učebnice, sviatky, oslavy, názvy ulíc, pomníky a rituály vyjadrujú v koncentrovanej symbolickej podobe základné politické hodnoty, historické tradície a identitu, ku ktorej sa hlási ak aj nie spoločnosť ako celok, tak aspoň jej elity. Príslušníci elit totiž disponujú mocou, ktorá im umožňuje vybrať spomedzi osobností, udalostí, miest, artefaktov tie, ktoré symbolizujú určitú hodnotovú orientáciu a presadí ich medzi témy verejného diskurzu. Zaradia sa tak do virtuálneho symbolického sveta, ktorý je však zároveň každodennou realitou, v ktorej žijeme. Mocenská elita novovzniknutých politických režimov úpenlivo hľadá a zvažuje, čo z histórie, ktorá je k dispozícii ako „tovar“ v samoobsluže, vybrať, do akého kontextu vybrať osobnosti alebo udalosti zaradiť, čo vyzdvihnúť a čo zatradiť. Ktoré narácie a rituály „oprášiť“, ktoré čiastočne upraviť, alebo dať im taký obsah, ktorý lepšie zodpovedá momentálnym potrebám. Keďže nové elity sú však zavalené množstvom akútnych úloh, často nestíhajú takéto „veľké upratovanie“ a odkladajú ho na neskôr. V priebehu času sa názory kryštalizujú; to, čo sa na začiatku zdalo byť nevyhnutné odstrániť, stráca výrazne „nepriateľský“ charakter a prestáva mať význam. Môže tak vzniknúť rôznorodá konfigurácia symbolov a mýtov ako prejav rastúcej tolerancie, ale rovnako to môže značiť aj rezignáciu elity bojovať „s veternými mlynmi“ kolektívnej pamäte.

O skutočnosti, že generál Franco neupadol ani dnes v Španielsku do zabudnutia, svedčí nespočetné množstvo ulíc, námestí a dokonca aj vzdelávacích inštitúcií pomenovaných po niekdajšom šéfovi štátu a po iných osobnostiach jeho režimu. „Jazdecké sochy diktátora vládnu emblematickým miestam Madridu, Santanderu či Ferrolu. Socha Franca stojí

v komplexe budov Vojenskej akadémie v Zaragoze, najvýznamnejšej ustanovizne tohto druhu v krajine. Každý rok na konci študijného roku sa pod týmto monumentom konajú promócie kadetov.“ (Pravda 5. 12. 200) Napriek sústavnej kritike tých, ktorí stáli na strane obrany republiky, sa nedarí odstrániť pamätne tabule velebiace hrdinstvo, ušľachtilosť a vojenskú zdatnosť frankistov v občianskej vojne, pričom podľa slov historika Alberta Reiga Tapia sa na počesť republikánov nepostavila ani jediná pamätná tabuľa alebo pamätník. Netreba zabudnúť, že za Franca sa postavil napríklad Víťazný oblúk pri vstupe do univerzitného mestečka v Madride ako aj obrovské mauzóleum, kláštor a bazilika v Údolí padlých¹⁶, ktoré sa stali organickou súčasťou mestskej architektúry a patria k turisticky atraktívnym miestam. Projekt výstavby Údolia padlých bol jediným pokusom o zmierenie počas frankizmu a mal symbolizovať zmierenie mŕtvych v hrobách. Okrem závanu morbidity takéhoto zámeru, sa okolo stavby pamätníka rozvinul jeden z najväčších korupčných škandálov v Španielsku.

Napriek tomu, že väčšina Španielov postupne na frankizmus zabúda a najmä nové nastupujúce generácie toho vedia o Francovi dosť málo – celá tretina mladých ľudí medzi 18 a 29 rokom ani nevie ako vôbec prišiel Franco k moci (Margraf 2000) – sú to najmä vojenské kruhy, ktoré si nedajú tento symbol vziať. Možno len dúfať, že spomínané artefakty oslavujúce diktátorský režim sa postupne stanú „zapomníkmi/zabudníkmi“. Zároveň však skutočnosť, že sa doposiaľ neodstránili a pravdepodobne to ani v dohľadnej dobe nehrozí, môže mať aj pozitívne dopady. Za rúcaním a deštrukciou pomníkov je totiž v pozadí tichá nádej, že práve takto sa možno vysporiadať s nepohodlnou minulosťou, že namiesto pokánia sa dá pomerne ľahko odstrániť dôkazový „materiál“. To sa ale doposiaľ nikdy nikde nepodarilo, dejiny sa týmto spôsobom totiž nedajú „poupratovať“. V symbolickej rovine to môže predstavovať pokus o syntetické uchopenie vlastnej histórie ako spoločných dejín bez ohľadu na to, že jedni vraždili druhých, pretože stále ide o *spoločné* dejiny.

E. Lipták vo svojej štúdií o osudoch pomníkov na našom území jasne ukázal, že nová doba si vždy žiadala nové pomníky. Ako hovorí, „pomníky boli bohovia, ale aj bohovia sa rodili a umierali“ (Lipták 2000, s. 350). Dnes sa snáď už dá konštatovať, že obdobia horúčkovitého stavania pomníkov máme za sebou, a že aj keď étos patetického vlastnectva ešte celkom nevyprchal, éra ťažkopádnych monumentov, ktoré slúžili na seba-potvrdzovanie moci, je už minulosťou. To však nič nemení na skutočnosti, že aj po etablovaní nového režimu sa jednoznačne ukázalo, že pomník ako viditeľný znak potvrdzujúci *legitímny* historický mýtus, ku ktorému sa jeho prostredníctvom hlásime, nestratil vôbec nič zo svojho významu. Zmenila sa iba podoba, forma – nové pomníky hľadajú svoju tvár a predovšetkým potrebujú svoj čas.

Neujasnenosť kompetencií štátnych a samosprávnych miestnych orgánov a rozdielne preferencie v oblasti národných dejín viedli k tomu, že vznikli rôzne paradoxné kombinácie – napríklad v Bratislave sa síce ulica nazvaná podľa komunistického politika Karola Šmidkeho premenovala na Ružinovskú, ale socha tohto komunistu ostala stáť na svojom mieste v parku, ktorý sa dnes volá Park Andreja Hlinku. Šialenejšiu „mixáž“ dejinných odkazov a protikladnej symboliky si ťažko predstaviť. Kuriózne pôsobí aj dielo niekdajšieho prorežimného sochára J. Kulicha umiestnené pred budovou NR SR. Táto prevýšená ženská postava mala znázorňovať víťanie osloboditeľskej Červenej armády

¹⁶ Vybudovanie tohto komplexu trvalo takmer dvadsať rokov a na vytesaní baziliky do horského masívu vo Valle de Cuelgamuros pracovalo aj dvadsaťtisíc väznených republikánov. (Preston 1988) V Údolí padlých majú svoje náhrobné dosky umiestnené oproti sebe ako generál Primo de Rivera, tak aj Francisco Franco – len Francova je o niečo väčšia. (Kunc, 2001: mail)

a mala byť pôvodne umiestnená tak, aby sa nakláňala nad Dunaj pri výjazde na Most Duklianskych hrdinov. Sochu na pôvodne plánované miesto neinštalovali a keď sa ukázalo, že pred dokončenú novostavbu parlamentu na Hradnom vrchu by bolo vhodné umiestniť nejaký artefakt, prišla vhod už hotová Kulichova skulptúra. Na tomto mieste pôsobí alegorická postava ženy bez akejkoľvek idey späté s parlamentom a ideálmi parlamentarizmu dosť neprirodzene.

Čo robiť so sochami, pamätnými tabuľami a pamätníkmi sa stalo po roku 1989 vážnou politickou agendou. Mám na mysli pokusy inštalovať pamätne tabule oslavujúce predstaviteľov vojnového Slovenského štátu, najmä jeho prezidenta J. Tisu¹⁷, ale aj ďalších. Procesy odhaľovania a nasledujúcej demontáže niektorých z nich sa stali dominujúcimi témami nielen mediálneho, ale aj parlamentného diskurzu a svoj názor vyjadrili aj niektorí zástupcovia diplomatického zboru.

V poslednom čase sa stalo predmetom verejného diskurzu, čo urobiť so symbolom Alexandra Dubčeka. Je historicky najmladším kultom osobnosti, legendou, mýtom a symbolom zároveň. Patrí k tým vodcom v našich dejinách, ktorých verejná mienka zaraďuje medzi martýrov symbolizujúcich „tristné osudy“ celého slovenského národa.

Dubčekov tragický osud obsahuje aj ďalšie symbolické prvky – havária sa udiala práve v deň, keď Slovenská národná rada prijala slovenskú ústavu (1. 9. 1992) a vlastne už týmto aktom prišlo k symbolickému zániku spoločnej republiky. Verejnosť vnímala Dubčekovo dlhotrvajúce umieranie (smrť nastala 7. 11. 1992, teda na výročie Októbrovej revolúcie) paralelne s dlhou agóniou federácie a aj samotný pohrebný rituál mal symbolický charakter: truhlu s telesnými pozostatkami obalili do československej štátnej zástavy a uložili ich spolu do zeme. Bola to nielen posledná rozlúčka s človekom, ktorý nechcel pripustiť rozpad spoločnej republiky Čechov a Slovákov, ale zároveň aj rozlúčka s týmto štátnym útvarom, ktorý bol iba o tri roky starší ako Dubček.

V tejto súvislosti mýty zohrávajú úlohu nositeľa pamäte, pričom niektoré aspekty, osobnosti či javy sú z nej vytesňované a iné sa stávajú významnými a rozhodujúcimi nielen v aktuálnej dobe svojho vzniku či pôsobenia, ale aj pre súčasnosť a budúcnosť. Tieto procesy tvoria súčasť regulačných funkcií mýtu¹⁸, ktorých dôsledkom je vylúčenie určitých udalostí či osobností z kolektívneho vedomia, čím sa vlastne odmieta uznať, že vôbec existovali alebo sa odohrali. S podobnými postupmi máme bohaté skúsenosti z obdobia komunistického režimu.

Na dokreslenie významu, ktorý mal mediálny politický diskurz v Španielsku sa zvykne uvádzať, že Felipe González rozoslal krátko po nástupe na premiérske kreslo na ministerstvá obežník, v ktorom žiadal, aby ministri a štátni úradníci nečítali denník *El País*¹⁹ predpoludním, lebo mal obavy, že jeho obsah ovplyvní ich politické rozhodovanie viac ako vlastný úsudok. Túto príhodu rovnako nadšene opakovali v mediálnych kruhoch ako ju oduševnene popierali na úrade vlády. Prístup oboch strán dokazuje, že interpretácia faktov, či už reálnych alebo imaginárnych, môže byť odlišná a závisí rovnako od subjektu interpretácie ako od jej adresáta.

¹⁷ Umiestnením tabule na pamiatku J. Tisa v Bánovciach nad Bebravou sa zaoberala aj federálna vláda.

¹⁸ Schöpflin, G.: „The functions of Myth and a Taxonomy of Myths“ in: Hosking, G., Schöpflin, G. (eds): *Myths and Nationhood*. London, 1997, s. 26

¹⁹ Denník *El País* začala vydávať v máji 1976 skupina investorov, ktorí založili s týmto cieľom novú vydavateľskú spoločnosť. Denník sa samodefinoval ako „noviny demokratickej tranzície“ a jeho zámerom bolo nielen viesť španielsku verejnosť k hodnotám demokracie, napríklad prostredníctvom oboznamovania s volebnými mechanizmami, alebo publikovaním komentárov popredných politikov, ale jeho explicitným cieľom bolo „tlačiť vládu smerom k demokracii“ (Podľa: Edles, L. D.: *c. d.*, s. 22).

Venovať pozornosť problémom, ktoré súvisia s úlohou symbolov a rituálov v procesoch prechodov k demokraciám si vyžaduje sústrediť sa na určité fenomény, pri spracovaní ktorých si nemožno nárokovať na úplnosť. Krízové momenty ruptúr a vzniku nových politických režimov tvoria vhodnú pôdu tak pre znovupotvrdenie, ako aj prepracovanie, modifikáciu alebo úplnú zmenu fundamentálnych hodnôt.

Španielsky prechod k demokracii sa v rámci elitistickej perspektívy označuje ako modelový príklad „politiky paktov“, ktorú symbolizuje prevládajúci *konsenzuálny charakter* diskurzov a rituálov. V tejto súvislosti sa hovorí aj o uzavretí „paktu zabudnutia“ (*pacto del olvido*), v rámci ktorého sa objavili úplne nové biografie umiernených stúpcov frankizmu, ktorí „zabudli“ na svoju minulosť a odrazu boli celoživotnými stúpcami demokracie (Preston 1994). To samozrejme neznamená, že umlkli všetky kritické hlasy voči nastúpenej ceste, ale šikovnou politickou manipuláciou a taktikou tranzickej generácie politikov sa *duch konsenzu* stal rozhodujúci aj pri úprave vzťahov so *starými štruktúrami*. Časy triumfalizmu a konfrontácie sa vnímali ako relikty minulosti, do predia sa dostala umiernenosť ako demokratický prostriedok racionálneho prístupu k realite (Edles 1998).

Ak by sme mali určiť symboly, ktoré najadekvátnejšie vyjadrujú prechod k demokracii v podmienkach Slovenska, musíme vychádzať z multiplicity začiatkov. Prvým začiatkom bol *koniec komunizmu* v rámci Československa spätý s krátkodobou eufóriou z nadobudnutej slobody, zrušenia ústavne zakotvenej vedúcej úlohy komunistickej strany, s nádejami o relatívne rýchlym „vstupe“ do elitného klubu demokratických a najmä ekonomicky prosperujúcich krajín. Ďalší začiatok sa spája s *vlastnou hviezdíčkou na európskom nebi* a procesmi, ktoré viedli k 1. januáru 1993. Vyvrcholením týchto procesov bolo vyradenie Slovenska z prvej skupiny krajín prijatých do NATO a odročenie rokovaní o vstupe do EÚ, čo vyvolalo v spoločnosti potrebu opäť nového začiatku. Jeho symbolickým vyjadrením bola *politika zmeny*, ktorá dostala šancu po voľbách 1998.

Namiesto záveru

Samozrejme, že by sa dalo skúmať množstvo ďalších symbolov a rituálov, ktoré svedčia tak o podobnostiach, ako i o rozdieloch medzi slovenskou a španielskou cestou k demokracii. To, čo ich doposiaľ zásadne odlišuje, je výsledok tranzície.

Ostáva nezvratným faktom, že populácia na Slovensku i väčšina jej politickej reprezentácie nevidí alternatívu demokratického režimu, hlási sa k jeho hodnotám a čoraz realistickejšie si uvedomuje, že nemožno očakávať nijaký „rýchly zázrak“. Výskumy potvrdzujú, že väčšina Španielov a Slovákov podporovala po páde autoritárskych režimov princípy demokracie aj keď bola nespokojná s vládnu politiku. To však v nijakom prípade neznamená, že by občania jednej či druhej krajiny uprednostnili návrat predchádzajúcich pomerov. Spoločnou črtou populácie oboch krajín je aj preferovanie štátnej starostlivosti pred osobnou zodpovednosťou za vlastný osud.

Pohľad do oblasti politickej symboliky v oboch krajinách svedčí o relatívne ťažkej rozlúčke s niektorými mýtmi a rituálmi minulosti. Nové elity sa snažili vizualizovanú stránku politiky zbaviť reminiscencií na charakter predchádzajúceho režimu, rýchlo sa naučili verejne prezentovať demokratické princípy a inscenovať politiku ako činnosť v záujme všeobecného dobra. Do uskutočnenia týchto vznešených ideálov však rušivo zasahovali nielen partikulárne záujmy rôznych politických zoskupení, ale aj kolektívna pamäť a zabúdanie, legendy, mýty a symboly späté s dávnou i nedávnou minulosťou, reinterpretácia historických udalostí a osobností. Občania sa ocitli v symbolickom vákuu

plnom neistoty a pochybností. Hľadali stratené istoty, ktoré nachádzali skôr v minulosti než v budúcnosti.

Na Slovensku sa tak vytvoril priestor na symboly a mýty populistov a demagógov, ktorí dokážu dočasne vzbudiť plané nádeje a vzápätí odchádzajú do zabudnutia. Niektorým trvá odchod dlhšie, iným kratšie. Ostáva len veriť, že nevyhnutná profesionalizácia politickej elity nakoniec povedie ku konsenzuálnej politike a občania Slovenska si nebudú musieť v blízkej budúcnosti opakovať staré španielske príslovie: už vieme, kto sú naši nepriatelia – sme to my sami.

LITERATÚRA

- Anderson, Ch., J. – Guillory, Ch.A.: Political institutions and satisfaction with democracy: A cross-national analysis of consensus and majoritarian systems. In: *American Political Science Review*. 91, 1997, s. 66-81.
- Dvořáková, V. – Kunc, J.: *O přechodech k demokracii*. Praha, 1994.
- Edles, L. D.: *Symbol and Ritual in the New Spain. The Transition to Democracy after Franco*. Cambridge, 1997.
- Fuchs, D.: Trends of political support in the Federal Republic of Germany. In: *Political Culture in Germany*. New York, 1992.
- Juliá, S.: History, politics, and culture, 1975 – 1996. In: *The Cambridge Companion to Modern Spanish Culture*. Cambridge, 1999.
- Kuechler, M.: The dynamics of mass political support in western Europe: Methodological problems and preliminary findings. In *Eurobarometer. The dynamics of European public opinion*. London, 1991.
- Kunc, J.: Kráľovská cesta k demokracii. In: *České země a Španělsko. Z dějin česko-španělských vztahů*. Ostrava, 1996.
- Linz, J. J. – Stepan, A.: *The problems of democratic transition and consolidation: Southern Europe, South America, and post-Communist Europe*. Baltimore, 1996.
- Lipták, E.: *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava, 1999.
- Macura, V.: *Šťastný věk. Symboly, emblémy a mýty 1948 – 1989*. Praha, 1992.
- Miháliková, S.: Understanding Slovak political culture. In: *Political culture in East Central Europe*. Avebury – Aldershot 1996, s.167-177.
- Mishler, W., Rose, R.: Trajectories of fear and hope. Support for democracy in post- Communist Europe. In: *Comparative Political Studies*. 28, 1996, s. 553-581
- Montero, J. R. – Gunther, R. – Torcal, M.: Democracy in Spain: Legitimacy, Discontent, and Disaffection. In: *Studies in Comparative International Development*. 32, 1997, č.3, s. 124-160.
- Morlino, L., Montero, J., R.: Legitimacy and democracy in Southern Europe. In: *The Politics of democratic consolidation: Southern Europe in comparative perspective*. Puhle, Baltimore, 1995.
- Preston, P.: *Franco. A Biography*. New York 1994.
- Rose, R., – Haerpfer, Ch.: *New democracies between state and market. A baseline report of public opinion*. Glasgow, 1992.
- Schöpflin, G.: The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths. In: *Myths and Nationhood*. London, 1997.
- Szomolányi, S.: Tranzičná cesta Slovenska voľby 1998. In: *Kto? Prečo? Ako? Slovenské voľby '98*. Bratislava, 1999.
- Weil, F., D.: The sources and structures of legitimation in western Democracies: A consolidated model tested with time-series data in six countries since World War II. In: *American Sociological Review*. 54, 1989, s. 684-706.

ROZŠIROVANIE EURÓPSKEJ ÚNIE: VÝZVY A NEISTOTY

Fernando Luengo Escalonilla
Universidad Complutense

Luengo Escalonilla, F.: The enlargement of the EU: challenges and uncertainties.

The economic study concerns the specifics of the newest enlargement of the EU, by which the Central and East European countries become its members. The work with its clear structure shows the causes and woes of the enlargement of the European club from the point of view of the present members as well as from the point of view of the former socialist states. The essay doesn't miss a certain level of prognosis about the economic development of future members.

Cieľom práce je analyzovať hospodárske výsledky rozšírenia Európskej únie. Ako iste čitateľ tuší, dôsledky rozšírenia sú mnohoraké, zatiaľ čo náš priestor je obmedzený. Preto sa budeme zaoberať iba krajinami strednej a východnej Európy – bez špecifickej problematiky Cypru a Malty – a sústredíme sa na analýzu iba niektorých z najdôležitejších dimenzií rozšírenia: na hlavné novosti v porovnaní s predchádzajúcim rozšírením, na štruktúrnu rôznorodosť novej Európy a na jej ohlas a reštrukturalizáciu európskej hospodárskej mapy.

1. Čo je nové na tomto rozšírení?

Nastávajúce rozšírenie sa vyznačuje dôležitými osobitosťami, ktoré ho odlišujú od predchádzajúcich, vrátane tých, čo viedli k začleneniu Grécka (1981), Španielska a Portugalska (1986)¹ (Karlsson, 2002) do európskych spoločenstiev. Je tomu tak prinajmenej z troch dôvodov. Po prvé, pre veľký počet prijímaných krajín. Európska komisia tak urobila preto, lebo všetky spĺňali kritériá stanovené Radou Európy v Kodani – uznali občianske práva, majú trhovú ekonomiku a sú spôsobilé vydržať súťaž v jednotnom trhu – a okrem toho úspešné rozhovory práve kulminovali. Európska únia musela tiež zvážiť pri rozhodovaní možný nárast politického a sociálneho tlaku, ktorý sa mohol odvíjať od odloženia rozhovorov, čo by bolo ťažko zvládnuteľné pre niektoré vlády, ktoré dali do zálohy svoju kredibilitu pred občanmi v prospech integrácie do Európskej únie. Ďalšie faktory, ktoré vysvetľujú otvorenie brán Európy tak početnej skupine väzia v miernom finančnom zaťažení súčasných členov Európskej únie a v následkoch atentátov z 11. septembra v Spojených štátoch amerických. Z toho dôvodu prevážila dôležitosť politického a strategického vyrovnania oproti striktne hospodárskemu uvažovaniu.

Druhou osobitosťou rozšírenia je nízka úroveň národného dôchodku kandidátskych krajín, nižšia ako malo Španielsko, keď sa začlenilo do EHS. Súhrnne HDP na osobu v krajinách v strednej a juhovýchodnej Európe v roku 2001 bol len o niečo vyšší od 40 % priemeru Európskej únie a reprezentoval v tom roku polovicu španielskeho (tabuľka 1); španielsky HDP bol v roku 1986 71 % priemeru krajín, ktoré vtedy tvorili EHS. Nielen výška renty je veľmi vzdialená priemeru únie, ale dôležité sú aj rozdiely v skupine krajín,

---

¹ Karlsson, B. O.: *What price of enlargement*. Švédske ministerstvo financií. Štokholm, 2002.

ktoré vstúpia v prvom kole do Európskej únie. Slovinsko má hrubý domáci produkt na osobu 70 % stavu v Únii, zatiaľ čo Litva, Lotyšsko sotva dosahujú 30 %.

Po tretie, množstvo noriem, ktoré krajiny strednej a východnej Európy musia zakomponovať do svojich národných legislatív je oveľa obširnejšia a kompletnejšie vrátane noriem týkajúcich sa hospodárskej a menovej únie. V každom prípade, výzva nespočíva ani tak v adaptácii národných štátnych legislatív, ale v zaistení toho, že nový zákonný rámec Európskej únie bude osou chovania a kultúry hospodárskych a sociálnych zložiek.

Tabuľka 1
Úroveň pomerného rozvoja
HDP na obyvateľa v pomere ku kúpnej sile. Európska únia = 100

	1990	1995	1996	1998	1999	2000	2001
Bulharsko	33,0	27,6	24,8	22,6	22,6	23,2	24,0
Slovenská republika	50,8	43,6	45,9	47,3	46,8	46,3	46,8
Slovinsko	68,5	43,9	62,5	66,9	68,2	69,0	69,7
Estónsko		31,6	33,0	36,2	35,1	36,5	37,8
Maďarsko	48,9	45,8	46,3	47,8	48,6	49,8	49,8
Lotyšsko	48,2	24,5	25,4	27,4	27,1	28,2	29,8
Litva	49,4	27,4	28,5	30,1	28,2	28,4	29,1
Poľsko	31,0	34,7	36,5	38,2	38,6	38,9	38,6
Česká republika	68,1	62,2	64,5	59,2	57,4	57,3	58,1
Rumunsko	36,2	31,8	32,9	27,6	26,3	25,9	57,4
Španielsko	78,0	77,9	79,0	79,0	80,8	81,4	83,2
Grécko	59,0	66,0	66,0	67,0	67,0	68,0	70,0
Portugalsko	63,0	70,0	71,0	72,0	74,0	74,0	75,0
Európska únia	100	100	100	100	100	100	100

Zdroj: Viedenský ústav pre medzinárodné hospodárske štúdie

Okrem predchádzajúcich faktorov je treba poznamenať, že medzinárodný scenár, v ktorom sa prístup nových členov deje, je veľmi odlišný od toho, čo existoval, keď sa začleňovalo Španielsko a ďalšie krajiny južnej Európy. Hospodárske dôsledky vojny s Irakom pre Európu a pre kandidátske krajiny budú mnohostranné a hlboké. Z nich niektoré budú okamžité a iné možno v scenári, kde je stále viac pochybností, časovo len ťažko stanoviť. Scenár počíta so spomalením hospodárskeho rastu, so zvyšovaním inflácie, s vysporadúvaním sa s prívalom rozpočtových predpokladov akceptovaných v Maastrichte, s neistotami a možným politickým zlomom na mape Európy, ktorá je málo priaznivá pre hospodárstva nových členov.

2. Zvýšenie rôznorodosti Európskej hospodárskej mapy

Jedným z najvýznamnejších efektov rozšírenia bude, že Európska únia s 25 členmi bude mať dôchodok na obyvateľa nižší ako je doterajší. Keďže okrem toho rozdiely medzi kandidátskymi krajinami sú podstatné a vnútri každej z nich rozdiely medzi regiónmi sú takisto veľké, európska hospodárska geografia bude heterogénnejšia.

Veľká časť krajín, ktoré sa integrujú do Európskych spoločenstiev začala limitovaný proces približovania s Európskou úniou. Tento proces je relatívne nový. Počas prvých rokov transformácie sa znížili vzdialenosti, ktoré tieto štáty oddeľovali od európskeho kontextu. Ak by sme porovnali hrubý domáci produkt na osobu v súvislosti s kúpnu silou s existujúcim stavom v Európskej únii, zistíme, že medzi rokmi 1995 až 2001 väčšina ekonomík v strednej a východnej Európe nastúpila cestu približovania sa, i keď jej rytmus nebol prirodzene rovnaký. Iba Česká republika zvýšila schodok, ktorý ju oddeľoval od priemeru skupiny. Údaje, vzťahujúce sa k novej regionálnej mape, sú ilustratívne. Ak pred rozšírením Európskej únie mala táto 48 regiónov s dôchodkom na obyvateľa pod 75 % priemeru a v nich žilo 68 mil. obyvateľov, keď sa integrujú kandidátske krajiny, regiónov s takou úrovňou dôchodku bude 67 a obyvateľov v nich 116 mil.² Rozdiely medzi najbohatšími a najchudobnejšími územiami sa zásadným spôsobom zvýšia. Ak berieme do úvahy 10 % najbohatších a 10% najchudobnejších, pomer medzi nimi sa zvýši z 2,6 na 4,6-násobok. Keď bude mať Európska únia 25 členov všetky najchudobnejšie zóny budú v strednej a východnej Európe. S HDP na osobu menším ako 40 % priemeru EÚ bude v nej 10 poľských, 3 maďarské, 1 lotyšský, 1 litovský a 1 slovenský región.

Tabuľka 2
Najviac a najmenej prosperujúce regióny. 2000
HDP na obyvateľa v percentách z priemeru Európskej únie

	EÚ 15	EÚ 25
10 % najbohatších	157,9	171,8
10 % najchudobnejších	61	38,7
Ratio	2,6	4,4
25 % najbohatších	138,2	147,1
25 % najchudobnejších	68,4	53,9
Ratio	2	2,7

Zdroj: Európska komisia

Tieto nerovnovážnosti nie sú v Európskej únii nové. Prítomné od vzniku európskych spoločenstiev sa po začlenení Španielska, Grécka, Portugalska stali ešte evidentnejšími, no vo všeobecných údajoch nikdy nedosiahli rozmery aké ponúka rok 2004. Európska skúsenosť hovorí, že úroveň hrubého domáceho produktu na obyvateľa v krajinách, ktoré vstúpili do Európskych spoločenstiev sa približovala európskemu priemeru, hoci dynamika rastu nebola vždy rovnaká. Vo vzťahu k európskemu priemeru medzi rokmi 1994-2001 rast dôchodku na obyvateľa v Španielsku dosahoval 5 percent, v Portugalsku

² Communication de la Commission des communautés européennes. Deuxième rapport d'étape sur la cohésion économique et sociale, 30/1 Brusel 2003

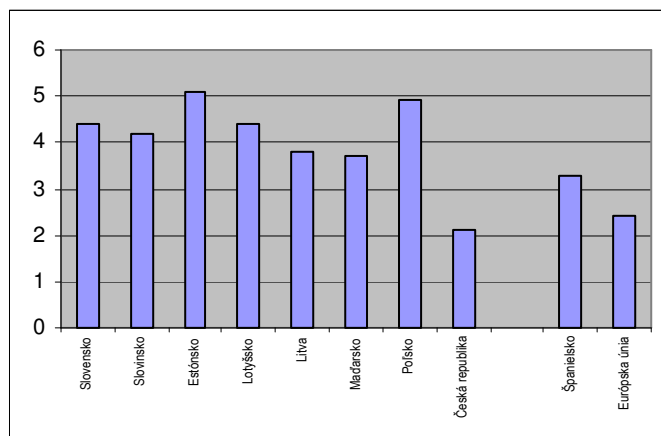
3 a v tom istom období Írsko ekonomika dosiahla spektakulárne nárasty asi 18 percent. V regionálnej sfére výsledky sú ešte rozdielnejšie, keď rozdiely medzi krajinami sa udržali alebo v niektorých prípadoch, ako je ten španielsky, portugalský a írsky, sa zvýšili. Poslaním sociálnych a štrukturálnych fondov je korigovať tieto nerovnovážnosti dovoľujúc, aby ekonomiky zaostávajúce a v ich rámci najchudobnejšie regióny sa priblížili európskemu barému. Keď Španielsko a ostatné krajiny vstupovali do Európskych spoločenstiev, ich ekonomiky sa nachádzali na nižšej úrovni rozvoja ako bol priemer EHS a tieto zdroje, sociálne a štrukturálne fondy pozitívnym spôsobom ovplyvnili fyzický a ľudský kapitál a posilnili dynamiku konverencie. Tento proces favorizovala tiež investičná politika multinacionálnych skupín, čo je aj prípad španielskej ekonomiky, kam vstupovali priame investície a posilňovali proces dobiehania.

Sú však aj iné faktory, ktoré môžu brzdiť dynamiku homologizácie. Pakt stability a rastu, uholný kameň hospodárskej a menovej únie uvádza tvrdú finančnú reštrikciu na dotácie sociálnych a štrukturálnych fondov. K tomu treba pripočítať stále explicitnejšie požiadavky hlavných prispievateľov, limitovať svoje finančné príspevky, čo ohrozuje životaschopnosť znovurozdeľovania a predpokladá, že štáty budú musieť kryť časť nákladov vlastnými zdrojmi. Priestorové územné nerovnovážnosti by sa mohli taktiež zhoršiť ak sa – ako sa to dialo doteraz – toky výrobného kapitálu naďalej budú sa koncentrovať v enklávach s najväčším potenciálom hospodárskeho rastu a logiku trhu budú ovládať podnikateľské megafúzie. Podľa tohto nepriaznivého scenára by sa mohli nerovnovážnosti zakoreniť a ohroziť životaschopnosť hospodárskej a menovej únie, ktorá by musela čeliť asymetrickým šokom.

3. Rast a hospodárska reštruktúrácia

Výrobné dôsledky rozšírenia sú tiež podstatné. V rokoch 1995-2001 rast ekonomík strednej a východnej Európy okrem českej bol v hrubom domácom produkte vyšší ako úniový a španielsky. Keď tieto štáty vstúpia do EÚ možno sa tento diferenciel udrží vo veľkosti rastu v prospech nových krajín, takže ich začlenenie bude impulzom pre oslabenú európsku ekonomiku, impulzom, ktorý v každom prípade nebude veľký, pretože je daný obmedzenou špecifickou váhou východoeurópskych ekonomík.

Priemerný rast HDP v rokoch 1995 – 2001

Zdroj: Európska hospodárska komisia

Konečne, hospodársky horizont týchto krajín v nasledujúcich rokoch bude podmienený evidentnou slabosťou ich výrobného aparátu, makroekonomickým rámcom, ktorý je tiež krehký – napriek nepochybným úspechom dosiahnutým v oblasti inflácie – pri zdôraznení obchodného deficitu, čo iba niektoré najrozvinutejšie krajiny dokázali teraz zmierniť. A predpokladajme, bude závisieť od veľkosti fondov prevedených z Bruselu. Z hľadiska produktívnej formy noví členovia sú relatívne viac špecializovaní oproti svojmu európskemu kontextu v poľnohospodárstve, v priemysle, zatiaľ čo sektor služieb ešte nedosiahol proporcie EÚ. Preto sa zvýši špecifická váha primárneho a sekundárneho sektora v Európskej únii.

Hoci aj v iných krajinách má poľnohospodárstvo dôležité miesto v hospodárskej štruktúre, z nových krajín, ktoré vstúpia do Európskej únie v roku 2004, poľský prípad danú problematiku prezentuje najkomplexnejšie. V Poľsku sa približne štvrtina obyvateľstva zaoberá poľnohospodárstvom, v malom alebo strednom rozsahu pri slabej produktivite. Vzostup zelenej Európy si vyžiada dodatočné úsilie v súvislosti s prinajmenej krátkodobým zvýšením agrárnych prebytkov, keďže rozpočtový tlak na spoločnú agrárnu politiku zostal mierny po rozhodnutí Bruselu nepoužiť v nových krajinách časť zisku z poľnohospodárskej výroby. Upevní sa tým finančná diskriminácia poľnohospodárskych výrobkov nových členov, čo ich bude nútiť súťažiť s poľnohospodárstvami súčasných členov za nerovnakých podmienok. V súvislosti so sporným rozhodnutím vzťah čast' práv novým členom (čo sa týka aj slobodného pohybu pracovných síl), pripojenie poľnohospodárstiev s nízkou produktivitou, v ktorých je zamestnaná významná časť aktívneho obyvateľstva, si vyžiada hlbokú rekonverziu – modernizáciu a diverzifikáciu – agrárneho sektora Európskej únie, a súčasne hlbokú revíziu cieľov spoločnej agrárnej politiky.

Čo sa týka priemyslu, špecializované ekonomiky prístupujúcich štátov majú evidentnú výhodu v mzdovom schodku, ktorý ich oddeľuje od ekonomík západnej Európy. Okrem toho ich podniky – časť, ktorá ešte pôsobí s výrobnými kapacitami zdedenými z éry centralizovaného plánovania – sú na nižšej technologickej úrovni ako ich európsky súper. Zosilní sa teda tradičný komponent výrobných špecializácií rozšírenej Európskej únii. Odtiaľ pramení dôležitosť robiť politiku orientovanú na priemyselnú rekonverziu a opätovné technologické „naštartovanie“ výrobných zariadení.

Reformy sú zamerané na väčšie prepletenie hospodárskych štruktúr krajín strednej a východnej Európy s krajinami dnešnej Európskej únie. Prostredníctvom posilnenia obchodných spojení s bývalými komunistickými krajinami, podniky EÚ mohli otvoriť nové trhy a súčasne konsolidovať nové zásobovacie siete. Taktiež sa aktívne zúčastnili na procese privatizácie, alebo realizovali investičné vklady do nových zariadení a získali ich výrobné aktíva za výhodných podmienok – prenikli do strategických častí exkomunistických ekonomík. Konečne, firmy, ktoré operovali na medzinárodných finančných trhoch videli ako konvertibilita peňazí a deregulácia hospodárstva rozšírili ich možnosti intervencie do východných ekonomík. Tieto procesy si budú vyžadovať nový impulz ako dôsledok zrušenia zákonných administratívnych bariér, adaptáciu podnikateľskej sféry k dispozíciám EÚ, plnú konvertibilitu mien v kapitálových operáciách, liberalizáciu na trhu s pôdou a privatizáciu strategických služieb. Tak rozšírenie Európskej únie prehĺbi proces, ktorý môže byť v strednej a východnej Európe považovaný za úplne nový: ekonomickú integráciu chránenú predovšetkým trhmi.

Obchodné zaradenie krajín strednej a juhovýchodnej Európy do trhu Európskej únie je procesom veľmi odlišným od toho, akému boli tieto ekonomiky vystavené počas desaťročí centrálného plánovania, keď väčšia časť vzťahov sa realizovala na sovietskom trhu a na trhoch ostatných krajín RVHP. Znehodnotenie výrobného potenciálu sa odrazi-

lo na strate konkurencieschopnosti v ťažkom priemysle charakteristickom pre ekonomiky sovietskeho typu. Vo väčšine krajín strednej a východnej Európy sa zosilnila špecializácia – paradigmatickým príkladom novej výhody v budúcej súťaži môže byť konfekčná výroba.

Menej všeobecne už je, že niektoré krajiny si vytvorili výhodnú pozíciu pri vývoze tovarov s výrazným obsahom domácich surovín (ropa a jej deriváty) a vo využití fyzického kapitálu (metalurgia neželezných kovov, železa a ocele). Ale možno najpríznačnejšou a novu bude konsolidácia nových výrobných kapacít v technologicky náročnom priemysle, čo predpokladá závažné zmeny v sortimente vývozu. V Českej republike, na Slovenku a v Slovinsku jedným zo základných exportných smerov je výroba vozidiel, to isté sa deje s telekomunikáciami a zvukotechnikou v Maďarsku a Estónsku a s elektrotechnickým priemyslom v Slovinsku. Paralelne s touto renováciou výrobných a exportných kapacít vidieť isté zlepšenie kvality produktov daných na trhy Európskej únie, zlepšenie, ktoré sa prejavuje vo zvýšení cien a v redukcii schodku, ktorý ich oddeľuje v tomto priestore od výrobcov Európskej únie.³

Obchodná výmena podporuje integráciu a zahraničné podniky si upevnili postavenie na trhoch strednej a východnej Európy, o. i. kúpou štátnych podnikov ponúkaných na predaj strategickým investorom, no v globálnom merítke z hľadiska toku priamych investícií sú naďalej v relatívne marginálnej pozícii – tam smerujú približne 2% celkovej ročnej sumy, približne toľko ako do španielskej ekonomiky – a hodnota priamych kapitálových vstupov v prepočte na obyvateľa je hlboko pod úrovňou dosiahnutou v Španielsku a v skupine rozvinutých krajín.

V roku 2001 tok investícií takmer prekročil 20 000 miliárd dolárov a akumulovaná zásoba bola približne 100 miliárd dolárov. Investície šli hlavne do rentabilných oblastí a rozvíjajúcich sa odvetví, akými sú elektrotechnický a optický priemysel, výroba dopravných zariadení a strategické služby. Oveľa skromnejšia je prítomnosť zahraničného kapitálu v odvetviach ťažkého priemyslu, ktoré si vyžadujú veľké investície na svoje ozdravenie a reštrukturáciu, alebo do tradičných aktivít, okrem takých, ako je výroba alkoholických nápojov, pre ktorú jestvuje zvýšený potenciál tvorby vďaka vnútornému dopytu.

Zahraničné skupiny si svoje postavenie vybudovali už na začiatku reformného procesu s cieľom ovládnuť vnútorný trh alebo zasahovať za výhodných podmienok do privatizácie. Neskôr, najmä v rozvinutejších krajinách, nadnárodné firmy prostredníctvom investícií do nových výrobných zariadení ponúkli sofistikovanejšiu stratégiu, cennejšiu aj z pohľadu účinku na postkomunistické ekonomiky a určenú na ich integráciu do výrobnéj a distribučnej siete.

Záverom, výrobné špecializované ekonomiky strednej a východnej Európy ako celok budú predstavovať perifériu EÚ. Ich hlavnou výhodou v hospodárskej súťaži v Únii sú nižšie mzdy, v čom konkurujú štátom južnej Európy, ktoré doteraz zaujímali ich miesto. Skupina vstupujúcich krajín však nie je homogénna. Na jednej strane sú tu ekonomiky, ktorých slabosť je zrejmá a ktoré sú nútené aplikovať stabilizačnú hospodársku stratégiu. Budú mať málo možností napraviť svoje štrukturálne nedostatky a ich začlenenie do EÚ si nepochybne vyžiada zvýšenie integračných kvót. Zostanú zásobárňou európskych trhov, ich základnou charakteristikou bude využitie lacnej pracovnej sily s nízkou kvalifikáciou a budú priťahovať priame investície menšej strategickej hodnoty a finančné toky s väčším

---

³ Landesmann, M. – Stehrer, R.: The CEECs in the Enlarged Europe: Convergence Patterns, Specialization and Labour Market Implications. In: *Research Report*, č. 286, Viedenský ústav hospodárskych porovnávacích štúdií. Viedeň, júl 2002.

špekulatívnym komponentom. Na druhej strane dynamickejšie ekonomiky (alebo skôr dynamickejšie časti každej z nich) už v súčasnosti zaujímajú iné postavenie v regionálnom meradle ako dodávatelia špecializovaných produktov zamestnávajúci kvalifikovanejšou pracovnú silu. V týchto krajinách prítomnosť zahraničných skupín vyvolá komplexnejšiu a kvalitnejšiu integráciu.

O autoroch

JANA LENGHARTOVÁ (1944), docentka, vedúca Ústavu medzinárodných programov – Centra iberských a latinskoamerických štúdií pri Ekonomickej univerzite v Bratislave. Zaoberá sa interkultúrnou komunikáciou a didaktikou španielčiny pre špecifické ciele.

SALUSTIO ALVARADO (1953), docent Katedry slovanských jazykov na Fakulte filológie Univerzity Complutense v Madride. Zaoberá sa výskumom slovenskej literatúry.

RENÁTA BOJNIČANOVÁ (1974), doktorandka na Katedre slovanských jazykov na Fakulte filológie Univerzity Complutense v Madride. Zaoberá sa výskumom slovenskej literatúry.

PAVOL VALACHOVIČ (1951), docent Katedry všeobecných dejín Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Zaoberá sa výskumom antických dejín so zameraním na rímske cisárstvo.

IGNACIO DE LAS HERAS MORENO (1969), absolvent Univerzity Complutense, lektor španielskeho jazyka na Katedre romanistiky na Filozofickej fakulte Univerzity Konštantína filozofa v Nitre. Zaoberá sa výskumom španielskej histórie a literatúry Zlatého veku.

RADOSLAV HLÚŠEK (1976), doktorand Ústavu etnológie Filozofickej fakulty Karlovej univerzity v Prahe. Zaoberá sa amerikanistikou so zameraním na mexickú etnickú skupinu Nahuatl.

BOHUMILA FERENČUHOVÁ (1947), vedúca oddelenia dejín prvej polovice 20. Storočia na Historickom ústave SAV v Bratislave. Zaoberá sa výskumom medzinárodných vzťahov v 19. a 20. storočí so zameraním na vzťahy Francúzska a Strednej Európy a výskumom medzinárodnej ochrany menších.

MIROSLAV MICHELA (1978), doktorand Historického ústavu SAV v Bratislave. Zaoberá sa výskumom slovensko-maďarských a slovensko-chorvátskych vzťahov.

PETER SZÁRAZ (1959), odborný asistent Katedry všeobecných dejín na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Zaoberá sa výskumom medzivojnových dejín so zameraním na dejiny Španielska a slovenské vystaňovalctvo do Latinskej Ameriky.

MATILDE EIROA SAN FRANCISCO (1960), docentka Katedry najnovších dejín a dekanka Fakulty komunikácie a humanitných vied Európskej univerzity v Madride. Zaoberá sa výskumom frankizmu a medzinárodných vzťahov frankistického Španielska o. i. aj s krajinami stredovýchodnej Európy.

SOŇA SZOMOLÁNYI (1946), profesorka, vedúca Katedry politológie na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Zaoberá sa výskumom demokratizačných procesov v stredovýchodnej Európe a výskumom elít.

SILVIA MIHÁLIKOVÁ (1952), docentka Katedry politológie na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Zaoberá sa výskumom politickej kultúry, politického symbolizmu a národnej identity.

FERNANDO LUENGO ESCALONILLA (1953), docent Katedry medzinárodnej ekonomiky a rozvoja na fakulte hospodárskych vied Univerzity Complutense v Madride. Zaoberá sa výskumom trhu práce, ekonomickou integráciou.

Vydalo Vydavateľstvo Univerzity Komenského Bratislava
v roku 2004 ako účelovú publikáciu

Nepredajné

ISBN 80-223-1960-0